

В. М. Половець

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
КУРС ЛЕКЦІЙ**

Навчальний посібник

2008

Теми лекцій

1. Вступ до курсу "Історія України".
Предмет і завдання курсу „Історія України”.....3
2. Первісне суспільство. Давня історія України.....23
3. Східні слов'яни. Київська Русь.....38
4. Політичне роздроблення Русі.....67
5. Українські землі у XIV – першій половині XVII ст.....83
6. Козацтво в Україні.....102
7. Українська національна революція.
Створення козацької держави (1648 – 1657).....115
8. Українська держава на завершальному етапі
національної революції (1657 – 1676).....130
9. Україна у першій половині XVIII ст.....142
10. Українські землі у складі Російської та Австро-Угорської
імперій (друга половина XVIII – XIX ст.).....160
11. Україна на початку XX ст.....187
12. Українська революція (1917 – 1921).....217
13. Україна в 20-х рр. XX ст.....245
14. Радянська модернізація України.....265
15. Україна в Другій світовій війні.....283
16. Україна у повоєнний період (1945 – 1964).....304
17. Соціально-економічне і політичне становиче України
в 1965 – 1990 рр.....327
18. Україна – незалежна, суверенна держава.....345

БК 63.3 (4 Укр) Я 73
УДК 94 (477) (075.8)
П 52

Автор: Половець В. М., доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Рецензенти: Морозов А. Г., доктор історичних наук, професор.
Бушин М. І., доктор історичних наук, професор.

Друкується за постановою вченої ради Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Половець В. М.

Історія України. Курс лекцій: навчальний посібник для студентів гуманітарних і природничих факультетів. – Чернігів: Просвіта, 2008. – 374 с.

Посібник написаний у формі курсу лекцій, в якому автор намагається об'єктивно висвітлити історію українського народу – від праслов'янських часів до сьогодення. На основі творчого осмислення документів і матеріалів про минувшину зроблена спроба узагальнити події вітчизняної історії. Матеріал подається з відповідними питаннями до кожної теми, джерелами та літературою. Мета книги – допомогти студентам спеціальних факультетів у вивченні української історії.

Розрахована на студентів, учителів, викладачів та широке коло читачів.

ISBN

© Половець В. М., 2008.

I ЛЕКЦІЯ

Вступ до курсу „Історія України” Предмет і завдання курсу „Історія України”

План:

1. Україна – незалежна демократична держава.
2. Основні джерела та література з історії України.
3. Проблема утворення українського народу в історичній літературі.

Джерела та література:

- Акт проголошення незалежності України. – К., 1991.
 Декларація про державний суверенітет. – К., 1990.
 Конституція України. – К., 1996.
 Повість відомих літ. – К., 1982.
 Алексєєв Ю. М., Вертег А. Г., Даниленко В. М. Історія України. – К., 2004.
 Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1991.
 Борисенко В. Й. Курс української історії. – К., 1998.
 Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
 Грушевський М. С. Історія України-Руси (в 11 т. – 12 кн.). – К., 1991 – 1995.
 Грушевський М. С. Очерки історії України. – К., 1991.
 Дорошенко Д. І. Нарис історії України: У 2-х т. – К., 1992.
 Єфименко О. Я. Історія України. – К., 1995.
 Історія України. Навчальний посібник (під ред. Смоля В. А.). – К., 1997.
 Історія України. Навчальний посібник (під ред. Зайцева Ю. І.). – Львів, 1996.
 Історія України. Курс лекцій: У 2-х т. – К., 1991.
 Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України від найдавніших часів і до XXI ст. – К., 2001.
 Крип'якевич І. Історія України: У 2-х т. – Львів, 1993.
 Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України. – К., 2001.
 Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. – К., 1992.
 Рибалка І. К. Історія України: У 2-х т. – Харків, 1995, 1996.
 Світлична В. В. Історія України. – К., 2005.

Предметом навчального курсу „Історія України” – є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення, спосіб життя, стосунки з іншими народами, матеріальний і духовний розвиток, боротьбу за свою незалежність.

Завдання навчального курсу полягають у тому, щоб засвоїти основні джерела і літературу з української історії, які дають уявлення про етногенез українців та їх сучасну життєдіяльність.

Запропонований план – це так би мовити, ключ до вивчення „Історії України”, методологія (шлях пізнання) історичного процесу.

1. Україна – незалежна демократична держава

Історія народу, який населяє українські землі, сягає у сиву давнину. Складним, тяжким і водночас славним був його історичний шлях. Упродовж віків йому доводилося відстоювати своє право на історичне існування, на свою національно-релігійну і державну незалежність у боротьбі проти численних нападників – кочових орд, монголо-татарських, турецько-татарських, інших завойовників, під владою Литви, Польщі, Росії, Угорщини, Австрії.

Видатний український письменник і політичний діяч В. К. Винниченко у своєму щоденнику 25 травня 1918 р. писав: „Читати українську історію треба з бромом – до того це одна з нещасних, безглузких, безпорадних історій, до того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати, як нещасна зацькована, зашарпана нація тільки те й робила за весь час свого державного (чи вірніше: півдержавного) існування, що одгризалась на всі боки: од поляків, руських, татар, шведів. Уся історія – ряд безупинний, безперервний ряд повстань, війн, пожарищ, голоду, набігів, військових переворотів, інтриг, сварок, „підкопування”...”

І цю складну й тяжку, але рідну історію український народ тривалий час не міг вивчати в усій повноті і з незалежною об'єктивністю. До 1907 р. великодержавні російські історики не вважали український народ за окремий народ, а історія України ними розглядалась як частина історії Російської імперії, а за Радянської влади – як частина історії Росії. У загальноосвітніх школах УРСР теми з історії України включалися в загальний курс історії СРСР, а у вузах, крім історичних факультетів, курс історії України взагалі не вивчався. З приводу цього український письменник і видатний режисер О. Довженко писав 12 квітня 1942 р.: „Єдина країна у світі, де не викладалась в університеті історія цієї країни, де історія вважалась чимось забороненим і контрреволюційним, – це Україна. Другої такої країни нема на земній кулі”.

14 квітня 1942 р. О. Довженко пише в щоденнику: „Ніхто не хотів вчитися на історичних факультетах, туди посилали в примусовому плані,

бо професори заарештовувалися майже щороку і студенти знали, що історія – це паспорт на загибель; хоча для інших народів – історія рівнодіюча всіх духовних сил і здібностей народу.”

Нарешті, після багатьох століть боротьби за право самому розпоряджатися рідною землею і своєю долею, український народ буде незалежно й самостійно державу. 16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла «Декларацію про державний суверенітет України» – документ, в якому проголосила: «Державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах». «Декларація» стала правовим фундаментом для нової Конституції незалежної України. Мета її – затвердити суверенітет народу України. Основні положення «Декларації»:

1. Україна, як суверенна держава, реалізує своє право на самовизначення в існуючих кордонах.
2. Єдиним джерелом державної влади в республіці є народ України, який складають її громадяни. Від імені всього народу має право виступати виключно Верховна Рада України.
3. Україна є демократичною державою, механізм якої функціонує у відповідності з принципами розподілу влади між законодавчою, виконавчою та судовою.
4. Україна має своє громадянство, де всі рівні перед законом, незалежно від походження, соціального та майнового стану, расової та національної приналежності.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР проголосила Україну незалежною демократичною державою. В «Акті проголошення незалежності України» говориться: «...у зв'язку з державним переворотом у СРСР 19 серпня 1991 р., продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної українською держави – України. Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України”. Акт набрав чинності з моменту його схвалення.

1 грудня 1991 р. проведено всеукраїнський референдум, в якому взяли участь 28 804 071 чол. (90,3 %), що підтвердили «Акт проголошення незалежності України”.

28 червня 1996 р. на сесії Верховною Ради України прийнята Конституція України – Основний Закон України, в і розділі якої проголошено: (ст. 1) «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Україна є унітарна держава. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою».

Територія України становить 603,7 тис. км². Вона більша, ніж територія Англії, Бельгії, Голландії, Португалії, Греції, Швеції разом узятих. Зі сходу на захід її землі простягаються до 1 300 км (від приток Дону до Тиси). Із півночі на південь – на 900 км (від Полісся до берегів Криму). Україна має сусідами: на північному заході – Польщу, на заході – Словаччину, Угорщину і Румунію, на південному заході – Молдову, на півночі – Білорусь, на сході і південному сході – Росію, на півдні Україна омивається водами Чорного і Азовського морів.

Україна має м'який помірний клімат. Тільки на південному узбережжі Криму він субтропічний. Українські землі перетинаються багатьма великими і малими ріками (майже 23 тис.). Серед них найбільші – Дніпро, Прип'ять, Дністер, Десна, Південний Буг, Сіверський Донець. Крім того, в Україні є понад 3 тис. природних озер, що мають загальну площу понад 2 тис. км². Україна відзначається родючістю ґрунтів, різноманітністю рослинного і тваринного світу, багатством природних копалин (кам'яне вугілля, нафта, газ, залізни, марганцеві, ртутні і титанові руди, калійні солі та графіт, вогнетривкі глини і т. д.). На 1 січня 1994 р. чисельність населення становить понад 47,6 млн. чол. Україна – багатонаціональна (разом з українцями тут проживають росіяни, білоруси, молдаване, євреї, поляки, греки, румуни та ін.).

Ставши незалежною демократичною державою, Україна ввійшла у міжнародну співдружність цивілізованих країн як їх повноправний член. Її визнали майже всі країни члени ООН. Із більшістю з них встановлені дипломатичні відносини, налагоджуються економічні і культурні зв'язки. Після проголошення суверенітету, в умовах значного підвищення інтересу до рідної історії, у загальноосвітніх школах, спеціальних середніх навчальних закладах історія України стала викладатися як окремих самостійний предмет. Курс історії України як обов'язковий введено на всіх факультетах усіх вузів. Відкриті нові кафедри українознавства. У зв'язку з цим важливі завдання поставлені перед педагогічними вузами у справі підготовки учительських кадрів.

Багато поколінь своєю працею, умом і талантом освоювали благодатні українські землі, розвивали господарство і культуру, боролися за національну незалежність, за створення самостійної соборної

держави, за вільне і щасливе життя. На вивченні правдивої історії мусить формуватися патріотична свідомість громадян України. Ті, хто живе в нинішні бурхливі часи, мусять знати і шанувати пам'ять про своїх пращурів. „Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього, хто його не шанує, той не годен пошани”. (М. Рильський).

Таким чином, можна зробити висновки про наступну періодизацію історії України:

- I. До IX ст. – Давня історія України.
  - II. IX – перша половина XVI ст. – Україна середньовіччя.
  - III. Друга половина XVI ст. – перша половина XVIII ст. – Ранньоновітня історія України.
  - IV. 1775 – 1917 – Українські землі у складі Австро-Угорської та Російської імперій.
  - V. 1917 – 1921 – Українська революція.
  - VI. 1921 – 1991 – Радянська Україна.
  - VII. 1991 – 2008 – Україна – незалежна демократична держава.
- Така періодизація є частиною періодизації всесвітньої історії:
- I. Первісна доба: до 3 ст. до н. е.
  - II. Стародавній світ: 3 ст. до н. е. – 4,5 ст. н. е.
  - III. Середньовіччя: перша половина 5 ст. н. е. – перша половина XVII ст. н. е.
  - IV. Новий час: друга половина XVII ст. н. е. – XIX ст. н. е.
  - V. Новітній час: XX ст. н. е. – до н. днів.

2. Основні джерела та література з історії України

Джерела. У науці розглядають 5 типів джерел: речові – матеріальна культура (археологічні знахідки); етнографічні – побут, культура, звичаї народу; лінгвістичні – мова; усні джерела; писемні – оповідні (літописи, спогади, щоденники). Першоджерелом історичних знань, уявлень про минуле людського суспільства була усна народна творчість (історичні перекази, пісні, легенди, що передавалися нащадкам із покоління в покоління), вони – найдоступніші.

Серед писемних творів найвидатнішими є літописи (хронологічні записи про події, розміщені по роках). Літописання в Україні розпочалося, як зазначає Д. Дорошенко в „Нарисі історії України”, майже з початком християнства.

Старі літописи не дійшли до нас в оригіналі, вони збереглися в пізніших копіях та переробках. Найстарші списки, які досі знайдено, це Лаврентіївський (ченця Лаврентія) від 1377 р., написаний для

Суздальського князя Дмитра Костянтиновича. У ньому спочатку мова йде про історію Київської Русі до 1110 р., потім про події Володимиро-Суздальської землі до 1305 р. Іпатівський (від Іпатівського монастиря в Костромі) – складений в першій чверті XV ст. У ньому йде мова про події на руських землях до 1292 р. Вічні руїни і спустошення на нашій землі привели до того, що найстаріші літописи збереглися лише за межами країни.

Упродовж XIX ст. велася складна робота по відшукуванню в масі списків (копій та переробок) первісного основного тексту найстарішого літопису. Цю роботу розпочав німецький історик А. Шлецер, а продовжили цілі покоління українських (І. Срезневський, М. Костомаров, О. Маркевич, М. Грушевський, Р. Перфецький) і російських (М. Погодін, К. Бестужев-Рюмін, О. Шахматов, В. Істрін) учених. Найбільше значення для наукового дослідження мали праці вченого О. Шахматова. Йому належить велика заслуга встановлення головних складових частин літопису, часу їх зложення і авторства.

Тривалий час вважався найстарішим „Літопис руський”, який починається „Повістю временних літ” (І. Рибалка), а першим літописцем – монах Києво-Печерського монастиря Нестор. Потім було встановлено, що Нестору належить одна з пізніших редакцій літопису, підготовлена ним уже на початку XII ст. На думку М. Грушевського, літописи були „літературним архівом”, до якого упорядковано вносили, в оригіналі і переробках, різні пам'ятки письменства, не дбаючи про збереження імен авторів та свого власного.

На основі праць О. Шахматова тепер розрізняють 6 поступових редакцій („стадій”) початкового літопису:

1. Коло 1039 р. – (у Києві). Найдавніший Київський Літописний Звід (кодекс) – оповідає про початок Києва – легендарних Кия, Щека і Хорива, князя Олега, Ігоря, Ольгу, Святослава і Володимира, про хрещення Русі, князювання Ярослава Мудрого і закінчується 1057 р. похвалою Ярославу за його просвітню діяльність. Цей текст був покладений в основу Новгородського літопису.

2. Коло 1074 р. Найдавніший Звід був продовжений монахом Києво-Печерської лаври Никоном Великим (першим місцевим Київським митрополитом – Іларіоном), що вніс до літопису оповідь про князя Мстислава Тмутараканського (п-в Тамань), а пізніше Чернігово-Сіверського. Він же оповів і про початок Печерського монастиря. Так з'явився Перший Києво-Печерський Звід.

3. У 1095 р. з'явився Другий Києво-Печерський Звід, доведений до смерті князя Всеволода (1093). Літопис закінчується сумним

міркуванням про напади кочівників на Руську Землю, що їй не можуть обороняти князі, які ворогують між собою.

4. У 1113 – 1114 рр. на основі попередніх літописів (кодексів) постала славнозвісна праця печерського Нестора: „Повість временних літ откуда пошла єсть Руська Земля, і хто в ній начал первіє княжити і каково Руська Земля стала єсть”.

Узявши за основу працю своїх попередників, Нестор додав від себе нарис про розселення народів після потопу, праслов'янську історію (виводячи слов'ян з-над Дунаю), слов'янське розселення і географію Східної Європи. Особливо докладно подана ним історія Києва. Повість починається 852 р. і закінчується 1110 р. Руссю Нестор називає варязьке (скандинавське) плем'я, приведене Рюриком на заклик слов'ян. Нестор був добре знайомий з грецькою історіографією, мав доступ до княжого архіву, з якого він наводить текст Договору з греками. Автор „Повісті” виявив великий літературний хист і глибокий патріотизм. „Повість” здобула заслужену славу і була перекладена на латинську, чеську, польську, датську, німецьку та англійську мови. О. Шахматов зазначав, що Несторові „належить честь утворення „Повісті временних літ” і разом з тим збудування найдавнішої історії Русі”.

5. У 1116 р. з'явилась друга редакція Несторової „Повісті”, зроблена ігуменом Михайлівського Видубицького монастиря у Києві Сильвестром. Вона відзначається збільшеною увагою до особи і діяльності князя Володимир Мономаха. Сильвестр сам поставив своє ім'я та дату на цій праці.

6. Нарешті в 1117 р. (1118) з'явилась третя редакція „Повісті”, або шоста початкового літопису (кодексу). Її автор (мабуть, монах Печерського монастиря) вніс до літопису „Поученіє” Володимира Мономаха дітям. Таким чином, як зазначає Д. Дорошенко, „Повість временних літ” становить перший цикл старого українського літопису.

До другого циклу належить так званий Київський Літопис (1113 – 1200) – оповідає про події Київського князівства за XII ст. Складається з окремих оповідань про князя Ізяслава Мстиславовича, Ігоря Олеговича, похід Ігоря Сіверського на половців, про події в Галичині. До третього – Літопис Галицько-Волинський (XIII ст.) – про події Галицько-Волинської держави. Київський і Галицько-Волинський літописи збереглися в Іпатіївському кодексі.

Від XV – першої половини XVI ст. (коли більшість українських земель перебувала в складі Великого князівства Литовського) для історії українських земель найбільше значення мали Короткий Київський Літопис

і Літопис Биховця. Події кінця XVI ст. – першої половини XVII ст. відображенні в Густинському, Львівському, Острозькому та інших літописах.

Для вивчення минулого України другої половини XVII – початку XVIII ст. передовсім національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького важливе значення мають козацько-старшинські літописи Самовидця, Григорія Грабянки і Самійла Величка. У 1674 р. у Києві виданий „Синопис”, авторство якого приписують Інокентію Гізелю, архимандриту Києво-Печерської Лаври.

Систематизація і публікація історичних джерел розпочинається з 40-х рр. XIX ст. По-перше. У 1843 р. була заснована Київська тимчасова комісія для розгляду давніх актів (проф. Київського університету В. Антонович, М. Максимович, М. Іванішев). У 1852 р. на основі зібраних актових рукописів та документів створено Київський центральний архів. Упродовж 1852 – 1859 рр. видано 4 томи документів під назвою „Пам'ятки”, а з 1859 по 1914 рр. – 35 томів „Архива Юго-Западной России”.

По-друге. У 1863 – 1892 рр. Археографічна комісія в Петербурзі видала 15 томів „Актво относящихся к Южной и Западной России” (9 з них за редакцією М. Костомарова).

По-третє. 15 томів „Джерел до історії України-Русі” (до 1917) опублікувала Археографічна комісія, що працювала при науковому товаристві ім. Шевченка у Львові.

По-четверте. Велика кількість історичних джерел була опублікована в журналі „Киевская старина” (1882 – 1906).

По-п'яте. У 1873 р. при Київському університеті було засновано історичне Товариство Нестора-літописця. За 1879 – 1914 рр. вийшло 24 книги праць з історії України і Південної Росії.

Література. Окрім літописів у розвитку історичних знань важливе значення мали твори, автори яких описували минуле України, княжі часи, козачину і Гетьманщину. Це були твори Петра Симоновського „Коротке описання про козацький малоросійський народ” (1765), Сергія Лукомського „Зібрання історичне” (1770), Василя Рубана „Короткий літопис Малої Росії” (1777), Олександра Рігельмана „Літописне повіствування про Малу Росію” (1785 – 1786), Якова Марковича „Записки про Малоросію” (1798).

Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. в Україні, як і в інших слов'янських народів, розпочинається національно-культурне відродження, посилюється інтерес до історії, створюються праці про

минувшину. У 20-х рр. XIX ст. важливу роль у розвитку історіографії відіграла "Історія русів" – автор (невідомий) підпорядковує обґрунтуванню на історичному матеріалі права українського народу на свою державність, на рівноправність з усіма народами.

У 1788 – 1850 рр. у Москві була опублікована у 3-х томах „Історія Малої Росії” Д. Бантиш-Каменського. Вона стала широкою узагальноючою працею з історії України, написаною на українських та московських архівах. У 1842 – 1843 рр. в Москві видана 5-ти томна „Історія Малоросії” М. Маркевича, яка відіграла велику роль у вихованні українського суспільства в національному дусі. У XIX – на початку XX ст. в Україні поширювалися ідеї патріотизму та народництва. Розгорнулися етнографічні дослідження, збирання і публікація пам’яток народної творчості. У Харкові було видано 6 томний збірник народних дум і пісень „Запорожская старина” (М. Максимович, П. Лукашевич, М. Церетелєв та ін.). Засновники львівської „Руської трійці” М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький – оприлюднили альманах „Русалка Дністрова”, змістом якої стали українські думи, пісні, інші пам’ятки народної творчості.

Одним з видатних істориків XIX ст. був **Костомаров Микола Іванович (1817 – 1885)**. Написав такі праці з історії України: „Богдан Хмельницький і повернення Південної Русі до Росії” (1857), „Гетьманство Виговського” (1861), „Гетьманство Юрія Хмельницького” (1868), „Павло Полуботок” (1876), „Руїна. Історія гетьманів Брюховецького, Многогрішного, Самойловича” (1887), „Мазепа” (1882), „Мазепинці” (1884) та інші.

Праці М. Костомарова видані у зібранні його творів „Історичні монографії і дослідження”. Закінчив Воронезьку гімназію (1833), Харківський університет (1838). У 1844 р. отримав ступінь магістра історії. 1844 – 1845 рр. – вчителював, 1846 – 1847 рр. – професор Київського університету. Один із засновників та ідейних провідників Кирило-Мефодіївського братства, автор його найповніших документів, зокрема „Книги буття українського народу”. У 1847 р. – заарештований у справі братства, 1848 р. – в’язень Петропавловської фортеці. 1848 – 1855 рр. – політзасланець у Саратові. 1859 – 1862 рр. – екстраординарний професор Петербурзького університету. З 1862 р. займався науковою працею до кінця життя. З 1875 р. – жив у с. Дідівцях на Прилучччї. Один з перших у вітчизняній історіографії почав вивчати історію народу, його життя і рухи, протиставляючи народ державі (на противагу історикам, які в історії бачили лише діяльність царів, гетьманів, полководців та інших видатних осіб).

Письменник і історик **Куліш Пантелеймон Олександрович (1819 – 1897)**. Народився в с. Вороніж Глухівського повіту. (Навчався в Новгород-Сіверській гімназії, працював у Ніжинському ліцеї.). Етнограф, перекладач, член Кирило-Мефодіївського товариства, автор „Чорної Ради”, „Записок о Южной Руси”. Написав „Граматику”, переклав „Біблію”. 20 років прожив на х. Матронівка на Борзнянщині. У перший період своєї діяльності (30 – 50 рр.) іділічно змальовував минуле України, козацтво, гетьманство, захоплювався ідеєю української народності, високо цінував борців за свободу українського народу. „Україна од початку Вкраїни до батька Хмельницького (1843), „Повість об українській науці” (1846). У 60 – 90 рр. – вихваляв антинародну політику польської шляхти і російського царизму в Україні, негативно оцінював український народ, козацтво, вбачав у ньому руйнівну силу.

Барвінок Ганна (1826 – 1911) – його дружина Олександра Білозерська (псевдонім – Барвінок Г.) теж українська письменниця. Написала „Лихо не без добра”, „Хатнє лихо”, „П’яниця”, „Молотників”, „Материна помста”, „Оповідання з народних ус” та ін.

Видатним істориком України був **Антонович Володимир Боніфатійович (1834 – 1908)**. Написав понад 300 праць з історії. Найвизначніші: „Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 р.” (1863), „Останні часи козацтва на правому березі Дніпра за актами 1679 – 1716 рр.” (1868), „Дослідження про міста Південно-Західній Русі за актами 1432 – 1748 рр.” (1870), „Нариси з історії Великого князівства Литовського” (1877), „Київ, його доля і значення в XIV – XVI ст.” (1882) та ін. Праці, засновані на нових архівних документах. Працював у Київському університеті і Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів. Вивчав нові проблеми міста, міщанство, промисловість, гайдамаків та ін.

Драгоманов Михайло Петрович (1841 – 1895) – народився у дворянській родині козацького походження. Вчився у Київському університеті. З 1864 р. – приват-доцент, з 1873 р. – штатний доцент. Очолив ліве крило Київської громади. У 1875 р. – звільнений з університету. В 1876 р. – емігрував за кордон. У Женеві заснував українську друкарню, видавав український журнал „Громада” (1875 – 1882). З С. Подолінським і М. Павликом заснував Женевський гурток українського соціалізму. З 1889 р. – професор загальної історії Софійського університету. Там провів останні роки свого життя. За фахом був істориком стародавнього світу, Давньої Греції і Риму, але багато займався й історією України. Захоплювався народною творчістю. З

українського фольклору, етнографії написав 30 спеціальних праць. Видав «Про українських козаків, татар та турків» (1876), «Прошай час. Українці під Московським царством (1654 – 1876)». За переконанням – соціаліст і республіканець. Підкреслював, що ніхто не фальшує так української історії, як ті історики-демократи, котрі малюють гарними фарбами Мазепу, Полуботка, Виговського, а мовчать про тих, хто цю свободу нищив: московських царів Петра I і Катерину II.

Лазаревський Олександр Матвійович (1834 – 1902). Народився в Конотопському повіті Чернігівської губернії, довгий час жив у Чернігові та в Ніжині. Український історик, один із засновників журналу «Киевская старина», друкувався в «Черниговских ведомостях» (1853 – 1854), написав «Історичні нариси сіл Конотопського повіту», «Павло Полуботок», «Замітки про Мазепу», розвідки про М. Гоголя, Г. Квітку-Основ'яченка, П. Куліша та ін. Близький знайомий Т. Шевченка, написав декілька нарисів з його біографії. Опублікував понад 400 праць з історії. Вивчав феодально-кріпосницькі відносини в Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. Його основні твори - «Малоросійські пасполіті селяни (1648 – 1783 рр.)» (1866), «Нариси з історії Малоросії» (1871 – 1876), «Нарис малоросійських фамілій...» (1875), «Люди старої Малоросії» (1882 – 1888) та ін.

Єфименко Олександра Яківна (1848 – 1918). Народилася О. Єфименко (Ставровська) в с. Вардузі Кольського повіту Архангельської губернії у багатій родині дрібного урядовця. Після закінчення гімназії працювала народною вчителькою. Вивчала побут, звичаї, земельні відносини селян Північної Росії. Чималу допомогу в зборі матеріалу надавав їй політичний засланець-народник, колишній студент Харківського університету Петро Єфименко. У 1872 р. закінчився строк його заслання і вони переїхали у Воронежську губернію, потім у Самару. З 1875 р. – подружжя проживало в Чернігові. П. Єфименко працював редактором «Чернігівського земського збірника». У 1879 р. сім'я Єфименків переїхала до Харкова, де дружина почала працювати в університеті. Написала понад 100 праць. Тут захворіли і померли дві дорослі дочки – Олександра і Віра. Тяжко хворів і чоловік. У 1907 р. на запрошення Вищих Бестужівських курсів переїхала в Петербург. У кінці 1917 р. після закриття курсів повернулася з дочкою Тетяною – поетесою, синами Тарасом та Петром на Україну. Загинула в грудні 1918 р. на х. Любочка Вовчанського повіту від рук бандитів. Перша жінка-історик, яка отримала диплом почесного доктора історії (Харківського університету в 1910 р.). Досліджувала історію селянства, форми його

життя, побут, звичаї, селянську общину, соціально-економічний розвиток українського селянства. Цьому присвячені – «Із історії боротьби малоросійського народу з поляками» (1879), «Турбаївська катастрофа» (1891), «Малоруське дворянство і його доля» (1891), «Дворянське землеволодіння в Південній Росії» (1892), «Нариси історії Правобережної України» (1895). Написала один з перших синтезованих курсів історії України. «Історія українського народу» (1906), який охоплював період з найдавніших часів до середини XIX ст. (особливу увагу приділяла національно-культурному відродженню українського народу).

Яворницький Дмитро Іванович (1855 – 1940). Усе своє життя збирав матеріали з життя Запорозької Січі, створив музей старожитньої Катеринославської губернії (зібрав 85 тис. експонатів). Переважна більшість праць присвячена історії запорозького козацтва. «Історія запорозьких козаків» (У 3-х т., 1892 – 1897), «Вольності запорозьких козаків» (1898), «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків» (1894), «Джерела для історії запорозьких козаків» (У 2-х т., 1903) та ін.

Подолинський Сергій Андрійович (1850 – 1891) – історик, громадський діяч, демократ і соціаліст. Народився на Черкащині, в багатій поміщицькій родині. Освіту здобував у Київському та Брацлавському університетах. З 70-х рр. брав участь у громадівському та народницькому русі. У Женеві разом з М. Драгомановим і М. Павликом започаткував видання журналу «Громада», а також видрукував власні твори. Розробив теорію «громадівського соціалізму», яка ґрунтувалася на національних традиціях українського народу. На початку 80-х рр. повернувся до Києва, але через тяжке психічне захворювання відійшов від будь-якої діяльності. Один з перших став вивчати розвиток капіталізму в Україні, формування і становище робітничого класу. Головні праці: «Парова машина» (1875), «Про багатство та бідність» (1875), «Про хліборобство. Як земля поділена і як би треба її держати» (1877), «Ремесла і фабрики на Україні» (1880). На них помітний вплив праць К. Маркса і Ф. Енгельса.

Грушевський Михайло Сергійович (1866 – 1934) – підбив своєрідний підсумок розвитку української історії, створив наукову схему національної історії України. Написав близько 2 тис. праць з історії України, літератури, етнографії, фольклору, соціології. Найвизначніші: «Історія України-Руси» (т. 1 – 11 в 12 кн.) (1898 – 1934), «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911 – 1917), «Культурно-національний рух в Україні» (1912), «Історія української літератури» (т. 1 – 5, 1923 – 1927). Головною заслугою М. Грушевського

перед українською історіографією є створення і послідовне проведення у своїх працях нової схеми українського історичного процесу. Ця схема обґрунтована в статті „Звичайна схема „руської” історії й справа національного укладу історії східного слов'янства” (1904). Був представником народницької історіографії. Створив велику наукову школу – у Львові (з 1894 по 1914), Києві (з 1908 по 1914).

Разом з вищезазначеними істориками в XIX – початку XX ст. в історичній науці України працювали: І. Луцький, В. Іванников, В. Барвінський, М. Слабченко, М. Василенко, В. Мякотін, Д. Дорошенко, М. Максименко та ін. Більшість з українських істориків належали до народницького напрямку в історіографії. Лише напередодні і в час Першої світової війни в української історіографії зародився новий державницький напрямок, головним засновником якого став В. Липинський (1882 – 1931). Історики вважали, що найважливішу роль в організації, спрямування і захисті суспільства відіграє держава, але до 1917 р. державницький напрямок лише започаткувався. Народницька історіографія залишалася пануючою.

Липинський В'ячеслав (1882 – 1931). Нащадок спольщеного шляхетського роду з Волині. Після служби в армії закінчив Краківський університет (1906). До 1912 р. – провідний діяч політичного журналу „Вільна Україна” (Львів, 1911), натхненник створення в 1914 р. „Союзу вільної України” – повернення до України спольщеної шляхти. В роки Першої світової війни призначений до російської армії. З 1917 р. – один із засновників Української хліборобсько-демократичної партії (програма проголошувала незалежність України, забезпечення приватної власності на землю). За Гетьманату і Директорії (червень 1918 – липень 1919) – дипломатичний представник в Австро-Угорщині. З 1919 р. – в еміграції (Австрія), там заснував Український союз хліборобів-демократів, редагував „Хліборобську Україну”, де опублікував „Листи до братів-хліборобів”, у яких проголосив засади українського консерватизму. З 1928 р. очолював кафедру історії української державності в Українському науковому інституті у Берліні. У 1930 р. розійшовся в поглядах з гетьманом П. Скоропадським, заснував організацію „Братство українських класократів” – монархістів, гетьманців. В. Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії („територіальний патріотизм усіх мешканців України – запорука української державності” – український монарх у традиційній гетьманській формі). Велика наукова спадщина: „Шляхта на Україні” (1909), „З історії України” (1912), „Україна на переломі (1657 – 1659)”,

„Релігія і церква в історії України” (1925), „Покликання варягів, чи організація хліборобів” (1926) та інші.

3. Проблема утворення українського народу в історичній літературі

Як зазначалося, головною заслугою М. Грушевського перед українською історіографією було послідовне проведено у своїх працях нової схеми українського історичного процесу, з урахуванням трьох чинників: історії народу, історії території, історії держави. Переконливо ця схема обґрунтована в статті „Звичайна схема „руської” історії й справа національного укладу історії східного слов'янства” (1904). М. Грушевський визнав нерациональною загальноприйнятю в російській історіографії схему М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, М. Погодіна, за якою з часів Київської Русі розвивалась єдина „общерусская” історія, в якій українсько-руська народність виходить на арену історії лише в XV – XVI ст., а російська – з XIII – XIV ст. М. Грушевський вважав порогом історичних часів для українського народу IV ст. н. е. (від антів). Він визнавав нерациональним поєднувати стародавню історію південних слов'ян, Київської держави з Володимиро-Московським князівством XIII – XIV ст. і розглядати останнє як продовження першого. Київська держава, право, культура були утворенні однією народністю – українсько-руською. Володимиро-Московська – другою, великорусською. Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII ст., потім Литовсько-Польський XIV – XVI ст. Володимиро-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла зі свого кореня.

М. Грушевського підтримували представники його великої наукової школи – у Львові (з 1894 по 1914) і в Києві (1908 по 1914) – до них належали М. Кордуба (1876 – 1930), С. Томаківський (1875 – 1930), І. Джиджора (1880 – 1919), О. Терлецький (1873 – 1958), І. Кревецький (1883 – 1940), І. Крип'якевич (1886 – 1967) та ін. Дотримувались такої думки і інші історики: І. Луцький, В. Іконников, М. Довнар-Запольський, В. Барвінський, М. Слабченко, М. Василенко, В. Мякотін, М. Максименко, І. Каманін, Д. Дорошенко.

Д. Дорошенко в „Нарисі історії України” (т. 1, с. 18) зазначав, що М. Грушевський першим поставив питання про вживання в російській історіографії схему рационального укладу історії східного слов'янства. Зі своєю концепцією він виступив на сторінках „Сборника статей по славяноведению” (1904), що видавався Петербурзькою АН, і довів незручність і нерациональність до того часу вживаної схеми. Як чергове

завдання він поставив – скласти історію великоруського народу і заснованої ним держави окремо й окремо – історію українського народу протягом цілого його історичного життя, в складі як власної Київської держави, так і пізніше чужих: Литви, Польщі, Москви. Щодо української історії, то проф. М. Грушевський це завдання сам і виконав у своїй капітальній праці „Історія України-Руси”.

Концепція М. Грушевського не залишалася без впливу в російській історіографії. Академік О. Шахматов і його школа звернули особливу увагу на історію започаткування великоруської народності, наголошуючи на важливості дотримування поняття „історія народу”, „історія території”, „історія держави”. Російські історики проф. Пресняков у монографії „Образование великорусского государства” і проф. Любавський у монографії „Образование основной государственной территории великорусской народности” ясно і виразно довели, що великоруська народність з’явилась у результаті змішування північно-східних слов’янських племен з фінськими племенами і що ця народність сформувалась у басейні верхньої Волги і Оки.

Для більшості українських істориків не підлягало сумніву, що обсяг української історії охоплює собою цілий історичний період українського народу, від історичних свідочств про перебування наших предків на території, де він живе і зараз. Тому не викликає сумніву і схема, в яку треба вкласти огляд історичного життя українського народу: початок державної організації з осередком у Києві, розвиток і занепад Київської держави, панування Литви і Польщі на українських землях, Українська козацька держава, занепад українського життя і поділ українських земель між Росією і Австрією, національне відродження української держави.

У російській історіографії разом з тим з другої половини XVIII ст. затвердилося поняття про єдину „російську” державу, що зародившись у Києві, потім продовжувала безперервно своє існування під владою однієї династії, тільки міняла свою столицю: Київ, Володимир, Москва, Петроград. В основі цієї схеми лежала, як писав проф. П. Мілюков, запозичена у московських книжників XV – XVI ст. „генеалогічна ідея московської династії”. Московські князі, походячи з Рюрикового роду, що панував колись у Києві, вважали себе спадкоємцями київських князів та їх земель. Ця схема, санкціонована М. Карамзіним, автором „Истории Государства Российского”, запанувала на довгий час у загальних курсах російської історії та в підручниках, а звідти перейшла за кордон, де за словами Д. Дорошенка наробила „багато баламутства”.

Отже, історія українського і білоруського народів залишилась поза обсягом наукового кругозору і лише вкраплялася в загальну канву

окремими епізодами. Історія ж білорусів узагалі впливає лише у XVIII ст., щоб увійти при розділі польської Речі Посполитої до складу Російської імперії.

Тепер щодо термінології: руський, малоруський, український. Найстарша назва для південного руського народу – Русь. Так він себе називав відколи став із племені народом державним. Так його називали інші народи (поляки й досі). Слово „Русь”, як вважають, належало чужому племені, яке об’єднало східно-слов’янські племена, утворило державу і зникло, давши назву народу і державі. Назва „Русь” стала нашим національним іменем, державою до XVII ст., поки поряд з нею не з’явилася назва „Україна” – що означала поняття земель пограничних. Національне відродження XIX ст. принесло остаточну назву українцеві, Україна: „Русь”, „русин”, „русинський” – найдовше затрималось у Галичині, а в Закарпатті – й досі. „Мала Русь” – чисто книжкове походження. Так нас називали вчені греки в XIV ст. на ознаку Малої, тобто старої Русі від Великої, нової Русі на Півдні (як в давнину називали Малу Азію по відношенню до Великої Азії). Від Малої Греції на Балканах і Великої – на півдні Італії.

Таким чином, вступ до курсу „Історія України” – свідчить, що вивчення її предмета і завдань складає важливу частку загальноосвітньої і світоглядної підготовки сучасних спеціалістів і сприяє розвитку особистості. Історія – не тільки одна з двох тисяч існуючих наук, які правлять, слугують сучасному людству, але й одна з найбільш давніх. Вона тісно пов’язана з психологією, соціологією, філософією, економічною теорією, математикою, мовознавством і літературознавством. На відміну від них вона розглядає процес розвитку суспільства в цілому, аналізує сукупність явищ суспільного життя.

У той же час кожна з існуючих наук пройшла свою історію і на сучасному етапі всі науки обов’язково включають історичний розділ свого розвитку. Вивчення кожної науки привчає мислити історичними категоріями, бачити наше суспільство в розвитку, оцінювати явище суспільного життя по відношенню до їх минулого і співвідносити з наступним розвитком подій.

II ЛЕКЦІЯ Первісне суспільство. Давня історія України

1. Формування і розвиток первісного суспільства.
2. Становлення державотворчих традицій.
3. Античні міста-держави.

План:

Джерела та література:

- Повість временних літ. – К., 1982.
- Борисенко В. Й. Курс української історії. – К., 1997.
- Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1991.
- Історія України. Курс лекцій: У 2-х т. – К., 1991.
- Історія України. Навчальний посібник (під ред. Смоля В. А.). – К., 1997.
- Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ ст. – Харків, 2001.
- Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического государства в Скифии. – М., 1984.
- Тереножкін А. І. Скифы и сарматы. – К., 1976.
- Тереножкін А. І. Киммерийцы. – М., 1977.
- Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. – М., 1979.

1. Формування і розвиток первісного суспільства

Перша форма людського співжиття – первісне суспільство. Початок його сягає близько 3 млн. років тому. Вирішальну роль у житті первісних людей відігравала праця. Виговлення найпростіших знарядь праці та застосування їх для добування засобів для життя. Важливе значення мало виникнення мови – засобу спілкування у процесі праці.

Суворі умови життя та низький рівень розвитку продуктивних сил змушували людей жити колективно. У первісному суспільстві не було приватної власності на засоби виробництва, класів, держави, експлуатації людини людиною, а саме суспільство, дисципліна, розпорядок трималися за звичаями, традиціями.

Про життя первісних людей ми дізнаємося з археологічних знахідок. Залежно від матеріалу знарядь праці вчені розділили найдавнішу історію людства на кілька епох. Найдавніший період в історії України – стародавній кам'яний вік (палеоліт – від 1 млн. р. до 11 тис. р. тому)

Палеоліт археологи поділяють на:

– Ранній (1 млн. р. – 150 тис. р. тому)

– Середній (150 тис. р. – 35 тис. р. тому)

– Пізній (35 тис. р. – 11 тис. р. тому)

Ранній палеоліт від 1 млн. р. – 150 тис. р. тому. Це міжльодовиковий період. Природні умови були сприятливі: клімат субтропічний, теплий і вологий, багато різних тварин і рослин. Жили тоді найбільш ранні фізичні типи людей – „давня людина” – пітекантроп (від грец. пітекос – мавпа і антропос – людина). Ця людина на відміну від тварин уже вміла виробляти і застосовувати палиці і камінь як примітивне знаряддя, а також спілкуватися за допомогою звукової мови. Ця людина збирала плоди диких рослин, ягоди, гриби, полювала на тварин, вела бродяче життя, не маючи ні постійного житла, ні одягу. Жила вона невеликими родовими колективами, по кілька десятків кожний, первісними стадами, які в пошуках їжі часто переходили з місця на місце.

На сучасній території України стародавні люди з'явилися близько 1 млн. р. тому. Залишки таких тимчасових поселень знайдені археологами в різних місцевостях – на Дністрі біля с. Лука-Врубловецька Кам'янець-Подільського р-ну, Донбасі біля с. Амросіївки, біля Житомира на р. Кринка. Найдавніша стоянка первісних людей відкрита археологами на р. Тиса біля с. Королеве Виноградівського р-ну на Закарпатті. У десятиметровій товщі суглинкових відкладів тут знайдено десять культурних горизонтів (шарів), які відносяться до різних часів від 1 млн. р. до 150 тис. р. до н. е. Всього в Закарпатті відкрито 20 палеолітичних стоянок первісних людей.

Близько 150 тис. р. тому почалася чергове похолодання. З півночі континенту насувалися величезні льодовики, що вкрили більшу частину Європи і досягли Північного Прикарпаття, Середнього Придніпров'я, межиріччя Дону і Волги. Поблизу льодовиків утворилась тундра, лісотундра, а на півдні – холодні степи і ліси по річкових долинах. Замість тварин, що існували в умовах теплого клімату, з'явилися тварини, які добре витримували холод – мамонти, шерстисті носороги, північні олені, печерні ведмеді, пелі та ін. Кліматичні умови вплинули на появу різних типів знарядь праці, що спричинило виникнення природного розподілу праці, зменшилася рослинна їжа, збільшилася роль полювання на великих тварин, з'явилися рубило, гостроконечник (мисливський ніж), скребло (для обробки шкір, дерева, кісток). Люди почали поселятись у природних печерах, одягались у шкіри. Навчилися добувати вогонь тертям (біля 100 тис. р. тому). Стали розселятись на великих територіях Європи і Азії. Залишки тогочасних стоянок знайдені в багатьох місцевостях України. Найбільше характерні – в печерах Криму, у гроті Кийк-Коба, поблизу

Сімферополя та в с. Старосілля біля Бахчисарая, в урочищі Круглих на Запоріжжі. Змінився зовнішній вигляд людини, який став наближатися до сучасного. Це була так звана неандертальська людина (від долини Неандерталь біля Дюссельдорфа в Німеччині).

Середній палеоліт (150 тис. р. – 35 тис. р. тому) – освоєння людьми теренів України. Це було біля 150 тис. р. тому. Доба середнього палеоліту ще називається мустьєрською добою. Неандертальці, яких ще називають палеоантропи (давні люди), були невисокі на зріст (150 – 160 см), сутулі, з масивною головою, великою нижньою щелепою і скошеним чолом, з прямою ходою і сильно розвиненими м'язами. Об'єм головного мозку становив 1 600 см³. Люди навчилися робити проколюючі знаряддя праці. Житло обігрівалося і освітлювалося вогнищем. Знахідки свідчать про появу в цей час найдавнішого мистецтва: кісток, різьблених орнаментом, зображення тварин і людей. Змінилася психологія людини. Спілкування із собі подібними виробляло почуття колективізму, усвідомлення дій та їх планування. З'явилися елементи абстрактного мислення. Намітився поділ праці між чоловіками і жінками. Родинні зв'язки велися по материнській лінії.

Пізній палеоліт (35 тис. р. – 11 тис. р. тому) – виникнення родового ладу. Матріархат. Цей період охоплює понад 24 тис. р. Кінець льодовикової доби. Людина навчилася виробляти знаряддя праці з кісток і рогу тварин – гарпуни, шила, голки, легкі списи-дротики, наконечники. Піднесення продуктивності мислення і збиральництва дозволили створювати запаси їжі та залишатися на тих самих місцях тривалий час. З кількох таких жител утворилися поселення (стоянки). Однією з найцікавіших є стоянка в с. Мезин на березі Десни (поблизу Новгород-Сіверського).

У часи пізнього палеоліту в суспільній організації людей на зміну первісному стану прийшла матріархальна родова община. Основним осередком суспільства став рід – група кровних родичів, що вела своє походження від спільних жіночих предків. Члени роду спільно володіли знаряддям виробництва, спільно здобували і спільно споживали. Родові общини об'єднувалися у племена, з утворенням яких сформувався родоплемінний первіснообщинний лад, що ґрунтувався на спільній власності на засоби виробництва і зрівняльному розподілі наслідків праці. Зароджуються релігійні вірування (тотемізм, магія, анімізм). У добу пізнього палеоліту склався сучасний антропологічний тип людини – «людина розумна» (*homo sapiens*). Від назви печери Кроманьйон у Франції, де було вперше знайдено рештки такої людини, її названо

кроманьйонцем. Залишки людини такого типу знайдено в Україні у близько 800 стоянках.

Мезоліт («мезос» – середній, «літос» – камінь). Датується близько 10 – 7 тис. р. до н. е. Настало нове потепління – льодовики танули і відступали на північ. Змінювались природні умови, вони ставали подібними до сучасних. Замість мамонтів і шерстистих носорогів з'явилися сучасні види тварин: олень, лось, бик, кінь, ведмідь, кабан, вовк, лисиця та ін. Для полювання на них почали використовувати лук і стріли. Тепер з'явилась постійна їжа, а полювання стало постійною працею. Займались риболовством і збиранням їжі, посилилась влада людини над природою. За допомогою лука і стріл (металеві наконечники) полювали на відстані. Відпала необхідність в існуванні великих колективів. Зникають великі стійбища і з'являються стоянки невеликих груп. Поширюється досвід виготовлення нових знарядь праці. Розвиваються мисливство, рослинництво і тваринництво. Поселення мезолітичної людини знайдені в с. Журавка Чернігівської, с. Гребенківське Одеської, с. Мурзак-Коба і с. Фатьма-Коба Кримської областей.

На цьому закінчилась кам'яна доба, що тривала майже мільйон років. За цієї доби з'явилися перші людиноподібні істоти, вони навчилися майструвати, лікувати, будувати житла. Виникла сім'я, род, плем'я, потоки образотворчого і музичного мистецтва, релігійні уявлення. 40 тис. р. тому на Україні з'явилась людина сучасного фізичного типу. Наприкінці середньокам'яної доби вона почала переходити до скотарства і землеробства.

Неоліт («неос» – новий, «літос» – камінь). Датується VI – IV тис. до н. е. Відбулась виробнича революція. Колишні елементи культурного господарства зливаються в систему. На зміну присвоюючим (мисливство, збиральництво, рибальство) прийшли відтворюючі форми господарської діяльності (скотарство, землеробство). Виникло примітивне ткацтво. Освоєння зернових (ячменю, жита, пшениці, проса), одомашнення тварин (корів, коней, овець, кіз, свиней, собак) призвело до збільшення продукції, що започаткувало її зберігання, людина винайшла керамічний посуд. Поліпшення харчування продовжило тривалість життя людини: з 20 – 23 рр. у часи пізнього палеоліту до 30 – 32 рр., середнього зросту – 170 см, ваги – 75 кг. На період неоліту припадає розквіт первісного суспільства. Люди жили матріархальними родами, які входили до складу племен, а ті об'єднувались у союзи племен. До окремих стоянок відносять Ізюмську в Харкові, Віту-литовську в Київській і Соکیلця у Вінницькій областях та ін.

Енеоліт. Трипільська культура. Датується IV – III тис. до н. е. („енеус” – мідний, „літос” – кам’яний, мідно-кам’яний вік). У цей період послабилися родові зв’язки. Почалося формування територіальної общини. Серед племен, що населяли Східну Європу, найвищого розвитку досягло осіле населення Правобережної України і Молдови (міжріччя Дніпра і Дністра). Культура цих стародавніх землеробів відома в науці під назвою Трипільської (від с. Трипіль на Київщині), де вона вперше була досліджена в 90-х рр. XIX ст. Головним заняттям трипільців було землеробство. Перехід від мотичного (кам’яних і кістяних мотик) до орного землеробства (дерев’яного рала). Зерно молотли за допомогою кам’яних зернотерок. Жили в селищах – поселеннях матриархальних родових общин. Життя – наземні, з дерева та глини. Трипільські племена вперше на Україні почали користуватись виробами з міді. Зрушення у виробництві зумовили кардинальні зміни і в суспільних відносинах. Виконувати тяжкі фізичні роботи могли переважно чоловіки. Головна роль у сім’ї переходить до батька від матері. Матріархат змінився патріархатом.

Бронзовий вік. Патріархат. Припадає на другу половину III – початок I тис. до н. е. Бронзові вироби твердіші за мідь, почали витісняти кам’яні та мідні вироби. Спочатку вони надходили з Кавказу, а потім вироблялись місцевими майстрами. Розпочинався розвиток металевих виробів. Найхарактернішою ознакою епохи був суспільний поділ праці – відокремлення скотарських племен від інших. У його основі лежали як соціально-економічні, так і природно-географічні фактори. Постійною зоною мешкання землеробських племен став лісостеп з родючими ґрунтами і запасом вологи. Степова зона виявилася більш придатною для кочового скотарства. Зростання продуктивності виробництва створило певні запаси продукції, яка зосереджувалася в руках окремих осіб. Започаткувалася майнова нерівність серед людей і племен. Загострилися суспільні відносини. Одні потяглися до зброї, щоб відібрати чуже майно, інші – щоб захистити. Почала вдосконалюватись зброя, з’явилися нові види і форми захисту (мечі, списи, щити, панцири). Виникла необхідність у силі, здатній регламентувати внутрішнє життя і захистити від чужих зазіхань. Зароджуються елементи ранньокмплексного суспільства: з’являються окремі соціальні групи населення, ускладнюються суспільні відносини в середині племен і родів, а також змінюються функції влади. Первісне суспільство вступає в період розкладу.

Залізний вік. У кінці II – на початку I тис. до н. е. на території Східної Європи люди навчилися виготовляти залізо з руди і виробляти з

нього знаряддя праці, зброю і побутові речі. Остаточоно залізо утвердилось в IX – VIII ст. до н. е. Почався залізний вік. Застосування заліза підвищило продуктивність усіх галузей господарства. Майнова відмінність між окремими сім’ями руйнує первісну общину, спільне володіння землею і спільний її обробіток зникають. Орна земля перетворилась на приватну власність окремих сімей. Окрема сім’я стає господарською одиницею суспільства. Родова община кровних родичів поступово перетворюється на сусідську, територіальну общину. Окремі племена об’єднувались у союзи споріднених племен, а з часом території окремих племен зливаються в одну спільну територію всього народу.

Таким чином, формуються етнічні спільності людей, виділяється впливова племінна верхівка, посилюється її роль серед общинників. Соціальна диференціація суспільства зруйнувала первіснообщинний лад. Почався активний перехід до ранньокмплексного суспільства.

2. Становлення державотворчих традицій (кіммерійці, скіфи, сармати)

З відкриттям і поширенням заліза в історії стародавнього населення України розпочалася нова епоха, позначена докорінним зламом старих соціально-економічних структур. На цей час припадають завершення процесу розпаду первісного суспільства і початок переходу до ранньокмплексного суспільства. Було здійснено тривалий шлях розвитку від первісної общини на базі екзогамних шлюбних відносин до воєнно-патестарних племінних об’єднань. Зародилися і визріли всі передумови для виникнення нових суспільних продукту спричинила утворення міцних, ієрархічно добре організованих воєнно-політичних об’єднань, що, в свою чергу, сприяло виділенню військово-аристократичної верхівки суспільства. В її руках відтепер зосередилася значна влада. Це давало можливість шляхом данницьких відносин відчувувати і привласнювати певну частину суспільного додаткового продукту, трансформуючи його в престижні цінності (скарби золотих і срібних коштовностей, багате вбрання тощо).

Надзвичайно піднеслося значення торговельних контактів із сусідами. В обмін на традиційну продукцію степів (зерно, худоба) вони постачали кочовим народам Півдня України – кіммерійцям, скіфам, сарматам – витвори ремісників, предмети розкоші тощо. Починаючи з VII ст. до н. е. історичний процес на території України позначився впливом давньогрецької цивілізації, як у матеріальному, так і в соціально-економічному і духовному аспектах, що сприяло зародженню державотворчих традицій.

Кіммерійці (з X до VII ст. до н. е.). Найдавнішим народом на території України (північне Причорномор'я, Крим і Кавказ), що проживав з X до VII ст. до н. е. і згадується в ассирійських та грецьких писемних джерелах. Гомер в „Одисеї“ пише про „уславлених кобилородців, молокодів убогих, над усіх на землі справедливих“. Вони першими перейшли до кочового скотоводства і завдяки цьому випередили в своєму розвитку навколишні племена. Одними з перших почали виготовляти залізо, високоякісну сталь. Озброєні залізними мечами, стрілами і непереврешеними на той час луками, булавами, бронзовими бойовими сокирами, кіммерійці тривалий час не знали собі рівних у воєнних сутичках і битвах. Їх кіннота наводила жах на супротивників. Державне утворення – Кіммерія – існувало з IX до VII ст. до н. е. Політична історія кіммерійців відома мало. Знаємо лише, що вони успішно воювали з Урарту, Ассирією (722 – 715 рр. до н. е.) і не встояли перед скіфами. Через Кавказ з боями почали відходити в Передню Азію. У 676 – 674 рр. до н. е. в союзі з Урарту вони розгромили Фрігію, а потім завоювали Лідію. Остаточно зникли з політичної арени після поразки від військ лідійського царя Азіата (615 – 565).

Таври (IX – I ст.). Протягом IX – I ст. до н. е. в гірських районах Криму і по узбережжю Чорного моря, у місцевості, яку Геродот називав Таврікою, жили племена таврів (від гр. „тавос“ – тур). Таври займалися землеробством, скотарством, рибальством. Мали високо розвинуте гончарство, ткацтво, виготовляли речі з каменю, дерева та інших матеріалів. Жили замкнутими общинами, для життя використовували печери. У другій половині I ст. до н. е. у них розпочався перехід від родоплемінного до рабовласницького ладу. У другій половині I ст. до н. е. Таврію захопили римські війська. За ім'ям таврів сучасники називають нинішній Кримський півострів Тавридою, Таврікою, Таврією.

Скіфи (VII – III ст. до н. е.). У середині VII ст. до н. е. у південноукраїнських степах з'явилися іраномовні племена, які витіснили, а частково асимілювали кіммерійців. До меж Скіфії увійшла Лісостепова Україна. Скіфськими землями протікали Борисфен (Дніпро), Гіпаніс (Південний Буг), Тирас (Дністро), Танаїс (Дон) та інші ріки. Ім'я скіфів стало збірною назвою для різних племен, а всю територію Півдня між Доном і Дунаєм стали називати Скіфією. Наприкінці VI ст. до н. е. у причорноморських степах формується могутнє державне об'єднання. Верховна влада належала царю і заможній племінній верхівці. Столиця знаходилася на Нижньому Дніпрі (поблизу сучасного міста Кам'янка Дніпропетровської обл.). Царство скіфів складалось з округів (номів).

Цар мав необмежену владу. Він очолював військо, війна була постійним заняттям, джерелом збагачення і благополуччя. Все життя було пронизане військовими традиціями і звичаями. У суспільстві існував і демократичний орган – народні збори всіх воїнів, на яких вирішувались основні питання. Суспільство складалося з трьох станово-кастових груп: общинників, воїнів, жерців. Соціальні відмінності зумовлювалися відмінностями етнічними. Розквіт скіфської держави припадає на VI – IV ст. до н. е. і виявляється у феномені царських курганів. Розкопки, описи старогрецьких і римських учених (Геродот, Гіппократ, Страбон) дозволяють відтворити життя скіфів та сусідніх їм племен. Геродот у середині V ст. до н. е. відвідав Ольвію і подорожував по Скіфії. Племена, що населяли Скіфію, він поділяв на дві великі групи: кочівники (що жили між Дніпро і Доном); землероби (що жили в степовій частині поблизу Ольвії, на захід і схід від Дніпра); були ще царські скіфи – панівна верхівка державного об'єднання. (Азовське узбережжя, Степовий Крим).

Кочівники – скіфи-скотари. Основне заняття – випасати худобу, особливо коней. Жили вони в кибитках. У кибитках пересувалася сім'я, чоловіки їздили верхи на конях, за ними – „йдуть табуни коней, корів, стада овець“ – писали стародавні греки.

Землероби жили між Дніпром і Дністром. Займалися землеробством, обробляли землю дерев'яним ралом, земля залишалася власністю общин і щороку перерозподілялася між окремими родинами. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, просо, горох, садили цибулю, часник. Зернові вирощували не тільки для власних потреб, а й на продаж. Жили у великих поселеннях – городищах, оточених валами і ровами. Серед лісостепових городищ найбільші – Немирівське на Вінниччині, Трахтемирівське на Київщині та Більське – на Полтавщині.

Скіфи створили високу матеріальну культуру. Вона увірала в себе досягнення місцевих племен, передових цивілізацій Сходу, Кавказу, Греції, а пізніше – і Риму. Скіфські поховальні пам'ятки були і є найважливішим джерелом пізнання скіфської культури, особливо царські кургани. Серед них найцікавіші кургани Чортомлицький і Солоха (IV ст. до н. е.), розкопані біля Нікополя в Дніпропетровську, Гайманова могила і Товста могила в Запорізькій області, Куль-Оба, недалеко від Керчі. Скіфи шанували і оберігали могили предків. Віра в потойбічне життя і безсмертя душі, багата уява і бурхлива натура скіфів породила складний поховальний обряд. Пишний, урочистий, жорстокий. Віддзеркалював характер самого народу. Воїна ховали разом із зброєю, одягом, посудом, їжею, в жертву приносили дружин і рабів. Царів бальзамували, тіло

возили по усіх скіфських племенах, увесь народ перебував у скорботі. Поховання було у великій могильній ямі, куди клали багато коштовної зброї, прикрас, одягу, посуду. З померлих клали вбитих при поховальній церемонії слуг і верхових коней, іноді це були десятки людей і сотні коней. Могили накривали дерев'яним настилом і насипали зверху величезний курган, оточуючи внизу насип кам'яними брилами. Через рік на могилі справляли криваву тризну: вбивали 50 молодих воїнів і 50 коней і клали навколо кургану. Перших скіфських царів ховали на окраїні Скіфії, в загадковій місцевості Герри, де протікала річка Герр і жили герри – підвладний скіфам народ (плем'я). Місце трималося в таємниці і оберігалось від чужинців (Досі не знайдено, незважаючи на широкі археологічні дослідження скіфських пам'яток).

З кінця III ст. до н. е. розпочався заключний період її історії. Під натиском сарматів основна частина скіфів відійшла в Нижнє Подніпров'я і Степовий Крим. Була заснована нова столиця із грецькою назвою Неаполь, залишки можна побачити на околиці сучасного Сімферополя. Нове об'єднання відоме як Мала Скіфія. Заключний період історії скіфів характеризується далшим розвитком державності, поживлення торговельних зв'язків з грецькими містами Північного Причорномор'я. Найвищого розвитку досягла в III ст. до н. е., після чого під ударами сарматів з Півночі та римських міст-держав з Півдня вона у III ст. до н. е. фактично припинила своє існування.

Сармати (III ст. до н. е. – III ст. н. е.). У III ст. до н. е. зі Сходу, із-за Дону в Приазов'я і Північне Причорномор'я прийшли нові кочові скотарські іраномовні племена, сліди яких залишилися в сучасній осетинській мові. Греки їх називали сарматами (алани, роксолани, язиги). Частина місцевого населення, у тому числі й скіфів, вони відтіснили на південь і захід – у Крим і на Дунай, іншу – підкорили своїй владі. Зайняли в II ст. до н. е. панівне становище в степах Північного Причорномор'я. Нова держава відіграла важливу роль на міжнародній арені. Вони робили набіги на понтійського царя, підтримували Мітрідата VI в боротьбі з Римом. Серед сарматських племен панівне становище посідали алани. З прибуттям до Дунаю алани навіть примусили східні римські провінції платити їм данину. Сарматський період закінчився на території України в середині III ст. н. е. внаслідок експансії готів і гунів.

Отже, процес становлення і розвитку державотворчих традицій кіммерійців, скіфів, сарматів та інших племен не був безперервним й поступово висхідним їх піднесенням, а занепад означався переважно масштабами і характером зовнішньої економічної і політичної діяльності, етнічної консолідації та зв'язками з античними містами-державами.

3. Античні міста-держави

У VII – V ст. до н. е., коли чорноморські степи займали скіфи та інші племена, вихідці з Греції заснували на узбережжі Чорного моря свої поселення. Вони стали рабовласницькими містами-державами (полісами). Політична влада в них належала рабовласникам – власникам землі, ремісничих майстерень, купцям, лихварям, які жорстоко експлуатували рабів і найбільшу частину населення. Серед міст-держав відомі: Ольвія (щаслива) – в гирлі Дніпровсько-Бузького лиману (залишки її знаходяться біля с. Парутине на південь від м. Миколаїв). Херсонес – на околиці сучасного Севастополя, Пантікапей – на місті сучасної Керчі, Тіра – на місті нинішнього Білгород-Дністровського на березі Дністровського лиману, Феодосія – в Криму, Фанагорія – на Таманському п-ві, Танаїс – у гирлі Дону, Керкінітіда – на місці сучасної Євпаторії.

Найбільшим з цих рабовласницьких держав було Боспорське царство з центром у Пантікапей, яке виникло в V ст. до н. е. і включало територію Керченського і Таманського півостровів та пониззя Кубані. Населення грецьких міст займалось рибальством, землеробством, виноградарством, переробкою риби, ремеслами, вело торгівлю. У Грецію ввозили рабів, хліб, особливо пшеницю, худобу, рибу, хутра, ліс, а з метрополії завозили вина, маслинову олію, посуд, ароматні речовини, предмети розкоші, зокрема дорогоцінні прикраси та ін. У рабовласницьких державах почалася класова боротьба. Одним із перших повстань пригнобленого населення проти своїх гнобителів було повстання скіфів і рабів у 107 р. до н. е. під проводом Савмака. Але за допомогою Мітрідата царя Понти (держави в Малій Азії), повстання було придушено. У I ст. н. е. грецькі міста-держави здебільшого потрапили в залежність до Римської імперії. Проіснували вони до IV – V ст. н. е., коли внаслідок загального занепаду рабовласницької системи і під ударами сусідніх племен дедалі більше втрачали своє значення і врешті занепали.

Античні міста-держави Північного Причорномор'я відіграли велику роль в історії України. Це була органічна частина античної цивілізації, яка стала наслідком „Великої грецької колонізації“, що стала результатом перенаселення Греції, нестачі землі, придатної для хліборобства, пошуках джерел сировини (металу, лісу, солі), ринків збуту, військової агресії лідійців та персів (знищення Іонії), у внутрішній соціально-політичній боротьбі. Найбільш цінну інформацію про міста-держави Північного Причорномор'я зібрано в „Історії“ Геродота. Про життя чорноморських грецьких колоній розповіли в своїх творах античні автори Арістей Проконеський, Гекатей, Гіппократ, Сіріск, Діадор Сицилійський, Страбон, Клавдій Птоломей та ін.

Грецька колонія складалася із центра-поліса та сільськогосподарських округів (хори) – навколо розташованих садіб. Місто мало чітко сплановану забудову. Існували портові, торгові, адміністративні та культові райони, що поділялись на квартали. Ремісничі квартали та житла бідняків були винесені на околицю. У центрі міста – головна площа, яка називалась агора. Навколо неї розташовувались адміністративні споруди, крамниці, потім священна ділянка, на якій сконцентровані храми, вівтарі, росли священні гаї. Поряд з містом знаходився цвинтар – некрополь. Міста оточувались міцними оборонними стінами з баштами. Міста мали спеціальні гідросистеми, в яких вода подавалась керамічним водопроводом, вулиці були широким і чистими. Поліси мали свою демократичну раду і народне віче. Виконавча влада належала колегії архонів на чолі з першим архоном. Молодь, перед отриманням громадянства, складала урочисту присягу на вірність колонії та її законам. Найважливішим обов'язком громадянина поліса була оборона його від ворогів. Воїнами ставали всі дорослі чоловіки. озброєння було грецьким. Але військова тактика змінилась, пристосовавшись до бою з кіннотою. В пізніші часи міста набирають військо з найманців – греків, фракійців, скіфів. Греки-колоністи мали розвинуті промисли: ковальство, гутництво, ткацтво, кушнірство і чинбарство, гончарство. Міста-держави мали свою валюту. На пантікапейських монетах карбували зображення колоса і плуга, що було символом вивезення пшениці у великій кількості. Стосунки міст-держав з місцевими племенами – скіфами, праслов'янами і фракійцями – ставали все міцнішими. Скіфські князі мешкали в грецьких містах, одружувались з грекнями, приймали навіть грецьку віру. Антична колонізація помітно вплинула на господарсько-економічний, культурний і політичний розвиток Скіфії, значно прискоривши утворення скіфської держави.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я тривала тисячу років. За цей час на півдні України утворилась унікальна етнокультурна і економічна зона, в якій античний світ тісно співжив з світом „варварським”. Спочатку це була периферія античної цивілізації, але досить швидко греко-скіфсько-сколотське Надчорномор'я стало оригінальним явищем в історії Стародавнього світу. Засновуючи колонії і налагоджуючи стосунки з місцевими племенами, греки керувались насамперед господарськими і політичними мотивами. Здобутки античної цивілізації поступово поширювались серед навколишніх племен, прискоривши темпи їх історичного розвитку. Грецькі колонії були організаторами професійного мореплавства та активної торгівлі у цьому

регіоні, який став найбільшим ринком зерна в Стародавньому світі. Греки підтримували стосунки і з віддаленими від узбережжя племенами і народами, котрі жили на території сучасної України і сколотами, агафірсами, будинами, гелонами.

Таким чином, стародавнє різноетнічне населення території нинішньої України пройшло в своєму розвитку всі основні формаційні етапи: кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний, бронзовий, ранній залізний віки.

Були створені відповідні цим етапам типи суспільно-господарської організації життя: первісна палеолітична та родова община, племінна структура, перехід до ранньоконфлексного суспільства.

Особливе значення для історичного процесу на нинішніх землях мала тисячолітня епоха античної цивілізації Північного Причорномор'я міста-держави справили великий вплив на соціально-економічний, політичний і культурний розвиток не лише сусідніх з ними скіфів, сарматів та ін., а й більш віддалених племен, у тому числі слов'янських. Давні традиції зв'язків з культурою Південно-Східної Європи перейняла згодом Київська Русь.

III ЛЕКЦІЯ Східні слов'яни. Київська Русь

План:

1. Східні слов'яни на території України, їх культура та вірування.
2. Передумови утворення держави на Русі. Зростання ролі Києва.
3. Соціально – економічне становище та політичний розвиток Київської Русі. Введення християнства.
4. Піднесення Київської держави за Ярослава Мудрого.
5. Культура Київської Русі.
6. Історичне значення Київської Русі.

Джерела та література:

- Повість минулих літ. – К., 1982. – С. 9 – 147.
- Борисенко В.Й. Курс української історії. – К., 1997. – С. 22 – 70.
- Греков Б. Д. Киевская Русь. – М., 1956.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 1. – С. 42 – 45.
- Історія України. Курс лекцій. – К., 1991. – Т. 1. – С. 35 – 52.
- Рибалка І.К. Історія України. – Харків, 1995. – Т. 1. – С. 51 – 76.
- Субтельний Орест. Україна: історія. – К., 1991. – С. 29 – 61.
- Толочко П. П. Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. – К., 1987.
- Толочко П. П. Київська Русь. – К., 1996.
- Толочко П. П. Від Русі до України. – К., 1997.

1. Східні слов'яни на території України, їх культура та вірування

Давні слов'яни. Слов'янські племена належали до індоєвропейської групи народів і були автохтонним населенням Європи. Територія, яку вони займали, вченими визначається неоднаково. Найпоширеніша думка зводиться до того, що була це територія між Дніпром, Дністром, Прикарпаттям і далі до Повіслення. Історія їх починається з II тис. до н. е. У джерелах давньослов'янські племена згадуються під іменем венедрів у I – II ст. н. е. про них писали римські вчені Пліній Старший (23 – 79 рр. н. е.), Тацит (бл. 55 – 120 рр. н. е.), Птолемей (90 – 160 рр. н. е.). Візантійські автори VI – VII ст. – Прокопій Кесарійський, Псевдо-Маврикій та ін. писали про склавинів – західних слов'ян і антів – східних слов'ян (між Дністром і верхів'ям Дону).

Анти. Готський історик Йордан у книзі „Про походження готів” (551) писав, що „анти найхоробріші між слов'янами, живуть над луком Чорного моря, від Дністра до Дніпра...”. Про демократичний устрій і вільнолюбність склавинів (слов'ян) і антів писав у своїй книзі „Стратегікон” візантійський імператор Маврикій Стратег (582 – 602) і Прокопій Кесарійський у своїй візантійській „Історії”. М. Грушевський у багатотомній „Історії України-Руси” стверджує, що „порогом історичних часів для українського народу маємо прийняти IV в. по Христі... Перед тим можемо говорити про нього як про частину слов'янської групи”. Найдавнішими предками українського народу він вважав антські племена IV – VI ст. Думку М. Грушевського підтримували інші українські історики. Ряд сучасних українських істориків (В. Борисенко, І. Рибалка) вважають, що український етнос формувався протягом багатьох віків шляхом інтеграції місцевого, слов'янського населення і пересічних племен. У творах римських, візантійських та інших авторів, матеріалах археологічних розкопок характеризовані заняття слов'янських племен. Заняттям їх було землеробство, скотарство, мисливство, рибальство. Розвивалися ремесла (гутництво, ювелірне виробництво, посуд), вели торгівлю. У IV – VI ст. первіснообщинний, патріархально-родовий лад швидко розкладався. Землю почали обробляти окремі родини. На місце патріархально-родової виросла територіальна, сусідська община (не на кровній спорідненості, а на спільному володінні землею, господарських і сусідських інтересах).

Боротьба слов'ян проти готів, гунів, аварів. У III ст. н. е. слов'яни, готи, що з'явилися у Причорномор'ї з пониззя Вісли воювали проти Римської імперії. У кінці IV ст. готи були розгромлені гунами (кочовими ордами тюркського походження). Вони прийшли в Причорноморські степи із Східної Азії. З кінця V ст. слов'янські племена почали війни з Візантійською імперією (так звані балканські війни). Вони супроводжувалися переселенням частини слов'ян на Балкани. Північна частина півострова стала слов'янською, виникли південнослов'янські держави Болгарія, Сербія, Хорватія.

Розселення східних слов'ян (VI – IX ст.). З III ст. почалося пересування і розселення слов'янських племен. Поступово до VI – VII ст. утворилися три великі групи: східні, західні і південні слов'яни. Східні слов'яни у VI – IX ст. займали велику територію східної Європи – від Карпат до Оки і від Ладоги до Чорного моря. Про розселення їх у VIII – IX ст. розповідається у „Повісті временних літ”. Названі в літописі союзи східнослов'янських племен можна об'єднати в три групи: південно-західну

(Українську), західну (білоруську) і північно-східну (російську), з яких склалися східнослов'янські народності.

До південно-західних слов'янських племен, на основі яких формувалась українська народність, слід віднести: полян, древлян, сіверян, волинян (бужан, або дулібів), тиверців, уличів, білих хорватів. Поляни жили в середній течії Дніпра, правому боці між річками Россою і Ірпенем. Древляни – південніше Прип'яті в басейні Тетерева. Сіверяни – по Десні, Сеймі і Сулі. Волиняни (бужани), або дуліби – по верхній течії Західного Бугу і по правих притоках верхньої Прип'яті. Білі Хорвати – в басейні верхнього Дністра і Сяну. По гирлу Дунаю і Чорному морю – тиверці і уличі.

До Західної групи східнослов'янських племен входили полочани і дреговичі. Полочани жили по р. Полоті, притоці Західної Двіни, а дреговичі – між Прип'яттю і Західною Двіною (на території Полісся).

Північно-східну групу союзів племен становили: словени (проживали в басейні озера Ільмен і річки Волхви), кривичі – (у верхів'ях Дніпра, Західної Двіни і Волги), радимичі – (по Дніпру і Соху), в'ятичі – (по верхній і середній течії Оки і Клязьми).

Матеріальна культура. З перших століть н. е. і до виникнення Київської Русі матеріальна культура східних слов'ян пройшла ряд етапів у своєму розвитку, але впродовж всього I тисячоліття у ній збереглися спільні риси. Поселення розташовувалися групами на близькій відстані одне від одного, на південних схилах річок, площею 1 – 2,5 га. Проживали у напівземлянках або землянках із плетеними чи зрубними стінами і вогнищем, а з V ст. піччю-кам'янкою на долівці. Поховальний обряд – трупопалення в урні або в ямці. Кераміка – ліпна, зрідка оздоблена різними узорами. До V ст. лише окремі племена користувалися високоякісним гончарним посудом провінціально-римських зразків. З другої половини I тис. слов'яни вже самі почали виготовляти гончарний посуд та прикрашати його пишним хвилястим орнаментом.

Знаряддя праці: плугові чересла, наральники, серпи, коси, струпи, долота, свердла, різці, ножі, шила, кістяні проколки тощо.

Предмети побуту і прикраси: фібули (застібки), пряжки, кістяні гребні (нерідко орнаментовані), намиста, різноманітні підвіски, кільця, браслети та ін.

Вірування. Релігія слов'ян у дохристиянські часи мала в своїй основі культ природи. Візантійський автор Прокопій Кесарійський повідомляв: „слов'яни і анти мають однакові релігійні погляди, єдиного бога, що посилає блискавку, єдиного владику, і жертвують йому корів та

інших тварин. Шанують вони річки, німфи і деякі інші божества”. Немає єдиної думки серед учених щодо верховного божества. Крім Перуна, Бог вітру – Стрибог, бог тварин – Велес, бог сонця – Сварог, Дажбог, Хорс. Бог вітру – Стрибог, бог тварин – Велес, бог рослин – Симаргл.

Для обрядів слов'яни-язичники будували святилища – місця молінь і жертвоприношень. Вони будувались на підвищеннях і являлися собою кам'яну споруду прямокутної форми, з чотирма виступами по сторонах світу. Святилища обслуговували великі регіони і племена. Центральне місце посідав ідол, якого найчастіше виготовляли з дерева, каменя. Стоп висотою – до 3 м., з серією зображень, розміщених у трьох ярусах. Це було язичницьке уявлення слов'ян про будову всесвіту. На горі (це світ богів) на кожному боці фігури чотирьох божевств під спільною шапкою – це небо. У середньому ярусі – фігура чоловіків і жінок, що взялись за руки – це земля. Нижній ярус – зображення таємних підземних богів, які тримають на собі землю. У загальному поклонінню культам важлива роль відводилася поклонінню горам, воді, деревам, тваринам. Священним деревом був дуб, культ якого пов'язаний з Перуном. На дуб прив'язували ікла диких кабанів і використовували в ритуалах. У жертву приносились тварини, зерно, були і людські жертвоприношення.

2. Передумова утворення держави на Русі. Зростання ролі Києва

З розкладом родоплемінного ладу замість племінних союзів, що ґрунтувалися на патріархально-племінних зв'язках, у VIII – IX ст. поступово формувалися нові територіальні об'єднання – князівства („землі”), на чолі яких стояли князі з дружинами (для захисту своїх земель і завоювання нових територій). Окремі князівства з часом об'єднувалися в більші державні утворення. Уже в VIII – IX ст. існували три великі слов'янські утворення, які арабські автори називали Куявією (земля поряд з Києвом), Славією (Новгородська земля), і Артанією (можливо, Причорноморська, Приазовська Русь). Найбільшим було державне об'єднання, яке літописець називав Руською землею. До нього входили поляни, древляни, сіверяни. Центром Руської землі був Київ. Літописець подає легенду про заснування Києва трьома братами Києєм, Щеком і Хоривом та їх сестрою Либідь. Київ княжив і ходив до Царгорода. На думку археологів та істориків, виникнення Києва відноситься до другої половини V ст. На цій підставі у 1982 р. відзначалося його 1 500-річчя.

Отже, державотворчі традиції здавна існували у південній частині східнослов'янського етнічного масиву і були пов'язані з існуванням політичних об'єднань. Їх створення зумовлене виникненням приватної

власності і пов'язаним з нею майновим і соціальним розшаруванням суспільства. Державні об'єднання заклали фундамент східнослов'янської державності, що склалася навколо Києва в середині IX ст., яку умовно можна назвати Київським князівством.

Першими київськими князями були Аскольд і Дір (існування яких зафіксоване літописцями). Дір княжив перед Аскольдом, ймовірно, в 30 – 50 рр. IX ст., хоча літописці, змішуючи історичну перспективу, називають їх разом. У „Повісті временних літ” згадується, що в 862 р. Аскольд і Дір були Київськими князями, що вони начебто спершу були боярами Рюрика, але відпросилися у нього в похід на Царгород і на шляху до нього здобули Київ. Ця версія, й досі поширена в зарубіжній літературі, була переконливо спростована О. Шахматовим. Проаналізувавши літописні повідомлення, він дійшов висновку, що Аскольд і Дір були нащадками Кия, останніми представниками місцевої Київської династії. Діра згадує арабський літописець Аль-Масуді, вважаючи його найвидатнішим із слов'янських князів, що володів багатьма містами і територіями. Значно більше свідчень збереглося про Аскольда. Фрагментарні записи Никонівського літописного зводу, запозичені з більш ранніх джерел, показують його як визначного державного діяча, проводиря військових походів на Константинополь, печенігів, волзьких болгар.

У 60-х рр. IX ст. під час одного з походів на Константинополь відбулося хрещення князя Аскольда і його оточення. Патріарх Фотій виконав обряд хрещення, а потім у Енцикліці записав, що руси проміняли язичництво на чисте християнське вчення. Про хрещення Аскольда писали і руські літописи. Історик В. Татищев називав Аскольда першим мучеником Русі. Після хрещення митрополиту було виділено резиденцію у Переяславі, з прибуттям якого християнство активніше стало поширюватися серед місцевого населення.

Зростання ролі Києва. Як і інші великі міста світу, Київ завдячує своїм звеличенням власному географічному положенню. Розташований у середній течії Дніпра, він слугував основним транзитним вузлом на величезній території, прилеглої до Дніпра з притоками. Водночас це була чудова висхідна для подорожей униз по Дніпру через Чорне море до багатих міст світу.

Розташування між двох географічних і культурних зон – вкритих лісом рівнин півночі та відкритих південних степів – зумовлювало важливе стратегічне значення міста. Тому воно й стало точкою зіткнення і взаємодії двох історичних тенденцій. Перша. Поступове об'єднання численних розрізнених східнослов'янських общин у великі племена,

союзи, а союзи в державне утворення з центром в Києві. Друга. Пов'язана з появою на історичній сцені скандинавів та шляхом „із варяг у греки”. Аби зрозуміти це, слід окинути поглядом скелясті і пустельні береги Скандинавії VIII – IX ст., де з причин і досі незрозумілих виник небачений демографічний бум. Не знаючи засобів для існування на батьківщині, скандинави сідали на кораблі й рушали шукати долі на чужині. Вони влаштували спустошливі наскоки на країни Західної Європи, оселялися на захоплених землях, утворювали там свої королівства і князівства.

Вихідці з Швеції та острова Готланд, яких називали варягами, мандрували на південний схід. Вони осідали на берегах Балтійського моря, озері Ладога, Новгороді, озері Ільмен. На відміну від східнослов'янських укріплень – частоколів, варязькі племена будували солідні гради-фортеці, де селився князь із дружиною та сім'єю, а навколо виростили ремісничі й купецькі передмістя. За короткий час вони освоїли мережу водних шляхів та валкових переправ на Волзі з Балтійського моря до Каспію, униз по Дніпру до Чорного моря і далі до Константинополя – найбагатшого міста у християнському світі та до Багдаду – багатомовної столиці ісламського світу.

Таким чином, вивчення передумов утворення держави на Русі свідчить, що головними ознаками існування державності в ранньосередньовічному суспільстві вважалися: наявність влади, відчуженої від народу, розміщення населення за територіальними (а не племенними) принципами та стягнення данини для утримання влади. Можна ще додати до цього успадкування влади князем.

3. Соціально-економічне становище та політичний розвиток Київської Русі. Введення християнства

Існування Київської Русі як єдиної держави охоплює період з IX ст. по 30-ті рр. XII ст. Політична форма її – ранньофеодальна монархія з елементами федералізму. Територія простягалася від Балтики до Чорного („Руського”) моря і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. У 30-ті рр. XII ст. на Русі розпочалась епоха політичної роздробленості, яка характеризувалася подальшим розвитком продуктивних сил і виробничих відносин, кристалізацією федеративних форм правління. Видозмінюючи свою форму, Київсько-Руська держава проіснувала до 40-х рр. XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників.

Характерною особливістю Київської Русі були прискорені темпи її соціально-економічного розвитку. Провідне місце в економіці Київської Русі займало сільське господарство, збагачене давніми традиціями. Для

обробітку ґрунту і вирощування врожаю використовувалися досконалі для того часу знаряддя праці: плуг, рало, соха, борона, заступ, мотика, серп, коса. Культивувалися жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, горох. У лісостеповій зоні вживалася парова система землеробства з двописьменною і триписьменною сівозмінами, у лісовій – підсічна і перелогова. Висока продуктивність праці давала змогу виробляти зерна значно більше, ніж це було потрібно для задоволення потреб населення. Наявність чудових пасовиськ і сінокосів дозволяли утримувати у феодальних господарствах значну кількість худоби.

Велику роль відігравало розвинене ремісничче виробництво, в першу чергу чорна металургія та металообробка. Асортимент виробів із заліза налічував близько 150 назв, а давньоруські ковалі володіли всіма видами і технологічними прийомами його обробки: куванням, зварюванням (зокрема, сталевих лез) гартуванням, інкрустацією кольоровими металами. Високим рівнем майстерності відзначалися виробники із золота і срібла, золоті діядеми і барми, ланцюги і браслети. Русь називали країною, яка відкрила таємниці „мистецтва емалі й різноманітності черні“.

Стан сільськогосподарського і ремісничого виробництва визначає рівень розвитку торгівлі. Найбільшими торговельними комунікаціями були шляхи „от Грек“, або „Грецький“, який з'єднавав з балтійськими і чорноморськими ринками, „Соляний“ і „Залозний“ котрі вели в Галичину і на Кавказ. Шлях „Київ – Галич – Прага – Регенсбург“ – сполучав державу з країнами Центральної і Західної Європи. На міжнародні ринки поставляли: хутро, мед, віск, шкури, ремісничі вироби, продукцію сільського господарства, рабів. Завозили: золото, срібло, коштовні тканини, вина, посуд, предмети християнського культу, зброю. Основними торговельними партнерами були Візантія, Волзько-Камська Болгарія, Хазарія, країни Арабського Сходу, скандинавські, центрально- та західноєвропейські.

Торгівля викликала до життя грошовий обіг. На ранньому етапі (VIII – X ст.) на Русі оберталися арабські дірхеми, візантійські номісами і міларесії, західноєвропейські динари. Потім Русь карбувала власні гроші – срібники і злотники. З XI ст. при розрахунках у великих торговельних операціях використовувалися срібні зливки – гривні. Відомі гривні трьох типів: київські, новгородські та чернігівські.

Розвиток виробничих відносин зумовив поглиблення соціальної диференціації поселень. Більшість населення було зайнято в сільськогосподарському виробництві і проживало в селах, відносно нечисленний адміністративний апарат землеробських округ

зосереджувався у дворах-замках. У письмових джерелах сільські поселення того часу мали кілька назв: „село“, „сельцо“, „деревня“, „погост“, „двор“, „дом“. Вони відрізнялися не лише розмірами, а й соціальними функціями. „Погост“ джерела визначають як центральне поселення округи (можливо, сільської общини), де знаходились торги, культові та общинні установи, „деревню“ – як невеликі дочірні поселення, засновані вихідцями з великих сіл, „двори“, або „доми“ – як садиби окремих господарів. Двори-замки мали міцні укріплення.

Зміни, що відбувалися у сфері суспільно-політичного і економічного життя супроводжувались виникненням нових форм поселень – укріплених „градів“, у яких слід убачати зародки міст. Це були міжплемінні центри, порубіжні фортеці, пункти зосередження зібраної данини, общинні місця. Саме з таких градів зросло чимало найдавніших слов'янських міст – Київ, Чернігів, Псков, Ізборськ. За „Повістю временних літ“ у IX – X ст. на Русі налічувалось понад 20 міст, в XI ст. – ще 32. Згідно літописних даних у XII ст. було близько 300 поселень міського типу, з яких 100 (за П. Толочком) являли собою справжні міста. Головні з них – столиці земель-князівств, займали загальну площу в кількості га, де мешкало по кілька десятків тисяч чоловік. Ці міста були складними соціальними організаціями, що виконували в системі держави цілий комплекс функцій – економічних, політичних, адміністративних та культурних. Господарське життя міст характеризувалося високим ступенем концентрації в них ремесел і торгівлі, а також тісним зв'язком з сільським господарством.

Суспільні відносини. В умовах розвитку виробничих відносин у Київській Русі відбулася певна поляризація майнового й соціального становища різних груп населення. Значній масі сільського та міського населення протистояли заможні верхи, пов'язані між собою системою васальних взаємин. Главою держави і верховним власником усієї державної території був великий князь київський. Під його рукою – „світлі князі“ і великі бояри, які володіли окремими князівствами та містами. У залежності від них перебували дрібні землевласники (бояри, дружинники), влада яких поширювалася на невеликі міста і села. Київська Русь не знала в своєму розвитку рабовласницьких відносин. На базі первіснообщинного ладу розвивались феодальні відносини. Головною особливістю було панування данинної форми – „полюддя“. Феодальний маєток викликав до життя таку форму відносин, як відробітки.

Основною категорією населення, зайнятого на відробітках, були смерди, які мали власне господарство. Дворова челядь, або холопи,

перебували в цілковитій залежності від свого господаря. Смерди, які втрачали своє господарство, переходили на становище рядовичів і закулів. Вони працювали за договором – „рядом” (звідси рядовичі) або відробляли позичені гроші – „купу” (звідси „закупи”). У писемних джерелах X ст. засвідчена також грошова рента, яка згодом набула значного поширення в господарських відносинах. (Рента – лат. повертаю, сплачую. Доход від капіталу, землі, майна.)

Політичний розвиток Київської Русі. У той час, як Руська земля розвивалась і міцніла, на півночі слов'янські племена ворогували між собою. Міжплемінна боротьба завершилася тим, що старійшини запросили для наведення порядку варяга Рюрика з одноплемінниками. Понад 200 років серед учених точиться полеміка щодо національності Рюрика та його роду. Прибічники норманської теорії доводять шведське походження Рюрика. Використовуються і лінгвістичні докази. Наголошується на скандинавських іменах пришельців – Рюрик, Олег, Руальд, Свенельд та інші.

Якщо ж узяти до відома, що етнополітична ситуація в Прибалтіці VIII ст. – середини IX ст. пов'язана з слов'янськими племенами венедрів, то цілком вірогідно, що прибалтійські слов'яни почали користуватися скандинавськими іменами. Адже тоді поморські слов'яни і варяги давно і активно спілкувалися між собою, відбувалося взаємозближення місцевої людності і пришельців, а запрошені новгородцями зайти були ослов'янені. Такі міркування в свій час висловлювали польський історик М. Стрийковський (XVI ст.), український історик і церковний діяч І. Гізель (XVII ст.), пізніше ці ідеї були розвинуті М. Ломоносовим.

Прибувши до слов'ян, Рюрик почав підкоряти силоміць інші племена. Після смерті Рюрика в 879 р. прагнення ільменців до самостійності привели до збройних виступів, після чого воевода Рюрика Олег разом з сином Рюрика Ігорем мусив збиратися геть. Слустившись вниз Дніпром, Олег у 882 р. захопив Київ. Літописець Нестор повідомляє про ці події, наголошуючи, що Олег хитрощами захопив владу, внаслідок чого була скинута династія Києвичів (за Нестором). Окремі історики вважають, що це найскоріше був перший в Україні-Русі дворцевий переворот, у результаті якого владу захопили пришельці. Не виключено, що його вчинили вельможі – язичники, незадоволені прохристиянською політикою Аскольда і його оточенням. В язичнику Олегу вони вбачали свого єдиновірця, за допомогою якого можна було повернути втрачене.

Олег (882 – 911). Ставши київським князем, проголосив Київ „матір'ю міст руських” і почав утверджуватися на престолі. Племена не

визнали влади завойовників і могутня держава Київська земля розпалась. Тому майже все князіння Олега пішло на збирання докупи слов'янських племен. На місці федерації племен з'явилася централізована держава із самодержавною формою правління. Олег підкорив полян, древлян, сіверян, радимичів, в'ятичів, хорватів, дулібів і тиверців. Племенні об'єднання намагалися зберегти автономію, а їхня верхівка – багатство і владу, але боротьба з кочівниками і Візантією змушувала їх консолідуватися.

Міжнародна арена. Відвойовувалися позиції, які майже півстоліття тому здобув Аскольд. У 907 р. Олег на чолі 80 тис. війська зробив похід на Константинополь. Візантійський імператор змушений був дати русам по 12 гривень на кожен, як лише літопис, з двох тисяч кораблів, а також викуп Києву, Чернігову, Переяславу, Любечу, та ін. містам. Візантія мала платити Русі данину, надавати право безмитної торгівлі, утримувати руських купців за свій рахунок протягом 6 місяців, забезпечити необхідним при поверненні, за що Русь зобов'язувалася допомагати Візантії в боротьбі з арабами та кочівниками. На знак перемоги Олег прибирав свій щит на брамі Константинополя. Однак греки не дотримувалися умов договору і Олег в 911 р. зробив новий похід на Константинополь. Після цього походу доля князя невідома. Існують різні версії щодо загибелі та місця поховання.

Ігор (912 – 945). Наступник Олега на київському престолі. На початку його князювання древляни й уличі відмовились платити данину. З допомогою дружини Ігор змусив визнати свою владу. Візантія у своїх діях проти Русі активно почала використовувати кочові племена печенігів. Щоб змусити Візантію дотримуватися підписаного з Олегом договору, Ігор у 941 р. зробив на неї похід. За літописним переказом кораблі з'явилося під Константинополем, але 8 липня візантійці спалили їх „грецьким вогнем”. Залишки русів з великими труднощами повернулися на Середнє Подніпров'я. У 943 р. Ігор вирушив проти горців південно-західного узбережжя Каспійського моря. Спустошив їх землі, заволодів Дербентом і столицею Кавказької Албанії – Бердаа, однак у відвойованому районі не закріпився.

У 944 р. морем та сушею князь рушив на Візантію, але через нерішучість Ігора битви не відбулося. Був підписаний новий мирний договір, за яким він позбавлявся пільг попередніх і мусив захищати грецькі колонії від кочівників. Військо не отримало здобичі. Щоб заплатити дружині, князь вирішив зібрати додаткову данину з древлянських племен. Древляни розцінили це як порушення їхніх прав, розгромили князівське

оточення, а самого Ігоря розірвали, прив'язавши до двох дерев. „Якщо унадився вовк до овець, то виносить усю отару, аж поки не вб'ють його“, – сказали вони. На цьому закінчився перший етап у розвитку державності на Русі.

Ольга (945 – 964). Вдова Ігоря. Псковитянка. Слов'янка. Жорстоко помстилась древлянам за смерть чоловіка. Спалила Іскоростень. Руссо правила мудро. Дипломатичним шляхом добилась того, чого не вдалося Ігорю. На чолі великого посольства відвідала Константинополь і підписала мир з Візантією, в результаті було знято тертя між двома великими державами. Ольга прийняла християнство. Як свідчить літопис „Повість временних літ“, Ольга запровадила державні нововведення у регламентуванні повинностей залежного населення, створенні статутів, що їх запроваджували княжі дружинники, виконуючи адміністративні і судові функції. Було утворено опорні пункти центральної влади на місцях, адміністративна і судова системи поширені на всі племінні князівства.

Святослав (964 – 972). Син Ігоря і Ольги. Народився в 930 р. і надовго був усунений від влади матір'ю. Вихований язичником і „згодований з гостряка списа“, він нічим не відрізнявся від дружинника. Літописець зазначає, що він був хоробрий і легкий як барс і багато воював. Не мав намету, спав на кінській папоні, під голову клав сідло. Не возив казана, не варив м'яса, а пік його на вугіллі. За Святослава Київська Русь почала розширюватися на Сході. В 964 – 966 рр. здійснив похід на Оку і Волгу, де жили в'ятичі і фінські племена. Розгромив Хаазарський каганат, чим необачно відкрив шлях на Захід кочівникам. У 968 р. вирушив на Болгарію, розгромив її військо і розташувався у Переяславці на Дунаї. Візантія вважала таке сусідство небезпечним, підкупила печенізькі орди, які напали на Русь і Святослав повернувся назад, прогнав печенігів. Вислухав докори від бояр і родичів, що „шукає чужі землі а свої покинув“, вирішив зміцнити власну владу по всій території країни. З цією метою посадив старшого сина Ярослава на Київський престол, Олега – у Древлянській землі, у Новгороді – Володимира (позашлюбного сина від ключниці Ольги Малуші). Реорганізувавши управління державою, Святослав знову в 969 р. вирушив на Болгарію, оволодів її столицею Пловдивом і пішов на Константинополь. Під Андріанополем руське військо перейняла велика армія візантійського імператора. Січа не виявила переможда і велася три місяці. У 971 р. відбулась генеральна битва, в якій загинуло 16 тис. русів. Уклали мир. Імператор зобов'язався забезпечити військо Святослава харчами на дорогу і ставитись „як до друзів“, а сам домовився з печенігами, які перетнули шлях по Дніпру до

Києва. Святослав зазимував на Білобережжі, а при повторній спробі (навесні 972 р.) пробитись через Дніпровські пороги зазнав поразки. Сам у сутичці загинув. Печеніги зробили з його черепа чашу для вина й користувалися нею в найурочистіші моменти. Діяльність Святослава важко оцінити однозначно. Він дбав про зміцнення міжнародних позицій держави і мало займався внутрішніми проблемами. В історію Київської Русі увійшов як видатний полководець, улюбленець своєї дружини, справжній воїн.

Володимир (980 – 1015). Після смерті Святослава Київська Русь уперше зазнала того, що згодом розвинеться в хронічну виснажену політичну недугу: чвари між членами династії Рюриковичів за верховну владу в країні. У сутичці, що виникла між братами за право збирати данину, Ярополк убив свого брата Олега. Побоюючись, що його спіткає така ж доля, Володимир утік до Швеції. Набравши військо із варягів, він рушив на Київ. У короткій війні між братами Ярополк загинув, а 2 червня того ж року, за літописом, Володимир вокняжився в Києві. Роки князювання Володимира називають богатирською добою в історії Київської Русі. Зводилася велична будова держави, творилася яскрава і самобутня культура її народу, а звитяжні успіхи прославили країну на весь середньовічний світ. Якщо Святослав шукав собі славу у битвах, то його син – у мирній розбудові держави. Він продовжив адміністративну реформу батька, усунув від влади племінних вождів, на їх місце посадив своїх синів, а їх було 12, у віддалені землі намісниками послав своїх бояр. Він усунув від влади місцевих князів, зосередивши її виключно в своїх руках. Зосередився на захисті власних кордонів. Збудував розгалужену мережу укріплень. Силою примусив радимичів і в'ятичів повернутися до складу держави, які після смерті Святослава прагнули відокремитися.

Порушуючи традицію попередників, звернув свій погляд на Захід і додав до своїх володінь землі сучасної Західної України. Поклав початок суперництву з поляками за цей регіон. Спробував підкорити хорватів, що викликало протидію Польщі. Щоб улагодити конфлікт із західним сусідом, Володимир одружив свого сина Святополка (в Турові) з дочкою польського князя Болеслава Хороброго, а на Волині заснував місто Володимир. Підпорядкував собі головні шляхи на Захід та на Константинополь. Зміцнив зв'язки з угорським, німецьким та чеським королями. Постійно здійснював захист Київської Русі від нападів печенізьких орд. Найбільші битви з ними відбулися в 990, 992, 996, 997, 1001 та в інших роках. У битвах наші предки проявили силу, мужність,

відвагу, а також мудрість, лицарство і патріотизм. У битві з печенігами Кожум'яка переміг богача печенігів, син Володимира Мстислав Тмутараканський – князя косачів Редедю, після чого вороги відступили. Прикордонні землі заселяв добровольцями з ільменських словенів, кривичів, радимичів і в'ятичів. Народ назвав його „Красне Сонечко”, оспівував в биліні Іллю Муромця і Добриню Микитича.

Впровадження християнства. Найважливіше нововведення Володимира. Він бачив, що язичництво вже не відповідало ні рівню розвитку держави, ні становищу великого князя в суспільстві. Волхви і „Кудесники” суперничали з князями за владу над народом. Тоді Володимир доручив з'ясувати, яка релігія найбільш руському людові. Нею й виявилось християнство, що з давніх-давен поширювалось на руські землі (Аскольд, Ольга, а окремі князі слов'янських племен ще до них), а також християни-місіонери (Андрій Первозваний).

Традиційна язичницька релігія (анімістична) не задовольняла духовних, соціальних та політичних прагнень суспільства. Київська Русь її вже пережила. Її територія сягала від Лагоди до Таманського півострова і від Закарпаття до приокських земель і Поволжя (становила понад 800 тис. км²), об'єднуючи східнослов'янські і неслов'янські племена. Для зміцнення такої держави потрібен був єдиний бог і єдина (монотеїстична) релігія. Вибір впав на християнство в його східному варіанті – православ'ї, що було державною релігією у Візантії – найсильнішої сусідки Русі, з розвиненими формами богослужіння. Православ'я у Візантії давно потрапило під жорсткий контроль світської влади, „будь-яка влада від бога, а імператор – помазаник божий”. Це було те, що влаштовувало Володимира. За його вибором простежувались політичні, культурні та економічні чинники.

У 987 р. за надану візантійським імператорам (Василію II і Константину) допомогу в придушенні повстання Володимир став вимагати видати за нього їх сестру Анну. Тоді йому запропонували прийняти християнство. У 988 р. Володимир наказав у притоці Дніпра Почайні хрестити усіх киян. Християнство широко відкрило двері до давньої грецької культури в усіх ділянках життя: у сфері про державні і суспільні відносини, праві, шкільній освіті, будівництві, малярстві, книжній справі. Християнізація народу сприяла швидкому злету Київської Русі. Разом з тим було закладено підвалини для майбутнього релігійного розколу східноєвропейських держав на католицькі та християнські й конфлікти між ними. У часи князювання Володимира завершається другий етап у складанні державності на Русі. Третій, заключний, етап припадає на роки правління в Києві його сина Ярослава.

На початку XI ст. відносини між Володимиром і його синами загострились. Особливо непокоїли наміри Ярослава у Новгороді не платити данину Києву. Під час підготовки до походу на непокірного сина Володимир помер. Між братами спалахнула міжусобна боротьба. Старший Святополк (Туров) убив менших братів Бориса і Гліба, а Святослав таємниче пропав у древлянських землях. Проти старшого брата виступив Ярослав (Новгород). Почалась братовбивча боротьба. У битві під Любечем (1015) переміг Ярослав. Під Києвом (1018) – Святополк, на р. Альті (1019) – Ярослав. Святополк утік на Захід до свого тестя Болеслава Хороброго і там безслідно зник.

Ярослав (1019 – 1054). Невдовзі після того, як він зайняв батьківський престол, на Київ пішов війською Мстислав Хоробрий (Тмутаракань). Він завдав поразки Ярославові поблизу Листвена під Черніговом. Але в стосунках між братами гору взяли розум і загальнодержавні інтереси.

У городку на Десні брати поділили Русь між собою. Землі на Захід від Дніпра відійшли Ярославу, а на Схід – Мстиславу, який на той час перебрався до Чернігова. Після смерті Мстислава в 1036 р. самовладним правителем усієї Київської Русі став Ярослав – мудрий політик, енергійний і відважний полководець.

4. Піднесення Київської держави за Ярослава Мудрого Завершення державного формування (1019 – 1054).

Князювання Ярослава, прозваного в народі Мудрим, стало періодом найвищого розвитку Київської держави. Як і Володимир, він більше дбав про консолідацію, розбудову й захист своїх земель, ніж про приєднання нових територій. У 1030 – 1031 рр. Ярослав відвоював захоплені Польщею червенські міста в Забужжі. Для захисту західних рубежів держави заснував місто Ярослав, підкорив племена чуді і ятвягів, а на березі чудського озера заклав місто Юр'їв (Тарту). У 1036 р. під стінами Києва розгромив печензьку орду і назавжди викинув її у безкраї степи. Південні кордони на Правобережжі відсунули були по р. Росі на 100 км. Там побудував міста Юр'їв, Корсунь, Треполь.

Могутність держави визнається Європою. Царські династії почали вступати з родиною Ярослава у шлюбні відносини. Його звали, „тестем Європи”. Його дружиною була дочка шведського короля Ірена. Одна сестра замужем за польським королем, інша за візантійським царевичем. Три дочки були видані за норвезького (Єлизавета), французького (Анна) та угорського (Анастасія) королів. Три сини Ізяслав, Святослав та Всеволод були одружені відповідно з сестрою польського князя

Казимира, онукою німецького короля Генріха II, дочкою візантійського імператора Константина Мономаха. При дворі проживали і виховувались дітячі багатьох європейських держав.

Однією з найбільших заслуг Ярослава Мудрого вважається об'єднання звичаєвих правових норм у збірнику законів „Руська правда”. Це був юридичний кодекс, який узагальнював зміни, що сталися в суспільстві та свідомості людей. Основним об'єктом захисту стало життя, тілесна недоторканість людини (хоча і різні за фінансового оцінкою). Так, за вбивство селянина платилося 6, за дружинника 80 гривень. Хоча закони в основному спрямовувалися на захист суспільства, але і смерди, і челядь, і рядовичі, і закупи відчували себе захищеними від свавілля феодалів. Запровадження правових норм гарантувало можливість широкого розкриття внутрішнього потенціалу людини, незалежно від її соціального статусу.

За князювання Ярослава Мудрого Київська Русь все більше відходить від язичества і переймає християнство. У багатьох містах будують храми, які стають головними осередками поширення православ'я серед місцевих жителів. Релігійним центром країни став Київ. На зразок храму Софії в Константинополі в ньому в 1037 р. збудовано шедевр світової культурної архітектури Софіївський собор. У 1051 р. бояри – монахи Антоній і Феодосій заснували на схилах Дніпра православний Печерський монастир – майбутній центр утвердження християнства й культури на Русі. У Києві налічувалося 40 церков. У 1051 р. Ярослав призначив київським митрополитом видатного письменника русича, свого духовника Іларіона, чим була послаблена залежність від візантійського імператора. При Софіївському соборі засновується школа та бібліотека. Розширювались церковні привілеї, будуються храми, засновуються монастирі. Збудована головна фортифікаційна споруда „місто Ярослава”, Київський дитинець, велетенські земляні вали якого мали довжину 3,5 км, висоту 14 м, а товщину в основі 30 м. На них стояли високі дубові стіни. Перед валом були викопані глибокі рови, заповнені водою. За своєю досконалістю і могутністю фортифікація „місто Ярослава” не мала собі рівних на Русі. В останні роки життя він все більше задумувався, як запобігти боротьбі за владу між своїми нащадками. Досягти цього він вирішив шляхом дотримання принципу вікового старшинства, коли на зміну померлому приходить його брат, а потім уже й син. Так кожному з князів гарантувалося право на князівський стіл. Щоб не допустити ворожнечі між синами, Ярослав ще за свого життя заповідав київські землі старшому синові – Ізяславу, чернігівські – Святославу,

перяславські – Всеволоду, волинські – Ігорю, смоленські – В'ячеславу, але Ярославу не вдалося уникнути сімейних кровопролитних чвар.

У часи князювання Ярослава завершилось будівництво Давньоруської держави. Було остаточно зламано місцевий сепаратизм, стабілізувалася державна територія і кордони, вдосконалився державний апарат. Полюддя все більше замінювалося м'якшими, передовішими формами данни. Що відповідало прогресуючій феодалізації суспільства. З ім'ям Ярослава, крім того, пов'язаний розквіт давньоруської культури, насамперед книжності. Літописець зазначав, що князь „до книг виявляв охоту, читаючи їх і вночі, і вдень”. За це його прозвали Мудрим. Навколо князя склався гурток з представниками давньоруської інтелектуальної еліти, до якої входив і автор твору „Слово про закон і благодать” Іларіон. Ярослав помер 20 лютого 1054 р. у віці 76 років, був похований у мармуровому саркофазі в Софіївському соборі. Його останки збереглись до наших днів. За Ярослава Володимировича Київська Русь сягнула зеніту своєї слави, розвитку і могутності, ставши в ряди з головними країнами середньовічного світу: Візантією та Германською імперіями. Та його сини не змогли підтримувати державу на такому рівні, на який вона піднеслася за їхніх діда і батька.

Деякий час система ротації, згідно якої кожен із князів по черзі займав київський престол, працювала. Та скоро вона зіткнулася з принципом спадкоємності від батька до сина і розпочались суперечки племінників з дядьками. До того ж 1068 р. кияни, незадоволені Ізяславом, прогнали його з престолу, ознаменувавши першу документально засвічену „революцію” на українській землі. А над українськими кордонами нависла знову загроза зі степу – кочові племена половців (куманів), могутніших за печенігів, розпочали напади на Київську Русь.

У таких умовах на політичній арені з'являється новий видатний діяч – **Володимир Мономах (1113 – 1125)**, син Всеволода (перяславського), внук Ярослава Мудрого. Він відіграв важливу роль у відновленні порядку в країні. Мономах став організатором зустрічі найвпливовіших князів у Любечі (1097), що шукали можливості припинити братовбивчі процеси. Гучну славу і популярність здобули переможні походи на половців. Переказують, що він 83 рази виступав проти них і знищив понад 200 половецьких князів. Особливо вдалими були походи 1103, 1107, 1111 р. Це були найславетніші сторінки у тривалій боротьбі з кочівниками. Він не був безпосереднім спадкоємцем і лише в 60 років дав згоду на київський престол. Силою свого авторитету В. Мономаху вдалося об'єднати більшість розпорошених руських земель. З тих пір уже ніколи

на Русі не панувало такої єдності й згоди. Його турбували соціальні протиріччя серед підданих. Він завоював підтримку бояр та багатих купців. Усе це він систематизував у своєму правовому кодексі. Шляхом налагодження династичних зв'язків Мономаху вдалося зміцнити міжнародні позиції.

Мстислав (1125 – 1132). Після смерті В. Мономаха престол перейшов до його найстаршого сина, який хоч і коротко, але продовжив політику батька. Підтримував єдність Русі і захищав її кордони. Здійснив кілька походів на половців, загнав їх за Дон і Волгу, за що літописцями був прозваний Великим. Як і батько, він намагався зберегти єдність Київської Русі. Після його смерті Київська Русь розпалася на окремі князівства і землі.

5. Культура Київської Русі

Релігія і церква. Християнство, як офіційна ідеологія, відіграло надзвичайну роль в культурному розвитку Русі, а церковна організація – в політичному. Початок церковної організації сягає ще часів Аскольда, коли після першого хрещення у 860 р. було створено митрополію. У Київ було надіслано архієпископа Михайла Сірина і шістьох єпископів. Боротьба між християнством і язичництвом продовжувалась до офіційного запровадження християнства у 988 р. Лише після цього Християнство утвердилось у ролі державної релігії Київської Русі.

На чолі церкви стояв київський митрополит, який призначався з Константинополя. Візантія намагалась через церкву впливати на політику Русі, це зустрічало опір. Були факти висвячення у митрополити осіб руського походження Іларіона, Климента Смолятича. Була навіть спроба створення культу власних святих (князів Бориса і Гліба). У великих містах сиділи єпископи, що керували єпархією. Церковна організація, спираючись на владу, створила струнку і організовану систему управління, необхідну для відправлення політичних і правових функцій. Виникають монастирі. Перші за часів Ярослава Мудрого. У джерелах згадується майже 70 великих монастирів. Найбільшим був Києво-Печерський. Існували також Михайлівський, Видубицький, Федорівський, Володимирський (на Волині) та ін. Монастирі та церкви були важливими осередками освіти, літератури і мистецтва. Духовенство висунуло немало видатних діячів культури (літописець Нестор, художник Алімпій, лікар Агапіт та ін.).

Писемність та освіта. Писемність була відома ще до християнства, про що свідчать угоди Русі з греками. За договором 944 р. вимагалось, щоб посли та купці пред'являли у Візантії грамоти, підписані князем. Арабські джерела свідчать також, що при похованні робились

написи на камені та різьба на дереві. На думку вчених, то було давнє докирилівське письмо – черти і різі. Про це свідчить і відкриття у Софіївському соборі Києва давньої азбуки, що складалася з 27 літер – з грецького алфавіту, решта – спеціальні букви для передачі слов'янських звуків б, ж, ш, щ. Ця азбука, вважають, була перехідним варіантом від грецького алфавіту до кирилиці. Її виникнення відноситься до часу, який передував створенню слов'янської азбуки 863 р. Кирилом і Мефодієм. Після введення на Русі християнства кирилиця поступово витіснила стару писемність.

Найдавнішою книгою, що збереглася, є знамените „Остромирове євангеліє”, написане в Києві у 1056 – 57 рр. та „Ізборник Святослава” – 1073 р. Ці та інші нечисленні книги, що дійшли до нас, свідчать про високий розвиток книжної справи. Про писемність серед різних прошарків населення свідчать написи на різноманітних виробках ремісників – кресалах, іконах, мечах та ін. Понад 300 надписів різного часу відкрито в Софії Київській і серед них найбільш ранній – запис про смерть Ярослава Мудрого 1054 р. Грамоти на березовій корі відкрито у Звенигороді. Разом з добре знаними берестовими грамотами Новгородів вони – важливе джерело вивчення писемності на Русі.

Поширення писемності стало важливою умовою розвитку школи та освіти. Освіта перебувала в руках церкви і зосереджувалася в монастирях. Князі були освіченими людьми і піклувалися про освіту. Володимир віддавав своїх дітей в „учені книжне”. Навчання письмом велось у великих містах (Києві, Новгороді, Чернігові, Володимирі, Полоцьку та ін.). Навчання розпочиналося з вивчення азбуки. Учні писали на покритій воском дощечці з допомогою писал – металевих або кістяних стержнів із загостреним кінцем і лопаткою у верхній частині. 1037 р. при Софіївському соборі відкрито школу нового типу, в якій навчали не тільки грамоті, а й вивчали грецьку та латинську мови, студювали філософію, основи медицини. Тут же була велика кількість книг, які переписували з грецької на слов'янську мову. Особливо важливим освітнім осередком був Києво-Печерський монастир.

Література і фольклор. Усна народна творчість, яка передавалась з покоління в покоління, стала важливим джерелом літературних творів та літописання Київської Русі. Казки, легенди, пісні, перекази зберегли риси та на шарування давніх епох. Пісні сягають до християнської пори. Давнє походження мають обрядові пісні – весільні, похоронні, плачі та голосіння. Деякі історичні перекази та легенди увійшли в літературні та літописні твори. Зокрема, легенда про

трех братів – засновників Києва (в „Повісті временних літ”). Виникнення писемності створило умови для перетворення усної народної творчості в духовну літературу. Літературна спадщина Київської Русі багата. За підрахунками вчених, це близько 140 тис. книг декількох сотень найменувань. Руйнування, заподіяні татаро-монголами, та війни призвели до величезних втрат.

Один із найдавніших творів – „Слово про закон і благодать”, в якому йдеться про місце Київської Русі серед інших держав, написав митрополит Іларіон між 1037 і 1050 рр. Ігумен Печерського монастиря Феодосій створив низку повчань та послань. Досить поширеними були життєписи святих і діячів церкви. Монах цього ж монастиря Нестор створив „житія” Бориса, Гліба, Феодосія Печерського. Багато житійних творів, пов'язаних з цим відомим монастирем, лягли в основу „Киево-Печерського патерика”, який займає визначне місце серед пам'яток давньої літератури.

Літературні твори складали князі. Таким було „Повчання дітям” – Володимира Мономаха (політичні і філософські погляди про діяльність на користь людей і держави). Самобутнє явище в літературі – літописи. Серед них „Повість временних літ” (Київ), писались вони в інших містах. Досить рано літописи з'явилися в Галицької землі – „Повість про осліплення Василька” 1098 – 1099 рр. У літописах – своєрідна літературна мова, любов до епітетів, метафор, ліричність і драматизм. Саме так написане „Слово о полку Ігоровім” (історія походу 1185 р. Новгород-Сіверського князя Ігоря Святославовича проти половців). Автор закликає до єдності князів і боротьби з ворогами, виступає патріотом своєї землі. Значне місце посідали переказні твори – історичні, філософські, природничі праці та трактати.

Архітектура та живопис. У Київській Русі створювались чудові споруди з дерева, каменю і цегли. Основним будівельним матеріалом було дерево. З нього споруджали житло, оборонні об'єкти, інженерні будівлі. Життя були одноповерхові, у містах двоповерхові. З ганками, галереями, переходами. Стіни мали зручну конструкцію. При будівництві оборонних споруд, поверх земляних валів влаштували дерев'яні стіни – частоколи. Інколи вони зміцнювались в середині дерев'яними зрубними конструкціями, які засипали землею або залишали пустотілими для використання під житло. Дерево використовували при спорудженні оборонних веж, в'їздів, підйомних мостів. Іноді деревами вимощували вулиці. Існувала і кам'яна архітектура. Ще до введення християнства в договорі 944 р. згадується соборна церква святого Іллі та княжий терем

у Києві. У 30-х рр. XI ст. споруджуються головні міські ворота Києва – Золоті Ворота з надбрамною церквою, Софіївський собор (де крім богослужінь відбувалися урочисті державні церемонії, укладалися договори, зводили на престол і здійснювали захоронення київських князів). У другій половині XI ст. розгорнулося будівництво Успенського Собору Києво-Печерського монастиря (1073 – 1089), який став зразком церковного будівництва. Розгорнулося будівництво монументальних споруд у Чернігові, Новгороді, Полоцьку та ін. Високого рівня досягли мозаїка і фрески, іконопис та книжкова мініатюра. Мозаїка використовувалась на стінах і підлозі з різнобарвних (майже до відтінків кольорів) кусків смальти – сплаву свинцю і скла. Фресковий живопис виконувався мінеральними фарбами по сирій штукатурці.

Шедеврами світового значення стала мозаїка Софіївського собору. Це постать Христа – вседержителя, що символізує владу, та найбільша в усьому мистецтві Русі (висота 5,45 м.) зображення богоматері-заступниці з піднятими вгору руками („Оранта”). Більша частина стін та склепів собору розписана фресками, живописом. Крім евангельських сюжетів, багато розписів на світські теми. Серед них композиція, яка зображає засновника храму Ярослава Мудрого та його сім'ю. В культурі тієї доби не останню роль відігравав тайнопис. Ікони писалися на дерев'яних дошках і були в усіх церквах. Вони привозилися з Візантії, де існувала найкраща на той час школа іконописання. Один з перших іконописців на Русі київський майстер Олімпія. Його твором вважають ікону „Богоматір Велика Панагія” початку XII ст. з Ярославського Спасо-Преображенського монастиря.

До часів Ярослава Мудрого належить переписування і переказання книжкової літератури. „Остромирове євангеліє”, написане 1056 – 1057 рр. Київським дияконом Григорієм, прикрашається чудовими мініатюрами, що зображають євангелістів. Інтерес становлять мініатюри із зображенням князя та його родини в „Ізборнику Святослава”. Джерелом для вивчення історії і культури Русі є понад 700 мініатюр т. зв. Кенігсберзького (Радзівілівського) літопису, які виконані в XV ст., є копії і більш давніх оригіналів.

Музика і видовища. Джерелом розвитку мистецтва були народні пісні, танці, ігри, забави. Талановиті музиканти, співці, танцюристи, мандруючи від села до села, знайомили людей зі своїм мистецтвом і так заробляли собі на життя. З писемних джерел відомо про виконання при дворах князів і феодалів світської розважальної музики, співу, про забави скоморохів. Цінним джерелом для вивчення музичного видовищного

мистецтва є знамениті фрески Софії Київської. Тут намальований музикант, який грає на смичковому інструменті, що нагадує скрипку – гудок, двоє – трублять у труби, третій – грає на флейті, четвертий – б'є у тарілки, п'ятий – перебирає струни лютні, шостий – грає на арфі. Тут зображені акробати і рязені.

Рештки музичних інструментів та зображення музикантів трапляються серед археологічних матеріалів. Зустрічаються гуслі та триструнні інструменти – гудки, виявлені сопілки, існували в Київській Русі струнні (гуслі, лютні, гудки), духові (труби, флейти, сопілки), ударні (бубни, металеві тарілки) інструменти. Важливим явищем був церковний спів, який уже в той час трансформувався з простого одноголосся в багатоголосся. Своєрідним видом була військова музика (труби і бубни).

6. Історичне значення Київської Русі

Важливе місце і роль Київської Русі в історії слов'янських народів. Київська Русь була могутньою державою середньовічної Європи і відіграла велику роль як в історії східнослов'янських народів, так і в світовій історії.

Утворення великої Давньоруської держави сприяло швидкому економічному, політичному і культурному розвитку східних слов'ян та дало можливість відстояти свої землі від нападок кочівників, норманів, польських королів та царських феодалів, зазіхань візантійських імператорів. Говорячи про величезне значення Київської держави в історії східних слов'ян, слід зупинитися на їх ролі в утворенні і розвитку цієї держави. Як відомо, на основі літописного переказу про закликання північними слов'янами трьох варязьких князів – Рюрика, Синеуса і Трувора, які заснували князівську династію на Русі, німецькі вчені Г. Байер, Г. Міллер, А. Шлецер, що у XVIII ст. працювали в АН у Петербурзі, висунули норманську теорію, за якою давньоруську державу утворили варяги-нормани, вихідці зі Скандинавії.

Початок антинорманізму поклав М. Ломоносов. Зусиллями багатьох істориків і археологів показана неспроможність норманської теорії. Доведено, що Київська Русь як держава виникла внаслідок тривалого внутрішнього соціально-економічного розвитку східнослов'янського суспільства, в якому ще задовго до літописного „прикликання” варягів були зародки державності у вигляді політичних об'єднань племен (наприклад, об'єднання волинян в VI ст.). Творцями Київської Русі були самі східні слов'яни, хоча не виключно, що місцева східнослов'янська знать могла укласти договір з кимось із варягів, котрий і став Новгородським князем і поклав початок правлячій князівській династії

на Русі. Щодо місця Київської Русі в історії східнослов'янських народів, зазначимо: в Російській історичній науці, особливо в другій половині XIX ст. утвердився погляд на Київську Русь як на державу російського народу. Оскільки існування українського і білоруського народів як самостійних, не визнавалося.

М. Грушевський висловив з цього приводу інший погляд: в статті „Звичайна схема „руської” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства” він визнав існуючу в той час звичайну загальноприйнятну схему не науковою. Він вважав, що Київська держава, право, культура були утвором однієї народності – українсько-руської; Володимиро-Московське князівство – другої, великоруської. Київський період перейшов не у володимиро-московський, а у галицько-волинський XIII ст., потім литовсько-польський XIV – XVI ст. Володимиро-московська держава не могла бути ані спадкоємницею, ані наступницею Київської бо виросла на своєму корені. Погляди М. Грушевського були підтримані багатьма істориками в українській історіографії. Щоб показати спадковість України від Київської Русі, українські історики вживають термін „Україна-Русь”.

У радянській історіографії стверджувалося, що в Київській Русі сформувалась єдина давньоруська народність, з якої після татаро-монгольської навали та роздроблення Русі і сформувались у XIV – XVIII ст. три східнослов'янські народності – великоруська, малоруська і білоруська.

Тим часом, як зазначалося раніше, немає достатніх підстав вважати, що за короткий історичний період одно – два століття могла сформуватись давньоруська народність і за такий же час розпастися. Можна погодитися, що таке складання почалося ще до утворення держави і в часі її існування продовжилось, а роздроблення Русі й татаро-монгольська навала лише посилити цей процес, який тривав кілька віків. Про це свідчить той факт, що в ті часи формувалися окремі мови. О. Шахматов пише, що в ті часи (VII – XIII ст.) відбувався процес розпаду східнослов'янських племен та їх мов. На думку О. Потебні, в часи Київської Русі праукраїнська мова вже існувала. З цією думкою погоджувався академік А. Кримський. Якщо враховувати ще й територіальний фактор, то Україна має бути спадкоємницею Київської Русі.

Разом з тим не можна заперечувати будь-яке відношення росіян до спадщини Київської Русі (як це дехто робив в Україні). Російська народність сформувалася на основі північно-східної групи східнослов'янських племен, а ці племена брали участь у творенні історії

і культури Київської Русі. Здобутки цієї культури увійшли в російську літературу, суспільну думку, духовне життя і стали для росіян рідними, їхніми. Так само рідною спадщиною стала вона й для білорусів, які сформувалися на основі західної групи східнослов'янських племен.

Міжнародне значення Київської Русі. Успішно відбиваючи степових кочівників, Київська Русь тим самим врятувала й захищала Візантію й західно-європейські країни. Широко розвивалися зовнішньоторгівельні зв'язки з країнами Заходу і Сходу. Різноманітні торговельні, політичні, культурні відносини здійснювалися зі слов'янськими країнами – Болгарією, Чехією, Польщею, а також Угорщиною, Візантією, Німеччиною, Норвегією, Швецією, Францією, Англією. Русь підтримувала зв'язки з країнами Кавказу (Грузією, Вірменією), Закавказзям, а також арабським Сходом. Широкі династичні зв'язки теж сприяли зміцненню міжнародного становища. Стародавня Русь, як одна з наймогутніших держав ранньосередньовічної Європи, мала великий авторитет і вплив на міжнародній арені. Як писав у своєму „Слові” Іларіон, вона „ведома и слышима всеми концами земли”.

Таким чином, з IX по 30-ті рр. XII ст. Київська Русь, як єдина централізована держава, пройшла шлях, багатий на різноманітні події. За своїм державним утворенням – це була ранньосередньовічна монархія з центром у Києві. Держава стала об'єднуючою силою, яка забезпечувала єдність східнослов'янських земель, захист від посягань зовнішніх ворогів. Разом з тим держава в руках феодалів була знаряддям їх панування над залежним від них населенням. Передові для свого часу політичний устрій, виробничі відносини, високопродуктивне сільське господарство, добре налагоджене ремісництво, вдала дипломатична діяльність, підкріплена силою зброї в боротьбі проти загарбників, широке використання здобутків світової цивілізації – все це сприяло тому, що Київська Русь висунулася на провідні позиції в Європі і була шанована найрозвинутішими країнами.

VI

ЛЕКЦІЯ Політичне роздроблення Русі

План:

1. Соціально-економічний та політичний розвиток руських земель.
2. Галицько-Волинська держава.
3. Боротьба проти монголо-татарської навали.

Джерела та література:

- Слово о полку Ігоревім. – К., 1982.
 Історія України. Документи. Матеріали. – К., 2001. – С. 68 – 82.
 Борисенко В. Й. Курс української історії. – К., 1996. – С. 70 – 87.
 Історія України. Курс лекцій. – К., 1991. – Т. 1. – С. 53 – 69.
 Історія України: нове бачення. – К., 1995. – Т. 1. – С. 68 – 111.
 Історія України. (під ред. Зайцева Ю. І.). – Л., 1996. – С. 71 – 85.
 Історія України. (під ред. Смолія В. А.). – К., 1997. – С. 50 – 57.
 Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
 Крип'якевич І. Велика історія України. – К., 1993. – С. 167 – 190.
 Орест Субтельний. Україна: історія. – К., 1991. – С. 61 – 70.
 Полонська-Василенко Н. Історія України – К., 1993. – Т. 1. – С. 144 – 163, 192 – 214.
 Рибалка І. К. Історія України. Ч. І. Харків, 1995. – С. 76 – 95.

Причини роздробленості Русі. У XII ст. могутня ранньофеодальна Давньоруська держава роздробилась на окремі самостійні князівства і землі: Новгородську і Псковську землі; князівства: Ростовсько-Суздальське, Муромське, Смоленське, Турово-Пінське, Полоцько-Мінське, Тмутараканське, Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Галицьке і Волинське (10 князівств і 2 землі).

Основними причинами роздробленості були: подальший розвиток феодальних відносин, піднесення продуктивних сил (особливо міського ремесла), феодального землеволодіння, а на цій основі зміцнення місцевої феодальної знаті, посилення і відособлення окремих князівств, економічна самостійність і політична відокремленість яких ґрунтувалася на натуральному господарстві.

Державна влада в князівствах, що відірвалися від Києва, була зосереджена в руках феодалів, які користувалися правом власності на землю, правом одержувати додатковий продукт від залежних селян,

стежити за виконанням ними державних повинностей і навіть судити їх. Увесь апарат влади і управління будувався за принципом феодального васалітету.

На чолі кожного князівства стояв князь, що називався великим, і був носієм верховної влади. Кожне князівство мало свій політичний центр – найбільше місто. Великі князівства поділялися на менші князівства або князівські волості, що складалися з сільських волостей, або погостів, які об'єднували по кілька сіл. Сюди великий князь для управління призначав (з менших князів, бояр, дружинників) посадників, тисяцьких, вірників, тиунів, що перебували у залежності від старшого князя. Великий князь і вся знать жили за рахунок залежного від них населення, розширювали і зміцнювали державний апарат, адміністрацію, яка тримала в покорі підлегле їй населення. Для вирішення важливих питань князь збирав боярську раду; відбувалися також князівські з'їзди своєї землі „снеми”. Роль віча дедалі більше занепадала, хоча в ряді міст (Новгороді, Києві) воно діяло і надалі. Військові слуги і управителі повинні були забезпечувати володарювання великого князя, придушувати виступи смердів і городян. Водночас на Русі зберігалися монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква із центром – митрополією в тому ж Києві.

Кожна руська земля мала свої особливості політичного устрою. Так, у результаті тривалої боротьби місцевого боярства проти князів у Новгороді та Пскові утворилися боярські республіки, в інших землях (Володимиро-Суздальській) перемогла міцна князівська влада, в Галицько-Волинській великий вплив на політичне і соціально-економічне життя справляло боярство, хоча в окремі періоди тут зміцнювалася влада князя. Проте, роздробленість мала й певне прогресивне значення, оскільки супроводжувалася піднесенням економіки в окремих землях. Розвиток внутрішніх соціально-економічних процесів сприяв загальному зміцненню окремих районів.

1. Соціально-економічний та політичний розвиток руських земель

З другої половини XII ст. в історії Давньої Русі поглибилось відособлення окремих князів і земель, зумовлено еволюцією економіки, далішим розшаруванням суспільства, розвитком феодального землеволодіння в центрі і на місцях. Відбувалася поліцентризація Київської Русі, яка мала свої негативні сторони (усобиці, розбрат у боротьбі з іноземними нападниками та ін.), але була закономірним етапом у поступальному розвитку феодального способу виробництва. Для

періоду поліцентризації, що став початковим етапом розвинутого феодалізму, характерний значний розвиток продуктивних сил. Відбувались історичні зрушення в розвитку землеробства.

У сільському господарстві дедалі більше почали переходити від перелогу й підсики до трипілля, застосовувати як добрива гній, освоювати для посівів дедалі більше нових земель. Удосконалювалися знаряддя праці, зокрема, щодалі більше почали використовувати плуг з лемешем і відвальною полицею, що відвертав скиби землі, завдяки чому вона краще оброблялася. Посівна площа розширювалася, зростали врожайність, продуктивність господарства. Одночасно феодалі посилили наступ на сільську общину, за рахунок якої вони збільшили свої земельні володіння. Значного поширення набули вотчини – спадкові володіння і володіння, які князь давав своїм вільним слугам – боярам і дружинникам, у нагороду за службу.

У цей період основна маса селян-смердів із вільних землеробів-общинників перетворилась на держальників, привласнених князем, боярами і церквою, земель. Смерди втрачали господарську самостійність та особисту свободу. Вотчинники були позбавлені можливості широко організовувати власне господарство, тому основну частину вотчини – „сеньйорії” становили селянські господарства, які сплачували феодалам натуральну плату – оброк. Натуральна рента гарантувала певну господарську самостійність давньоруському селянинові. Він був зацікавлений у результатах своєї праці, а це підвищувало її продуктивність, забезпечувало в кінцевому підсумку подальший економічний розвиток.

Більш високий рівень розвитку праці і суспільства взагалі сприяли піднесенню міст, посиленню товарного виробництва. Розбудовувалися міста – ремісничі і торговельні центри. Зростання їхньої ролі зумовлювалось поглибленням суспільного поділу праці, пожатвенням ремесла і торгівлі. Столиця Русі – Київ і в цей час розвивалася. Її площа збільшувалася, а населення досягло 50 тис. чоловік. Це було одно з найбільших міст не лише Русі, а й усієї середньовічної Європи. Протягом XII – першої половини XIII ст. у Києві зведено близько 20 кам'яних будівель культового, цивільного й оборонного характеру – майже половина кам'яних споруд, збудованих за всю його попередню історію. Швидко зростали також великі міста – центри земель – Володимир, Перемишль, Галич, Турів, Полоцьк, Новгород, Володимир-Волинський, Чернігів, Новгород-Сіверський та ін.

За даними літопису на XIII ст. зросло до 300 міст на Русі. У містах складалася міська верхівка – „мужі графські” – купці, заможні городяни,

які експлуатували міську бідноту. Загострювалася боротьба, яка носила різні форми: втечі, псування панського інвентарю, підпали, пограбування дворів феодалів, відкриті повстання та вбивства. Поліцентризація призвела до послаблення зв'язків між окремими частинами Русі. Але в народі жила ідея єдності усієї Руської землі, що яскраво відображено в „Слові о полку Ігоревім”. Із зростанням у надрах натурального господарства товарно-грошових відносин, посиленням у рамках окремих князівств економічних, політичних і культурних зв'язків, зародилася і почала міцніти тенденція до політичної центразації і об'єднання земель. Заміцню князівську владу виступали дрібні і середні феодалі-дружинники та торговельно-ремісничка верхівка міст.

2. Галицько-Волинська держава

У другій половині XII – на початку XIII ст. найбільшими серед південно-західних князівств були князівства Галицьке і Волинське.

Галицьке князівство своєю центральною частиною займало північно-східні схили Карпатських гір. На північному заході воно межувало з Польщею, на південному заході (в Карпатах) – з Угорщиною, на півдні – по Дністру, Пругу і Серету доходило до Чорного моря і Дунаю, на сході – з Волинною і Київщиною. Західна частина князівства була гористою – Погорина, а східна – по лівому березі Дністра – Поділля. Центром князівства вважалось м. Перемишль.

Далеко на Захід Галицьке князівство майже не зазнавало нападів кочівників. Незначними тут були і князівські усобиці. З Подніпров'я сюди була значна міграція населення. Князівство мало торговельні зв'язки із Західною Європою і наддунайськими країнами. Економічному піднесенню Галицької землі сприяли природні умови – родючі ґрунти, густі ліси, судноплавні ріки, багатий рослинний і тваринний світ.

У IX – XI ст. галицькі землі (Червона Русь) входили до складу Київської Русі і київським князям доводилося вести боротьбу проти зазіхань на ці землі польських королів. Від Києва князівство відокремлювалося раніше, ніж інші землі (після Любечського з'їзду князів 1097). Тоді в Галицькій землі укріпилися правнуки Ярослава Мудрого, князі Ростиславичі – Василько, Володар і Рюрик. Після їхньої смерті через деякий час син Володаря Володимирко об'єднав усі галицькі землі в єдине князівство. Столицею він зробив м. Галич.

Володимирко (1145 – 1152). Розумний, енергійний, завбачливий політик і дипломат. Зумів успішно протистояти спробам Польщі та Угорщини захопити галицькі землі і навіть розширив межі свого князівства до Дністра, Прута й Серета.

Ярослав Осмомисл (1152 – 1187). Син Володимирка. За його князювання князівство досягло найвищого розквіту. Літописець у „Слові...” високо цінує особу Осмомисла, як мудрого, красномовного, чесного, шанованого в усіх землях. Князівство досягло найвищої могутності. Разом з тим при ньому розпочалася тенденція до ослаблення Галицької землі – швидке зростання і зміцнення великих бояр. Зосередивши в своїх руках багато земель, маючи власні міста, замки, дружини, своїх васалів і займаючи вищі адміністративні посади, бояри намагалися повністю підпорядкувати своїй волі владу галицького князя. Крім того, посилення влади бояр призвело до народних повстань, які вибухнули у 1145 і 1159 рр.

Волинське князівство. Сусіднє з Галицькою землею. Займало верхів'я Прип'яті і верхів'я та середньою течію Західного Бугу, Стиру і Горині. На Заході межувало з Польщею, на Сході – Чорною Руссю, Турово-Пінським і Київським князівствами, а на Півдні – з Галичиною. Найбільші міста – Володимир, Берест (Брест), Луцьк та ін. Волинські землі відокремилися від Києва в середині XII ст., коли волинським князем був правнук Володимира Мономаха – Мстислав Ізяславич. Після його смерті в 1170 р. князювати став його син Роман, який перед тим був князем у Новгороді.

Утворення Галицько-Волинського князівства. Між князівствами розвивалися жваві економічні зв'язки. Спільною у них була боротьба проти польських і угорських феодалів, які намагалися захопити галицькі і волинські землі. Все це створило об'єктивні передумови для об'єднання обох земель в єдине князівство. У 1199 р. після смерті Володимира, останнього представника галицької династії Ростиславичів, волинський князь Роман Мстиславич, спираючись на підтримку дружинників, частини середніх і дрібних бояр та міщан зайняв Галич. Утворилося єдине Галицько-Волинське князівство. Для зміцнення своєї влади Роман вів боротьбу проти бояр. За часів Романа князівство успішно воювало з половцями, він відбивав напади литовських племен, уклав договір про мир з Угорщиною, дружні відносини підтримував з Візантією, втручався в феодальні усобиці Польщі. Літописи, хроніки, легенди, пісні високо оцінюють діяльність Романа. Вони малюють його розумним, хоробрим, енергійним. Літописець навіть називає його „самодержцем всієї Русі”.

У 1205 р. у битві під Завихостом на Віслі під час походу на Польщу князь Роман загинув, залишивши двох малолітніх синів: Данила (три роки) і Василька (один рік). Розпочалися численні усобиці і феодальні війни, що тривали понад 30 років. Бояри намагалися не допустити князівської

влади, а в усобиці почали втручатися інші руські князі: чернігово-сіверські, угорський король і польські феодалі. На допомогу галицькому населенню приходив новгородський князь Мстислав Мстиславович Удалий.

Припинив усобиці і поновив єдність Галицько-Волинського князівства Данило Романович (1238 – 1264). Зайнявши Галич, спираючись на підтримку дрібних феодалів та городян, він змістив князя Ростислава (сина чернігівського князя Михайла), якого підтримували угорські та польські феодалі. У 1240 р. Данило зайняв Київ і поставив там свою „асаду” на чолі з воєводою Дмитром. Наприкінці XII – першій половині XIII ст. у галицько-волинських землях продовжували розвиватися продуктивні сили, зміцнювалися феодальні відносини. Населення займалося землеробством, скотарством, бджільництвом, рибальством. У містах досягли високого розвитку різні ремесла: залізобробне, ковальське, ювелірне, гончарне, деревообробне, обробка каменю та ін. Біля Коломиї існували багаті соляні поклади.

Яскравим показником економічного піднесення князівства був порівняно широкий розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Внутрішня – зосереджувалася переважно в містах. Зовнішня – з іншими руськими землями й іноземними країнами – Візантією, Болгарією, Угорщиною, Чехією, Німеччиною, Польщею. Вивозили – хліб, хутра, сіль, мед, віск, рибу, худобу, ремісничі вироби. Ввозили – французькі сукна, зброю, скло, мармур, золоті і срібні речі, угорських скакунів, вина, шовк, прянощі.

Галицько-Волинське князівство було однією з важливих ланок загальноєвропейської торговельної системи. Через великі галицько-волинські міста – Галич, Володимир, Берестя та ін. проходила значна частина шляху „із варяг у греки”: Балтійське море – Вісла – Західний Буг – Дністер – Чорне море. У Галицькій і Волинській землях у ті часи існувало багато міст. На кінець XIII ст., за даними літопису, їх налічувалося понад 80, це міста – Володимир, Холм, Галич, Луцьк, Львів, Перемишль, Бакота, Дорогочин, Ярослав, Кучельмин та ін.

Панівну роль у Галицько-Волинському князівстві відіграв клас феодалів – князів, бояр, дрібних землевласників та духовенства. Всю повноту держаної влади зосереджував у своїх руках великий князь. Він правив князівством через державний апарат, спираючись на військову силу. Бояри намагалися підкорити своїй волі князя, для чого використовували раду бояр. У великих містах правили призначені князем тисяцькі або посадники, в менших – воєводи. Всіма справами, що стосувалися князівського двору, відав дворецький. Були і такі двірцеві посади: отроки, дітські, сидельники, столпники та ін. Хранитель печатки називався

печатником. Волостями управляли волостелі, в селах – старости, яких обирали. З заснування міста Львова і створенням та зміцненням Галицько-Волинського князівства наприкінці XII – XIII ст. заснувався місцевий герб – зображення золотого лева на синьому (блакитному) полі. Це було в 1256 р., місто назване так на честь сина Данила Льва.

Князі і бояри дедалі більше захоплювали общинні землі. Літописи свідчать, що бояри грабували чужу землю. Великий князь був верховним власником усієї землі, але разом з тим він мав і особисті володіння – князівський домен, що зростав і складався з міст, сіл і вотчин. Бояри, дружинники також мали свої вотчини і крім того, діставали від князя землю і були його васалами. У свою чергу великі феодалі мали своїх васалів. Феодалі жили за рахунок експлуатації залежних селян, які здебільшого давали своїм панам ренту продуктами.

Селяни і міська біднота повстали проти князя і бояр. Як повідомляє літописець, велике селянське повстання проти бояр спалахнуло в Пониззі (по Дністру) й у Перемишльському підгір’ї у 1241 р. Князь Данило Романович послав туди з дружиною свого придворного боярина „печатника” Кирила, який прийшов у центр повстання – місто Бакоту і жорстоко розправився з повсталими проти бояр людьми.

Наприкінці 1240 – на початку 1250 рр. Данило здійснив кілька походів у землі литовських племен ятвягів, що напали на північну Волинь і ту частку, яка жила по Західному Бугу, підкорив своїй владі. Разом з Північною Волинною (Берест, Дорогочин) ця частина земель дістала назву Підляштя. Тут виникли західноруські міста Бельськ, Кам’янець на Лосні, Кобрин, Мельник. Водночас князь Данило Романович поширив свій вплив на західноруське Турово-Пінське князівство. У 1264 р. помер галицько-волинський князь Данило Романович. Літописець пише, що він був добрим князем, хоробрим і мудрим, побудував багато міст, церков і прикрасив їх. Хоробрим був батько його, а сам Данило був „дерзок и храбр, от головы до ног его не было в нём порока”.

Наприкінці XIII – на початку XIV ст. внаслідок посилення феодальних усобиць та татарських нападів єдність і могутність Галицько-Волинського князівства поступово послаблюється. Водночас на галицько-волинські та інші південно-західні і західні руські землі все більше починають зазіхати польські, литовські та угорські феодалі.

Останнім галицько-волинським князем був **Юрій Болеслав (1325 – 1340)**. Він був сином польського князя Тройдена, родичем галицько-волинського покоління князів по материній лінії. Після смерті Юрія Болеслава самостійне Галицько-Волинське князівство перестало існувати.

Протягом ста років після занепаду Києва, Галицько-Волинське князівство слугувало опорою української державності. У цій ролі обидва князівства перейняли велику частку київської спадщини і водночас запобігли захопленню західноукраїнських земель Польщею. Тим самим у переломний момент історії вони зберегли в українців, чи русинів, як їх тоді називали, почуття культурної та політичної ідентичності. Це почуття мало велике значення для їхнього існування як окремого національного утвору в лихі часи, що насувалися.

3. Боротьба проти монголо-татарської навали

Наприкінці XII ст. у степах Центральної Азії утворилася могутня військово-феодална Монгольська держава. У монгольських племен, які тут проживали, завершувалася розклад первісного, родового ладу і на базі великого скотарського господарства і власності на пасовища розвивався ранній феодалізм. Хан Темучин, який у 1206 р. став Чингісханом (великим ханом), розгорнув широку завойовницьку політику і підпорядкував своїй владі Північний Китай, Південь Сибіру, Середню Азію. Далі монголо-татарські орди розгромили Хорезмську державу, підкорили Північний Іран й обійшовши з півдня Каспійське море, через Закавказзя вторглися в Північний Кавказ. У причорноморських степах монголо-татари зіткнулися з половцями й розбили їх. На заклик половецького хана Котяна руські князі Мстислав Удалий, який тоді княжив у Галичині, Данило Романович (на Волині), князі київський, чернігівський й смоленський зі своїми військами спільно з половцями виступили проти татар. 31 травня 1223 р. на р. Калка, яка впадає в Азовське море, відбулася вирішальна битва. Руські війська не мали єдиного командування, князі діяли не узгоджено, половці виступили окремо. Хоча руські воїни билися хоробро, вони внаслідок зазначеного, були переможені. Лише частина руського війська й князів відступила, інших перебили і взяли в полон. Полонених князів татари поклали під дошки і сіли на них обідати, і так князі скінчили своє життя. З учасників походу ледве десятий повернувся на Русь, решта полягла в південно-руських степах. Переслідуючи русів, монголо-татари дійшли до Дніпра, спустошили південні околиці Київської землі і так же несподівано, як і з'явилися, зникли.

Після цього монголо-татари поставили собі за мету завоювати Східну Європу. У 1236 р., після смерті Чингісхана, з верхів'я Іртиша і західного Алтаю в похід вирушило півторасоттисячне військо під командуванням онука Чингісхана Батия. Того ж року монголо-татари захопили Камську Болгарію, а протягом 1237 – 1238 рр. спустошили Північно-Східну Русь. Незважаючи на хоробрість і героїзм населення,

розрізнені війська князів не могли спинити просування монголо-татар. Щент були зруйновані Рязань, Коломна, Володимир, Суздаль, Ярославль, Твер, Тожок.

Весною 1238 р. монголо-татарські полчища рушили на Новгород, але, ослаблені попередніми боями, бездоріжжям, весняною повінню, повернули на південь. Сім тижнів витримували облогу монголо-татар жителі невеликого міста Козельська, за що завойовники прозвали його „злим містом”. Вийшовши в південні степи, військо Батия рушило за Волгу.

У 1239 р. монголо-татарські орди, розгромивши половців, почали завоювання Південної та Південно-Західної Русі. Одна частина війська оволоділа Переяславом, а інша – у жовтні обложила Чернігів. 10 днів захисники Чернігова відважно боронилися. На допомогу їм поспішав з дружиною князь Мстислав Глібович, але майже всі його воїни полягли під стінами граду. Монголо-татари увірвалися до Чернігова, перебили жителів і долга спалили будівлі. З Чернігова вони послали гінців до київського князя з вимогою здати місто, а самі з усіма валками рушили вниз уздовж Десни. Наказавши вбити гінців, князь Михайло залишив Київ і втік до Угорщини. Проте Менгухан не наважився штурмувати найсильнішу фортецю на Русі і відвів військо на південь. Наприкінці року монголо-татари слідом за розбитими половцями вдерлися до Криму і заволоділи майже всім півостровом.

Новий 1240 р. почався нападами монголо-татар на ще не зруйновані південні українські міста. Одна за одною падали Княжа Гора, Білгород, Василів та ін. фортеці Київської землі, які заступали столицю з Півдня. Восени 1240 р. армія хана Батия оточила Київ. Понад 10 тижнів тривав штурм. Як пише літописець, облягла Київ „сила татарська, і неможливо було нікому з міста вийти, ні в місто увійти, і неможна було чути в місті один одного від скріпіння возів, ревіння верблюдів, від звуків труб і органів, від іржання стад кінських і від крику та галасу незчисленної кількості людей.” Батий приставив до міських стін багато пороків (таранів), які били безперестанно в стіни вдень і вночі, а городяни мужньо боролися, і багато було мертвих, і лилася кров, як вода. Пороки пробивали стіни, і вороги, увірвалися в місто, а кияни кинулися їм назустріч, і почалася страшенна січа, коли від безлічі стріл не було видно неба. На вечір городяни, якими керував воєвода Дмитро, були переможені, але за ніч вони побудували навколо Десятинної церкви друге місто. І наступного дня був лютий бій, від ваги людей звалилися хори, а за ними і стіни церкви. 7 грудня 1240 р. татари взяли Київ і зруйнували вони його”.

Після взяття Києва монголо-татари рушили на Волинь і в Галичину. Вони обманом захопили і зруйнували м. Колодяжин, взяли Кам'янець

(на р. Случ), Ізяслав (на р. Горинь), але Кременець і Данилів взяти не змогли і обійшли їх. А потім взяли Володимир і Галич, знищили їх. Завдавши руйнувань галицьким і волинським землям, монголо-татари у 1241 р. вийшли на західні рубежі Русі і вдерлися на територію Чехії, Польщі, Угорщини, але героїчний опір руського народу послабив сили Батия. Великих втрат зазнали монголо-татари і внаслідок опору народних мас у польських, чеських, угорських, словацьких землях. Дуже ослаблені війська Батия в 1242 р. повернули на Схід. У пониззі Волги Батий заснував державу Золоту Орду із столицею м. Сарай.

Отже, західноєвропейські народи, вся західноєвропейська цивілізація була врятована від монголо-татарського гноблення передусім завдяки героїчній боротьбі народів Руської землі. Завоювавши руські землі, ординці зруйнували тисячі міст і сіл, взяли в полон і вивезли велику кількість населення, особливо ремісників, підірвали продуктивні сили Русі. Як писав сучасник, архімандрит Києво-Печерського монастиря Серапiон, що з 1274 р. став єпископом Володимирським, внаслідок навали Батия були „зруйновані божі церкви, осквернені церковний посуд, потоптане було все святе, святителі стали поживою для мечів, тіла преподобних монахів кинуті на харч птицям. Кров братії нашої і батьків, воевод, як вода велика, землею напоїла, князів наших зникла могутність, дуже багато братів і дітей наших у полон забрано було, села деревом позаростали, велич наша покорилася, краса наша загинула, багатство наше іншим на користь пішло, а земля перейшла у володіння іноплеменників”.

Руські землі потрапили у васальну залежність від золотоординських ханів. Князі мусили їхати до хана на поклон і одержували від нього ярлики (грамоти) на князювання. За це вони мали оплатувати данину, підносити Ханові багаті дари і за його наказом виступати у похід зі своїм військом. На руське населення накладалася данина, різні платежі і повинності. Особливо тяжким золотоординське іго було для простих людей – селян і міської бідноти, які зазнавали постійного подвійного гніту: своїх бояр і татарських ханів. Головним засобом, за допомогою якого монголо-татарські хани намагалися утримати руський народ у покорі були масові вбивства і грабування. Однак народ вів боротьбу за своє визволення, у 1259 р. спалахнуло повстання в Новгороді. У 1262 р. повстало населення в Ростові, Владимирі, Суздалі, Ярославлі та інших містах Північно-Східної Русі.

Князівства Середнього Подніпров'я – Київське, Чернігівське і Переяславське – під час навали Батия зазнали великих втрат. Міста були зруйновані і пограбовані, частина населення перебіта чи вивезена в полон, а частина втекла в безпечні міста – на північ чи в Галичину. Люди, що залишилися, зазнавали нестерпного краху й приниження. З середини

XIII ст. Києвом правили або татарські баскаки, або князі – безпосередні ставленики золотоординських ханів. Київ утратив значення релігійного центру Русі. Митрополит з Києва переїхав до Владимира, а потім до Москви.

Чернігово-Сверське князівство управлялося теж за „ярликами” ординських ханів місцевими князями. Воно дробилося на дедалі більшу кількість князівств. Через великі спустошення, заподіяні ординцями, Чернігів на 50 років утратив значення головного міста Чернігово-Сверщини. Політичним центром став Брянськ, розташований на північній схід від Чернігова. Розташоване найдалі на південь князівство Середнього Подніпров'я – Переяславське – після навали Батия зовсім не згадується в історичних джерелах.

Галицько-Волинське князівство після навали орди залишалось найміцнішим серед усіх південно-західних князівств. Кілька разів князь Данило не визнавав влади татарського хана. Однак утриматися при владі не зміг. Цим спробували скористатися син чернігівського князя Михайла Ростислав, який став зятем угорського короля Бели IV, сам угорський король і польські феодалі. У 1245 р. угорські рицарі, очолювані Ростиславом і угорським воєначальником (баном) Філіпiєм, польські загони, що їх послав князь, дружини галицьких бояр виступили проти Данила. Вони зайняли Перемишль і підійшли до міста Ярославла на р. Сянi. Вирішальний бій відбувся 17 серпня 1245 р. Це був запеклий бій. Війська Данила розгромили ворогів. Сам угорський воєначальник Філіпiй потрапив у полон і був страчений. Ростислав утік на Захід. Однак на Сході Галицько-Волинському князівству загрожувала орда. Данило в 1246 р. поїхав на поклон до Батия. Дістав від нього ярлик на князювання, визнавши таким чином свою залежність від золотоординського хана. Та від боротьби з ним Данило не відмовився.

Він збирав сили, будував нові і укріплював старі міста. Збільшилася, в тому числі і за рахунок утікачів з Подніпров'я, кількість населення, розвивалося землеробство, ремесло, торгівля. Данило, зміцнюючи своє князівство і готуючись до боротьби проти Золотої Орди, шукав собі союзників. Він дійшов угоди з угорським королем Белою IV (син Данила Лев був одружений з дочкою Бели Констанцією) і з першим об'єднувачем Литви князем Міндовгом, а також з Польщею.

Римський папа Інокентій IV також пообіцяв Данилові допомогу і королівський вінець з умовою, що буде укладена унія руської православної церкви з католицькою під егідою папи. Щоб дістати допомогу для виступу проти орди, Данило дав згоду на унію руської православної церкви з католицькою під егідою папи і в 1253 р. у Дорогочині був коронований як галицько-волинський король. Та коли незабаром

з'ясувалося, що папа ніякої допомоги проти орди подати не може, Данило розірвав з ним угоду. Не дістав він підтримки і від інших своїх союзників.

Незважаючи на це, Данило, скориставшись усобицями в Золотій Орді і уклавши союз з Володимирським князем Андрієм Ярославичем та іншими російськими князями, в 1254 – 1255 рр. виступив зі своєю армією проти ординського воеводи Куремси, що кочував зі своєю ордою на правому березі Дніпра. У орди були відвойовані землі по Південному Бугу, Случі й Тетереву, а потім і місто Возвягль (Новгород-Волинський). Однак хан Золотої Орди Менгу послав замість Куремси воеводу Бурондая з великим військом, якому сили Галицько-Волинського князівства протистояти не могли. На вимогу Бурондая „окаянного і проклятого“, як його називає літописець, брат Данила Василько і син Лев змушені були знищити укріплення міст Львова, Кременця, Луцька, Володимира. Тільки населення Холма відстояло своє місто від ординців. Хоч Галицько-Волинське князівство і визнало владу золотоординського хана, проте його залежність від орди була меншою, ніж інших руських міст і земель. Воно не мало постійних баскаків, збирачів данини, не було фіскальних перепісів населення.

Таким чином, з втратою політичної самостійності в історії України почався новий етап. Змінилася форма політичної влади, розстановка суспільних сил, соціально-економічне становище населення, зовнішньополітичні відносини, почалося пристосування усіх форм життя до нових умов існування. Золотоординські хани тримали під контролем внутрішнє життя, намагалися будь-що не допустити відродження єдиної держави. Для цього вони розпалювали ворожнечу між місцевими князями й не давали нікому зміцнитися. Київ і Київська земля спочатку були передані у віддання Володимиро-Суздальських князів, а потім під владу ханських намісників. Київський князь Михайло Всеволодович хоч і повернувся до Києва, але жив за містом на острові і в 1246 р. був убитий в Сараї. Київська земля збезкняжила і князівські роди не претендували на вищу владу. Постійні грабіжницькі набіги татаро-монгольських правителів на південно-руські землі супроводжувалися винищенням людей, занепадом сільського господарства та ремесла. Представники місцевих князівських родин у другій половині XIII ст. не наважувалися на збройне протистояння могутній імперії.

У Українські землі у XIV – першій половині XVII ст. (Литовсько-Польська доба) ЛЕКЦІЯ

План:

1. Перехід українських земель під владу литовських князів. Литовсько-польські унії.
2. Соціально-економічний і політичний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського.
3. Політична і соціально-економічна еволюція українських земель у складі Польщі.

Джерела та література:

- Грамоти XIV ст. – К., 1974.
Історія України. Документи. Матеріали. – К., 2001.
Україна перед визвольною війною 1648 – 1654 рр. – К., 1966.
Антонович В. Що принесли Україні унії. – К., 1992.
Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996.
Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова. Народ. Релігія. Культура. – Львів, 1996.
Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури. – К., 1966.
Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – К., 1997.
Костомаров М. Історія України в життєписах визначних діячів. – К., 1991.
Крикун Н. Адміністративно-територіальное устройство Правобережной Украины в XV – XVIII вв. – К., 1992.
Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995.
Шабундо Ф. Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV ст. до середини XVII ст. – К., 1994.

1. Перехід українських земель під владу литовських князів. Литовсько-польські унії

Доба, що тривала від 40-х рр. XIV ст. до 40-х рр. XVII ст. – триста років, сповитих серпанком забуття, сповнених таємниць і парадоксів – і не лише для аматорів, а й для фахівців, серед яких не вщухають дискусії з найпринциповіших проблем цього відтинку української історії. Він ніби випав з суспільної пам'яті: у свідомості наших сучасників між Батиевою

навалою та Хмельниччиною, як правило, зіє промовиста порожнеча, хоча подіям, що відбулися у цей період, не бракувало ні драматизму, ні історичної величі. Саме тоді за слушним спостереженням М. Грушевського „пройшли персони важні, глибокі, які відтінили тутешні обставини глибоко і сильно в порівнянні з ранішнім, досить добре нам звісним, життям київських князів”.

Дійсно, маючи цілісне й повне уявлення про давньоруську добу, ми деколи ледь орієнтуємося у подіях XIV ст., що інколи не піддаються реконструкції. Причини цього явища слід шукати в реаліях постмонгольської епохи – руйнації традиційних підвалин життя, припиненні літописання, порушенні політико-династичних зв'язків з регіонами, де ці традиції збереглися. Саме тому в наявних джерелах немає докладної інформації про життя в українських землях, більше того, навіть певних відомостей про їх приєднання до Литви. У XIV ст. історичні події розвивалися в несприятливому для України напрямі. Саме в період її політико-економічного та культурного занепаду почали підноситися її сусіди – Литва, Польща та Москва. Ці держави швидко розросталися і їх приваблював на півдні „вакуум влади”. Стародавній Київ залишався тут лише блідю тінню своєї колишньої слави. Протягом тривалого часу він не мав навіть свого князя.

Майже 100 років титул володаря південно-руських земель належав монголо-татарам. Хронічні чвари у Золотій Орді унеможливили для монголів безпосереднє управління захопленими землями. Як дозрілий плід, Україна чекала наступного завойовника. Серед тих, хто скористався цією нагодою, були литовські племена, що жили між Віслою, Німаном і Західною Двіною. Внаслідок розкладу первіснообщинного і зародження ранньокмлексного суспільства у середині XIII ст. тут утворилася ранньофеодальна Литовська держава, яка стала називатися Великим князівством Литовським. Виникнення Литовської держави було прискорено необхідністю захисту від зовнішніх ворогів, особливо німецьких рицарів.

Першим великим князем литовським став Міндовг (1230 – 1263). Один з наступників Міндовга великий князь Гедимін (1316 – 1341) завершив приєднання західно – руських (білоруських) земель, розпочав його попередниками і приступив до приєднання південно-західних (українських) земель. Наступник Гедиміна великий князь Ольгерд (1345 – 1377), щоб зміцнити свою державу, поставив за мету приєднати до неї „всю Русь”. У 1355 – 1356 рр. литовські війська зайняли спочатку Брянськ, а потім усю Чернігово-Сіверщину. У 1362 р. Ольгерд здійснив

похід своїх військ на Подніпров'я і, зайнявши Київ та вигнавши ординців, підкорив Київщину і Переяславщину, віддавши їх у володіння своєму синові Володимирю.

Влітку того ж року литовські війська повели наступ на Південь проти Орди. На берегах р. Синюхи, лівой притоки Південного Бугу, вони розгромили монголо-татар. Поділля, яке раніше входило до складу Галицько-Волинського князівства і називалося Пониззя, тепер також входило до складу Литовської держави. У Галицько-Волинському князівстві після смерті в 1340 р. князя Юрія Болеслава великий князь литовський Гедимін примусив великих бояр проголосити князем його сина Любарта, поширивши таким чином вплив і на галицько-волинські землі. У тому ж 1340 р. Польща і Угорщина влітку почали війну проти Литви за Галищину, яка з перервами тривала багато років. За угодами 1350 р., а потім 1352 р. між Польщею і Литвою Галищина була залишена за Польщею, а Волинь – за Литвою. У 1370 р. за угодою між Польщею і Угорщиною Галищина підпала під владу Угорщини, провінцією якої вона була до 1387 р., після чого її знову захопила Польща. У 1377 р. польські феодалі захопили Західну Волинь (Холм і Белз).

Отже, на початку 60-х рр. XIV ст. під владою Литви опинилася велика частина території України – Чернігово-Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Поділля, більша частина Волині. За Галищину і частково за Волинь ще велась жорстока боротьба. Приєднавши більшість українських, білоруських та частку російських земель, Литовське князівство стало великою феодальною державою. Українські, білоруські та російські землі за територією та кількістю населення були в п'ять разів більшими, ніж власне Литва. Стояли вони вище і щодо культурного розвитку. Ось чому руські землі мали великий вплив на все політичне і соціальне життя Литовського князівства. Руська мова стала тут мовою державною, нею писались офіційні документи. Чимало норм руського права, руські назви посад, станів, систем адміністрації та ін. було сприйнято в Литві.

У той же час, як більша частина українських земель була захоплена Литвою, в середині XIV ст. на землях між Дністром і Дунаєм, що входили до складу Київської Русі, а потім Галицько-Волинського князівства було створено самостійне Молдовське князівство зі столицею в місті Сучаві (1359). До його складу входила Буковина, де більшість населення становили українці. Молдовське князівство захоплювали то угорські, то польські королі, а з початку XVI ст. воно потрапило в залежність від турецького султана. Закарпаття залишалось в складі Угорщини.

Кревська унія (1385). Після смерті у 1377 р. Ольгерда великим князем Литовським став один з його синів Ягайло (1385 – 1434), від другого шлюбу з тверською княжною Уляною. Це викликало обурення старших Ольгердівців. Деякі з них навіть відмовилися визнавати його своїм сюзереном і перейшли на сторону короля Угорського та Московського князя Дмитра Івановича (Донського). Не було миру й у взаєминах між Ягайлом і Кейстутом (братом Ольгерда). Між ними боротьба закінчилася загибеллю Кейстута, таємно задушеного за наказом племянника (1382). Месником за батька виступив князь Вітовт Кейстутович, котрий вдався до допомоги Тевтонського ордену. Щоб зміцнити свою владу і сили країни в боротьбі з німецьким рицарями, Ягайло погодився на пропозицію польських феодалів про укладення унії між Литвою і Польщею, якою вони намагалися відкрити собі шлях до українських і білоруських земель, що входили до Литовського князівства та посілили позиції обох держав у боротьбі з орденом.

14 серпня 1385 р. недалеко від Вільна у замку Крево Ягайло і польські послі підписали акт про унію, за якою він одержував польську корону і руку польської королеви Ядвіги. За це він мав здійснити інкорпорацію Великого князівства Литовського до складу Польської держави й перехід у католицитво Ягайла та всіх мешканців Литви. У лютому 1386 р. Ягайло охрестившись, взяв ім'я Владислав I, одружився з Ядвігою і став польським королем. Було охрещено й Литву – останню язичницьку країну в Європі.

Островська угода (1392). Проте внаслідок опору литовських феодалів, підтриманих населенням, король змушений був у 1392 р. підписати з Вітовтом у м. Острові угоду, за якою Литовське князівство зберігалося і його довічним правителем (намісником) на основі васальної залежності від польського короля був визнаний Вітовт (1392 – 1430), двоюрідний брат Ягайла. Через деякий час Вітовт почав титулувати себе Великим князем, а за Городельською угодою 1413 р. польський король визнав, що й після смерті Вітовта Литовське князівство залишиться окремою державою на чолі з Великим князем, хоча й збережеться його васальна залежність від польського короля.

Українські землі за князювання Вітовта (1392 – 1430). Вітовт, утвердившись на великокнязівському престолі протягом 1392 – 1394 рр., змістив як у Білорусії, так і в Україні князів, що перестали йому коритися. В Україні – Новгород-Сіверське, Володимирське (Волинь), Подільське (Східне Поділля – Брацлавщина), Київське удільні князівства, майже незалежні від центральної влади, були ліквідовані і перетворенні на

провінції Литви, якими стали правити не удільні князі, а великокнязівські намісники, переважно з бояр, що здійснювали волю великого князя. У 1399 р. на р. Борсклі, при впадінні її в Дніпро, литовські війська зазнали поразки від орд хана Тимура (Тамерлана), підтримавши позбавленого влади золотоординського хана Тахтамиша. Проте Вітовт, спираючись на підтримку місцевого населення, що не мирилося з набігами ординців, у третьому десятиріччі XV ст. зумів поширити свій вплив на південь до берегів Чорного моря, від Дніпра і Криму до Дністра.

Розгром німецьких хрестоносців під Грюнвальдом (15 липня 1410). Із заходу і півночі Литві та всім слов'янським землям загрожували німецькі рицарі, що намагалися розширити межі своїх володінь за рахунок чужих земель. Рицарі-тевтони були вщент розбиті у вирішальній битві, яка відбулася 15 липня 1410 р. у лісбототистій місцевості поблизу сіл Грюнвальд і Танненберг у Пруссії. Вітовт привів сюди війська з Литви, українських, білоруських, російських земель (полки з Смоленська, Брянська, Стародуба, Києва, Луцька, Володимира, Вітебська та ін.). Прибули війська із Польщі, Галичини, Поділля. Були військові загони з Чехії під командуванням майбутнього вождя таборитів Яна Жижки. Польсько-литовська армія – 100 тис., армія рицарів – 80 тис., яка мала переваги у воєнній підготовці і озброєнні.

Литовсько-білорусько-українські війська Вітовта займали правий фланг, війська Ягайла – лівий, а в центрі – смоленські полки, якими командував мстиславський князь Юрій. Під натиском хрестоносців війська Вітовта і Ягайла прийшли в замішання. Становище врятували смоленські полки, які витримали кінноту і скували ударні сили хрестоносців. Після перегрупування на флангах польські і литовські війська перейшли в наступ і вщент розгромили ворога. Рицарська армія втратила 18 тис. убитими. Перемога припинила дальше просування на схід і південь хрестоносців у слов'янські і литовські землі.

Наслідком цього стало укладення **Городельської унії (1413)**, якою фактично визнавалося право на існування політично самостійного Великого князівства Литовського і після смерті Вітовта мали відбутися вибори нового великого князя литовського, кандидатура якого погоджувалася з Ягайлом чи його наступником на польському троні. Фінальним кроком на шляху суверенізації Великого князівства Литовського мала стати коронація Вітовта (жовтень 1430) та завдяки протидії Ягайла коронація не відбулася. Вітовт помер у вересні 1430 р. „у великій честі і славі“. На нього орієнтувалися литовські володарі, а порядки при ньому розглядалися як нормативні.

Піднесення Москви. У цей період московські князі посіли провідне місце серед російських князів. Взяті у XV – XVI ст. країни Європи переживали період розвинутого феодалізму. Панівним класом скрізь були феодалі. Разом з тим у надрах феодальної системи зароджувалися капіталістичні відносини. Дальший економічний і політичний розвиток вимагав ліквідації феодальної роздробленості і об'єднання окремих земель в єдине ціле. На цій основі починають складатися централізовані держави у формі феодальних монархій.

На базі розселених східнослов'янських племен (VIII – IX ст.), а за літописом їх було 14, до північно-східної (російської) групи належало чотири державні союзи слов'янських племен: словени, кривичі, радимичі і в'ятичі. Словени (Новгород), кривичі (Псков), радимичі (Смоленськ), в'ятичі (Рязань, Владимир, Суздаль, Ростов). Син Володимира Мономаха Владимиро-суздальський князь Юрій Долгорукий у 1147 р. заснував Москву, через два роки раптово помер, не встигнувши зміцнити великокнязівської влади. Його справи продовжив син Андрій Боголюбський, який у 1169 р. напав на Київ, пограбувавши його. У 1474 р. Москві підкорилося князівство Ростовське, в 1478 р. – Новгород з його неозорими володіннями, а в 1485 р. – останній суперник – Тверське князівство. 1480 р. Москва скинула монголо-татарське іго. Поширення експансії викликало необхідність її виправдовувати. Так постала доктрина т. зв. „третього Риму”. В ній проголошувалося, що після падіння Риму й Константинополя Москві призначено стати третьою вічною, священною всесвітньою імперією. Московський князь Іван III перебрав на себе титул „государя всієї Русі” й проголосив, що всі землі колишньої Київської Русі мали тепер належати Москві.

З 1492 – 1494 рр. з перервами до 1503 р. тривала війна Російської держави з Литвою. У 1503 р., після поразки литовських військ, вся Чернігово-Сверцина з 319 містами і 70 волостями була закріплена за Російською державою. За часів Івана IV (50-ті рр. XVI ст.) російські війська зробили кілька походів на Крим, оволоділи кількома містами і звільнили невільників. У 1558 р. почалася тривала і виснажлива війна Російської держави з Лівонією за вихід до Балтійського моря, до якої включились Литва, Данія, Швеція, Польща. Через це російський уряд послабив наступ проти татар і турків на півдні. У ході війни польський король Стефан Баторій усвідомив потребу створити постійне козацьке військо і запровадив козацький реєстр.

Кримське ханство. Під час повільного занепаду Золотої Орди її кочові васали – татари, що населяли Причорноморське узбережжя,

відокремились, утворивши Кримське ханство під управлінням династії Гіреєв. Кримські хани та їх одноплемінники – нагаї – панували на величезних степових просторах, що простягалися від Кубані до Дністра. Але їм не під силу було підкорити багаті генуезькі та грецькі торговельні міста на Кримському узбережжі. Вони шукали допомоги одновірів-мусульман, недавніх завойовників Константинополя – оттоманських турків. У 1475 р. оттоманські ударні сили захопили Кафу (Феодосія) і більшість прибережних міст. Тепер могутня й швидко зростаюча Оттоманська імперія мала свій плацдарм на південно-руських землях, який вона розширила у 1478 р., змусивши хана Менглі-Гірея прийняти верховенство оттоманського султана. Проте кримські хани зберігали значну автономію й часто проводили політику, що відповідала їхнім інтересам.

Серед найголовніших її кроків були часті наскоки на сусідні українські землі з метою захоплення невільників (ясиру), яких потім продавали на ринках Кафи й Константинополя. Небезпека зі ступеню знову нависла над осліпим людом, що мешкав на його рубежах. У 1482 р. хан Менглі-Гірей (1478 – 1515) напав на Київ, пограбував і підпалив його. З 1450 р. по 1556 р. орди кримського хана вчинили 86 великих грабницьких нападів на українські землі. Литва і Польща мало дбали про організацію оборони краю. Через це південно-східні українські землі – Подніпров'я і Побужжя аж до Полісся й Західного Поділля – систематично спустошувалися.

Люблінська унія (1569). З розвитком феодального землеволодіння і посилення залежності селян на українських землях, що входили до складу Литовської держави, зростав і консолідувався панівний стан феодалів. До середини XVI ст. у Литві він поділявся на великих землевласників-феодалів (пани, князі), які мали великі земельні простори, багато залежних селян, займали найвищі державні посади (канцлер, гетьман, підскарбій, воеводи, старости та ін. засідали в „панів-радї” при великому князі. Друга значно більша група феодалів, об'єднувала середніх і дрібних землевласників, які в XV ст. називалися боярами, землянами, шляхтичами, а з XVI ст. – переважно шляхтичами і підлягали юрисдикції місцевих намісників. Вони платили податки на утримання військ і мусили відбувати військову службу. Польська шляхта військової служби не відбувала і мала інші пілґи. Литовська, українська і білоруська шляхта намагалася здобути такі ж права, як і шляхта в Польщі і добивалась включення (інкорпорації) Литовської держави до складу Польщі.

У січні 1569 р. у Люблені почався польсько-литовський сейм. Магнати (литовські, українські, білоруські) не хотіли схвалювати проект

польсько-литовської унії, щоб зрівнати сейм, роз'їхались по домівках. Польський король, підтриманий шляхтою, на пропозицію польських феодалів, видав універсал про відокремлення Підляшшя, Волині, Київщини, Брацлавщини від Литовського князівства і включення до їх складу Польщі.

1 липня 1569 р. у Люблені сейм схвалив польсько-литовську унію, за якою Польща і Литва об'єднувалися в єдину державу – Річ Посполиту, на чолі якої стояв один державець, що мав титул короля польського та великого князя литовського, обирався на польсько-литовському сеймі і коронувався у Кракові. Сейм і сенат мали стати єдиним, гроші – також. Після Люблінської унії 1569 р. більшість українських земель опинилася в складі шляхетської Польщі (Східна Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, частина Півобережжя (Полтавщина)). Ці землі поділялися на воєводства: Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Руське (Східна Галичина). Запроваджувався тяжкий соціальний і національний гніт над українським населенням. Завойовані українські землі король Річ Посполитої роздавав магнатам і шляхтичам своїми універсалами. Люблінська унія знищила в Україні решту державних традицій і автономії, що збереглися з часів Литовської держави. Позитивним було те, що Польща об'єднала майже всі українські землі під своєю владою в одній державі, в одну цілісність. Було скасовано кордони, що відділяють західну Україну від східної. Тепер вся українська територія опинилася в однакових обставинах, що сприяло об'єднанню сил української народності. За межами Польщі залишилися: Закарпатська Україна в складі Угорщини, Північна Буковина – Молдови, Чернігівщина – Російської держави. Але в 1618 р. за Деулінським перемир'ям між Польщею і Росією до Польщі відійшли Смоленськ і Чернігово-Сіверщина.

2. Соціально-економічний і політичний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського

Складні зовнішньополітичні і внутрішні умови негативно впливали на економічний і культурний розвиток українських земель, але спинити його не могли. Зусиллями народних мас розвивалась економіка, землеробство, ремесла, виростали міста, розширювалися товарно-грошові відносини. Незважаючи на татарські і турецькі набіги (ясири), кількість населення збільшувалася. Якщо на початку XV ст. в Україні налічувалося 3,3 млн. чол., то в XVII ст. – 6 млн. чол.

Сільське господарство залишалось в своїй основі натуральним. Це стосувалося як селян, так і панського двору, який включав панський будинок, житла для челяді, різні господарські будівлі і до якого прилягали

орні землі, сінокоси, пасовища, села з селянами, що обробляли панські землі. Тут вироблялося все, що було потрібне феодалу.

Основною галуззю економіки стало землеробство. Більш інтенсивним воно було в західних, а південних землях – менше, або й зовсім не розвивалося у зв'язку з турецькими і татарськими нападами. У лісостеповій смузі (Східна Галичина, Західне Поділля, Волинь, центр Київщини – була поширена трипільна система землеробства, при якій на озимину сіяли жито і пшеницю, а на ярину – ячмінь, овес, гречку, просо. У північних районах (полісся Київщини і Чернігівщини) застосовували вирубку (підсічну), а південно-східних пристепових районах – двопільну і перелогову систему землеробства. Землю обробляли дерев'яними плугами із залізними лемешами і відвальними полицями, що давало можливість не лише розпушувати, а й перевертати скибу землі. У селянських господарствах основним знаряддям була дерев'яна соха. Як тяглова сила використовувалися воли і коні, землю удобряли гноєм. Крім землеробства, населення займалось скотарством, вирощувало городні культури, коноплі, льон, рижій та ін. Набули поширення садівництво і бджільництво. Займалися поряд із пасіками, бортництвом, а також рибальством, мисливством, розвивалось млинарство.

Сільська община і дворище. Основною продуктивною силою було селянство. Селяни жили общинами, які ґрунтувалися на сусідських, територіальних зв'язках. В общині вони спільно володіли лісами, водами, випасами, відбували повинності феодалу і державі. Кілька общин об'єднувалася у волость. Управління общинними справами було виборним. Очолювали його отамани, тіуни, десятники, у волостях – старці. Сільська община користувалася і судовими справами. Був „копний” суд – суд селянського сходу, копи (купи – громади), який розглядав різні цивільні і кримінальні справи (спори, крадіжки, вбивства).

Сільська община складалася з дворлиць в основі яких лежали великі сімейні общини, родини. До дворлиця входили як родичі, так і приїшли. Дворище, в свою чергу, складалося з 5 – 11 „димів”, тобто окремих господарств. Дворища мали в своєму володінні орні землі, ліси, випаси, водойми. Площі земельних ділянок у дворичах були від 17 до 21,5 га.

Більшість селян ще не були закріпачені. Ці селяни жили на державних землях, що вважалися власністю великого князя. З поширенням земельних володінь дедалі більше селяни опинялись на землях приватних власників, які намагалися закріпачити їх. Великою групою селян були данники. За користування землею давали данину державі натурою (куницями, рибою, медом, воском та ін.), платили грішми.

Більшість з них ще залишалися вільними. Ще одна група сільського населення – тяглові селяни – за користування землею виконували тяглову повинність (відробітку), із своїм тяглом та інвентарем обробляли поля. За своїм правовим становищем селяни поділялися на „погожих” (вільних) і „непогожих” (невільних), тобто закріпачених і селян залежних, що становили проміжну групу. Було серед селян і багато здібних людей, які переходили в залежність до можливих селян. Були коморники, які наймали в багатих селян і міщан комори і городники, або за городники – володіли лише городами, халупники – мали лише хати, дворова челядь та ін.

Усі селяни платили податки і виконували повинності на користь держави, а селяни, що жили в маєтках приватних власників, – на користь феодалів. Поряд з цим селяни мали відбувати на користь держави різні повинності: вартувати в замках і в полі, будувати і ремонтувати замки, мости, шляхи, косити сіно, давати підводи й стацію – харчі і житло великому князеві і тим, хто супроводив його при переїздах. З часом стація перетворилася на постійний грошовий податок. З розвитком феодално-кріпосницьких відносин, коли феодали привласнювали дедалі більшу кількість земель і закріпачували селян, що сиділи на цих землях, зростали повинності селян на користь феодалів. Це були натуральна та грошова рента і рента відробітку, панщина. Закабальючи селян, феодали намагалися зруйнувати общину, бо селяни спільно, общинно чинили найбільший опір наступові панів. Тому феодал постійно втручався в общинні справи, призначав на посаду угодних йому людей, обмежував, а то й ліквідував копний суд тощо.

Розвиток ремесла. З кінця XIV ст. продовжувало розвиватися ремесло, яке дедалі більше відокремлювалося від сільського господарства і зосереджувалося переважно в містах. Зростало число ремісників, збільшувалася кількість ремісничих спеціальностей. Якщо в часи Київської Русі їх було близько 60, то в XVI ст. – понад 200. У містах і селах жили ковалі, слюсарі, ювеліри, кравці, шевці, бондарі, каменярі, муляри, кушніри, гончари та ін. Міські ремісники об'єднувалися у цехи. Перші цехи з'явилися в Галичині, а з XV ст. – в Києві, Луцьку та ін.

Торгівля. Поглиблення суспільного поділу праці, збільшення міського населення сприяли дальшому розвитку внутрішнього ринку. В окремих містечках і селах відбувалися торги, а в містах – ярмарки. Торгували продуктами сільського господарства і ремісничими виробами.

Перехід до панщинно-феодалного господарства. Розширення товарно-грошових відносин змушувало феодалів пристосовувати своє господарство до нових умов. Для цього необхідно

було, щоб селяни виробляли більше продуктів, які можна було б збувати на ринку і діставати за них гроші. Феодали України, як і Польщі та Литви, стали розширювати свої власні господарства – двори, які почали діставати занесену ще в XIV ст. з Польщі назву „фільварків” (хуторів). Фільварок, на відміну від двору, мав значно більше панської орної землі, посівів і виробляв більше продуктів, ніж двір. У дворі головною формою плати була різна форма данини, у фільварку – панщина. З виникненням фільваркового господарства особиста залежність селян від феодала набагато зросла і мала вже характер кріпацтва. У фільварку, крім землеробства, розвивалися також скотарство, бджільництво, рибальство, винокуріння, пивоваріння, млинарство. Отже, **фільварок** – багатогалузеве феодалне господарство, яке ґрунтувалося на панщинній праці, частково було пов'язане з ринком, але в своїй основі ще залишалось господарством натурального споживчого характеру. З другої половини XV ст. і до XVI ст. фільваркове господарство інтенсивно розвивалося лише в західних і північних українських землях – у Східній Галичині, Західній Волині й Західному Поділлі та в Київському Поліссі – відносно густо заселених і менше зруйнованих турецько-татарськими ордами. У південно-східній частині фільваркове господарство почало розвиватися порівняно швидко в другій половині XVI ст.

Литовські статuti. Велику роль у зміцненні феодално-кріпосницьких порядків, правовому оформленні їх, у закріпаченні селянства належала кодексіві законів литовської держави, що дістав назву Литовського статуту. Він був складений на основі великокнязівських привілеїв, жалуваних грамот, (судебник Казимира 1468), звичаєвого права, польських законодавчих актів та інших юридичних документів. Таким чином Литовський статут став кодексом законів феодалного права.

3. Політична і соціально-економічна еволюція українських земель у складі Польщі

З ухвалою Люблінської унії 1569 р. закінчилася литовсько-руська доба в історії України. Більш як 200-літній період литовського панування на центральних українських землях був перехідний між добою княжою і козацькою. Устрій Литовської держави нагадував устрій Київської Русі. Влада перебувала в руках великого князя з роду Гедимінів, який керував державою за допомогою центрального уряду. Місцеву крайову адміністрацію очолювали спочатку удільні князі, а з XV ст. – державні намісники. При великому князі діяла „пани-рада” (господарська рада), в яку входили удільні князі, намісники, вищі урядовці, католицькі єпископи. З XV ст. діяв сейм, в якому брала участь шляхта. Його завданням було

визначення суми податку для утримання війська. Інколи сейм навіть обирав великого князя (наприклад, Казимира). Сусільно-політичний лад у Литовсько-руській державі – це єдиний період в історії України (від середини XIV ст. до 1569 р.), коли панував справжній капіталізм. У державі існували: великий князь, ієрархія князів і княжат (більшість Гедеміновичів), вельмож і магнатів не княжого роду, земських бояр, пізніше названих шляхтою. Князі та магнати обіймали високі державні посади, були незалежні в управлінні своїми володіннями, під час походів мали власні військові одиниці.

Зобов'язана до військової служби шляхта була звільнена від податків, брала участь в органах земського управління. В містах зароджується міщанський стан, який мав самоуправу за магдебурзьким правом. Ремісники за фахом організовуються в цехи. Селяни піддали під владу земельних власників, більшість була на своїй землі та платила державі податки. Згодом селянство було поступово закріпачено.

Правовою базою в державі був „Литовський статут”, що спирався на „Руську правду”. Він мав три редакції: 1529, 1566, 1588 рр. Цей статут був головним збірником права в Україні, в тому числі основним джерелом українського права на Гетьманщині, а на Правобережжі він діяв до 1840 р. Після Люблінської унії 1569 р. українські землі в складі Польської корони мали такі адміністративні одиниці: воеводство Руське, Белзьке, Подільське, Волинське, Брацлавське, Київське, а з 1630 р. – також Чернігівське. Воеводства очолював воевода – адміністратор з необмеженими правами. У воеводствах діяв „Литовський статут” і панувала „руська мова”, яку активно витісняла польська і латинська.

У соціальній структурі панів-магнатів зрівняли у правах зі шляхтою. На Волині збереглося велике число знатних українських родів: Острозьких, Вишневецьких, Четвертинських, Збаразьких, Заславських та ін. Українську шляхту зрівняли у правах з польською. Після 1569 р. польська шляхта, який королі давали грамоти на т. зв. „пусті землі”, почала наступати на центральні українські землі. Так з'явилися великі латифундії – Потоцьких, Сенявських на Брацлавщині; Калиновських, Тишкевичів, Збаразьких – на Київщині; Канецьпольських – на Чернігівщині, а з кінця XVI ст. – Вишневецьких на Лівобережжі. Польська шляхта використовувала набуті землі для виробництва сільськогосподарської продукції.

З приходом польської шляхти відбуваються значні національні та релігійні зміни. Частина українських вищих верств денационалізується і переходить у католицтво. Сполучилися славнозвісні роди Ходкевичів, Тишкевичів, Сапіг, Радзивіллів, а родина князя Костянтина Острозького

(оборонця православної віри) стала заподадливим прихильником католицтва. Поліпшується становище міського населення, однак магдебурзьким правом користувались виключно поляки і німці, а самоврядування українців було обмеженим. Найбільше від Люблінської унії потерпіло селянство, яке втратило право на землю, було збільшено панщину (у XVI ст. на Волині панщина сягала до трьох днів на тиждень). Було обмежене право переходу від одного власника до іншого. Відносно кращим було становище у незаселених „південних районах”, де для заохочення селян оголошувало „свободи”, звільнення від панщини і повинностей.

Окатоличення і полонізація, економічний визиск і соціальна нерівність викликали гноблення українського народу. Провідну роль в обороні православної віри і захисті української нації взяли на себе міщани. Вони гуртувались у братства, які з церковних об'єднань перетворилися на могутні культурні й освітні осередки зі школами і друкарнями. Братські школи почали конкурувати з католицькими і протестантськими. Зразком стала Львівська братська школа (1586). У багатьох містах Західної України постали аналогічні братства, але найбільшу роль відіграло Київське Богоявленське братство, засноване 1615 р. Братства почали контролювати духовенство, особливо ієрархію, яка не дуже переймалася справами церкви. Ініціативу братств підтримала Константинопольська Патріархія, яка надала їм право „ставропигії” (автономної одиниці, яка підлягала патріархові). Це робило братства незалежними від влади місцевих єпископів.

Римська церква і польська королівська влада намагалися перетягнути православних у католицький табір. Крім релігії йшлося про тісне з'єднання України з Польщею проти Москви. Православне духовенство під проводом єпископів Іпатія Понтія та Кирила Терлецького на Берестейському соборі 1596 р. проголосили з'єднання православної церкви при збереженні своїх обрядових і канонічних особливостей.

Однак унії не прийняла значна частина українського народу. Боротьбу проти неї очолив князь Василь-Костянтин Острозький. Найбільшими оборонцями православ'я стали братства. Між прихильниками і противниками унії зав'язалась гостра полеміка, яка стимулювала літературну творчість і створила жанр т. зв. полемічної літератури.

Змагання на церковно-релігійному ґрунті – це тільки один аспект української проблеми кінця XVI – XVII ст. Власне, у цей час боротьбу за національно-політичні прагнення українського народу і відродження

його державності перебрали на себе люди, що йшли в незаселені степи, пограниччя польського і татарського володінь, де організовувалися у військові частини. Їх називали козаками.

Нагадаємо, що християнство виникло в Римській імперії у I ст. н. е. головне положення – про єдиного Бога, який уособлює трійці: Бога-отця, Бога-сина і Бога-духа святого. Засновником Християнства вважається Ісус Христос. У IV ст. н. е. – почався розкол християнства на західне (римське) і східне (візантійське). Розкол завершився в 1054 р. – виникненням римсько-католицької і греко-православної церков, які стали державними в Римі і Візантії. Католики вважали, що дух святий походить від Бога-отця і Бога-сина, а православні – від Бога-отця.

Світовим центром католицизму стало місто-держава Ватикан (на території Риму). Довічним главою обирався папа. Управління православною церквою – у руках чотирьох патріархів: вселенського константинопольського (Візантія, Туреччина), олександрійського (Єгипет), антіохійського (Сирія), ерусалимського (Палестина). Вони правили церквою соборно. Гострі суперечки втягували мирян. Частина церковних діячів виступала за їх припинення шляхом унії. Ідея унії мала своїх прихильників і в Україні, де православ'я занепадало: поширювалися єреси (заперечення православного вчення).

У жовтні 1596 р. в м. Бресті на соборі католиків і православних було вирішено об'єднати православну і католицьку церкви під верховенством папи римського.

Православні мали визнати:

- католицьке твердження про походження святого духу від Бога-отця і Бога-сина;
- запровадити індюльгенції (грамоти) про відпущення гріхів;
- новий календар.

Католики:

- у православ'ї зберігалися старі обряди;
- визнати слов'янський переклад святого письма.

Відбулося підпорядкування православної церкви католицькій. Відбувся окремий собор православного духовенства, тоді ж у Бресті, який відкинув унію і прокляв її прихильників. Очолили бувші прихильники унії: Костянтин Острозький, єпископ Львівський – Балабан і Перемишльський – Копистянський.

Таким чином, на українських землях, які перебували під владою Польщі та Великого князівства Литовського відбулися значні соціально-економічні та політичні зрушення.

По-перше. Набрал сили процес консолідації двох основних станів суспільства: селянства і шляхти. Піднесення шляхетства супроводжувалося посиленням кріпацтва та запровадження кріпосного права.

По-друге. Панівні верстви Польщі та Литви проводили політику ліквідації залишків автономності українських земель.

По-третє. Посилення Московського князівства, утворення Російської держави вносили певні зміни у розклад політичних сил в Україні. По-четверте. Над Україною нависла небезпека з боку Османської імперії та Кримського ханства, які постійно нападали на українські землі з метою пограбування та захоплення ясиру.

По-п'яте. Справу збереження свого народу від винищення, захисту віри взяла на себе нова сила, що її утворив народ – козацтво.

При цьому, незважаючи на несприятливі умови, в Україні мав місце певний процес економічного та культурного розвитку.

VI ЛЕКЦІЯ Козацтво в Україні (друга половина XV – перша половина XVII ст.)

Невідомий автор був очевидцем подій. Писав 55 років. Розпочинається війнами Б. Хмельницького. Кінчається подіями 1702 р. Автор не дотримується літописної стильової традиції. Мова позбавлена книжності, риторики, впливу польської та латинської літератури. Структурно складається з двох частин: – історична (1648 – 1672) і літописна (1672 – 1702). Історична – оповідь, роздуми про тогочасне життя в Україні та причини, що спонукали до збройної боротьби; на першому місці – національно-релігійні причини. Показані соціальні причини, наслідок яких народ став безправний. Літописна – хроніка подій козацького життя. М. Грушевський, М. Покровський та ін. вважали, що автором „Самовидця” був Роман Ракушка – Романовський – генеральний підскарбій. З 1648 – 1668 рр. проживав на Черніпівщині (Нижині), з 1669 – 1679 – на Правобережжі, останні 10 років свого життя – в Стародубі. Прожив 80 років. Помер у 1703 р.

Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. Подана історія козацтва від найдавніших часів до 1709 р. За змістом поділяється на 3 частини: а) події до визвольної війни українського народу; б) хід національно-визвольної війни; в) події, що відбулися після смерті Б. Хмельницького.

Про себе автор пише: за перо взявся, щоб „явити світові славі діла рідного народу”. Навчався в Києво-Могилянській колегії. З 1686 р. – сотник, осавул, а з 1717 р. – полковий суддя Гадяцький. Протистояв Гадяцькому полковнику М. Милорадовичу, виступав проти Коламацьких статей борючись за козацькі права і вибори гетьмана, за що з наказним гетьманом Павлом Полуботком у 1723 р. був ув’язнений до Петропавлівської фортеці. Після смерті Петра І у 1725 р. був звільнений, а з 1730 р. став гадяцьким полковником.

Літопис Самійла Величка. Складається з 2 томів. Охоплює 1648 – 1700 рр. Уперше опублікований в 1848 р. Потім у 1991 р. написаний складною українською мовою (з елементами старослов’янської, польської та латинської). Автор – канцелярист Війська Запорозького. Служив 15 років писарем у Василя Кочубея (генерального судді), потім у генеральній канцелярії. Прихильник козацтва, але критично ставився до його дій, а також до гетьманів і старшин.

У 1991 р. Літопис перевиданий у Художньому видавництві “Дніпро”. З науковими посиланнями і роз’ясненнями, малюнками з козацького побуту, зброї, символіки, клейнодів.

Історіографія проблеми. Це питання глибоко досліджував і чи не найбільше приділив йому уваги Д. Дорошенко, автор 2-х т. „Нарису історії України”. Досліджуючи проблеми в Україні після Берестейської

План:

1. Джерела та історіографія проблеми.
2. Час і причини появи козацтва в Україні.
3. Заснування вільної Запорозької Січі та її історичне значення.

Джерела та література:

- Літопис Самовидця. – К., 1971.
- Величко Самійло. Літопис. – К., 1991. – Т. 1, 2.
- Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
- Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во II пол. XVI – первой половине XVIII ст. – Саратов, 1961.
- Байда Вишневецький – ратник української землі // Дніпро. – 1989. – № 2.
- Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. – К., 1992 р. – С. 239 – 292.
- Грушевський М. С. Очерки истории Украинского народа. 2-е изд. К., 1992. – С. 152 – 162.
- Дорошенко Д. І. Нарис історії України: У 2-х т. – К., 1991. Т. 1. – С. 144 – 162.
- Борисенко В. Й. Курс української історії. – К., 1998. – С. 146 – 162.
- Борисенко В. Й., Заремба С. З. Україна козацька. – К., 1993.
- Винар Л. Початок українського козацтва // Український історик. – 1964. – № 2 – 3.
- Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
- Історія України: Курс лекцій. – К., 1991. Т. 1. – С. 113 – 130.
- Історія України: нове бачення: У 2-х т. – К., 1995 – 1996. – Т. 1. – С. 152 – 163.
- Михайлик П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654). – К., 1975.
- Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. – К., 1991.
- Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990.
- 1. Джерела та історіографія проблеми**
- Літопис Самовидця** належить до групи козацько-старшинських літописів (XVII – XVIII ст.). – М., 1846 р. Один із найдостовірніших.

унії (1596 р.), він показав, що ситуація, яка особливо загострилася після Люблінської унії (1569 р.), перейшла у відверті конфлікти українського народу з Річчю Посполитою. З другої половини XVII ст. українсько-польські відносини переросли у широку національну і соціальну революцію. „Нема нічого дивного, що в українській і польській історіографії існують різні оцінки цієї боротьби. Сторону польських істориків уособлює М. Грабовський, який у 1857 р. писав, що „не польський уряд винен у конфліктах між козаками і Річчю Посполитою, а польські жовніри і їх суворі способи приборкання козаків. Стремління запровадити церковну унію диктувалося не подавленням релігійної свободи, а уніфікацією одностанного релігійного обряду”.

Українські історики П. Куліш, М. Максимович, М. Іванишев – зазначали, що боротьба велася на національному і релігійному ґрунті, бо уряд Речі Посполитої хотів зпольщити і окатоличити український народ. Церковна унія мала чисто політичні цілі. Польський уряд хотів нею скріпити державний організм, знищити зв'язок України-Руси з Московською державою.

Небезучасні до цієї проблеми російські історики. Як зазначає Д. Дорошенко, „для російської сторони утиски над українським народом, православною вірою в Речі Посполитій служили немов історичним оправданням утисків, яких зазнавала польська народність у Росії після упадку Речі Посполитої і невдалих польських повстань”. Російська історіографія дивилася на козаків як на елемент антидержавний. „Козацтво – писав знаменитий автор „Історії Росії” С. Соловйов – не було виселенням мас, які розійшлися з суспільством через різницю поглядів. Козак тікав у степ, шукаючи особистої свободи; щоб працювати. Він хотів жити чужим коштом, на кошти чужої праці. Вплив козаків на суспільство не міг бути корисним. Вони не тільки обороняли державу від татар, а й нападали на сусідів. Через те і Польща, і Москва ставилися до козаків вороже”. Інший російський вчений В. Ключевський поділяв негативні погляди С. Соловйова на антидержавний характер козацтва. К. Коверін – представник „державницької школи” теж розглядав козацтво як виключно руйнівну, антиісторичну силу”.

Українські історики. Дореволюційні українські історики в цілому ідеалізували козацтво, розглядали його демократизм як втілення суспільного ідеалу українського народу. Автор „Історії Новой Сичи” А. Скальковський вбачав у козацтві своєрідний рицарсько-чернечий орден.

Микола Костомаров – звеличував козацтво як вираз суто „національного руху” українського народу, втілення його „винятковості”.

Написав: „Богдан Хмельницький” (1857); „Гетьманство Виговського” (1861); „Гетьманство Ю. Хмельницького” (1876); „Руїна. Історія гетьманства Брюховецького, Многогрішного, Самойловича” (1881); „Мазепа” (1882); „Мазепинці” (1884) та ін.

Пантелеймон Куліш. У 30 – 50 рр. XIX ст. ідеалізував козацтво, захоплювався ідеєю української народності, називав їх борцями за свободу українського народу. Його твори: „Україна од початку до батька Хмельницького”. Автор „Чорної ради”, „Записок о Южной России”, „Хуторної поезії”.

У 60 – 90 рр. вихваляв антинародну політику польської шляхти і російського царизму в Україні, вбачав у козацтві руйнівну силу. „Запорозька Січ – вогнище свавілля” – писав він.

В. Антонович написав понад 300 праць. Найважливіші – „Дослідження про козацтво за актами з 1520 та 1648 р.” (1865), „Останні часи козацтва на правому березі Дніпра” за актами 1679 – 1716 рр.” (1868). Наголошував, що козацтво – одвічне втілення громадянства та рівності.

Д. Яворницький. Основні праці – „Історія запорозьких козаків” (1892 – 1897 рр.) „Вольності запорозьких козаків” (1898), „Ів. Дім. Сірко – кошовий атаман війська Запорозького” (1894).

М. Грушевський розглядав цю проблему в історичному розвитку. Спочатку він трактував козацтво як руйнівну, стихійну силу. Згодом вважав, що воно стало втіленням національних прагнень українського народу.

Радянські історики (М. Покровський, В. Голобуцький, Л. Мельник та ін.), вказуючи на визначну роль козацтва в історії українського народу, стверджували, що воно виникло внаслідок антифеодалної класової боротьби селянства проти соціального і релігійного гноблення, а Запорозьку Січ заснували безіменні герої з народу, що боролися проти панства.

Нині в Україні сучасні історики (В. Смолій, В. Сергійчук, Г. Серпенко, В. Борисенко, чернігівці – О. Коваленко, С. Липяк, П. Пиріг, С. Павленко) активно займаються дослідженням українського козацтва. Вони вбачають у козацтві не лише продукт соціальних процесів в Україні у XV – XVII ст., а й втілення у ньому кращих національних рис нашого народу, розглядають його як суспільну силу, що стала творцем нової форми державності в Україні, виступила оборонцем українського народу від зовнішніх ворогів.

Отже, узагальнюючи різні погляди істориків на суть і характер козацької проблеми в Україні, зазначимо, що причина козацьких війн в

соціальному устрою Речі Посполитої, панівному стані шляхетства і безправності нижніх верств населення, запровадженні згори церковної унії та обмеженні прав православної церкви, що й стало основою для тривалої боротьби.

2. Час і причини появи козаків в Україні

Козацтво вписало не одну із славетних сторінок в історію України. Вчені по-різному визначають час і причини появи цього соціального феномену нашої історії. Слово „козак” уперше згадується в джерелах XIII ст. У „Таємній історії монголів” (1240) воно означало людину „самітню, схильну до розбою, завоювання”. Звідтіля цей термін запозичений монгольською, татарською, половецькою та іншими мовами. У словнику половецької мови, за 1303 р., „Кодекс Гуманікус”, який зберігається при костюлі св. Марка у Венеції, слово „козак” – означає „варта, сторожа, караул”. У татарському словнику слово „козак” – означає „вільного незалежного чоловіка, волоцюгу”. У збірці коротких „Житій святих” (1308) розповідається про вбивство козаками якогось Альмачі (грецькою мовою). Про вживання слова „козак” свідчать не тільки словники. Давні документи засвідчують, що в XV ст., починаючи з 1449 р., зустрічається цілий ряд звісток про татарських козаків, легко озброєних кінних воїнів, які виконували вартову службу в Кафі та колоніях – державах в Криму. Отже, у слово „козак” вкладався різний зміст. Така вже доля слів і понять. Вони, як і люди, з’являються на світ, живуть і вмирають.

Унікальність українського поняття „козак” полягає в тому, що тут воно означало окремих суспільний стан, з певними правилами і привілеями, мало свою територію, незалежну від державної адміністрації. Слово „козак” в українського народу стало визначенням особисто вільної людини, мужньої і хороброї, незалежної від офіційної влади, захисника України, оборонця православної віри. Поняття „козак”, пов’язане з українцями, уперше згадується в документах:

1. У „Щоденнику” польського хроніста історика і мандрівника Мартина Бельського від 1489 р. (про боротьбу з татарами).
2. У літо 1492 р. татарський хан скаржився великому князю Литовському Олександру, що кияни і черкаси напали на татарський корабель. У відповіді зазначалося, що князь доручить відшукати тих „козаків”.
3. У літо 1493 р. черкаський староста Богдан Глинський зі своїм загоном напав на турецьку фортецю Очаків і хан Менглі-Грей називав їх тоді „українськими козаками”.

4. З 1494, 1496, 1498 рр. і далі в документах зустрічається все більше посилян на козаків-українців.

5. У 1520 р. уряд офіційно наказав черкаському старості Сеньку Полозовичу набрати загін українських козаків для прикордонної варті.

Отже, першим літописним свідченням про українських козаків можна вважати рік 1489. Поява козацтва мала під собою три основних чинники:

- природне прагнення людей до особистої, політичної, господарської й духовної свободи;
- необхідність захисту краю та віри;
- наявність вільних земель.

Щоб досягти особистої свободи і уникнути податкового ярма, селяни Волині, Поділля і Київщини почали тікати на південні, прикордонні зі степом, українські землі. Ще здавна на них „відхідники” – промисловики добували рибу, мед та інші дари природи. Землі вражали сучасників своїми багатствами. По Україні ширилися чутки про величезні на них врожаї зернових; про трави ростом з людину; ріки, повні риби, яка своїми тілами не давала навіть веслу впасти на воду; ліси, переповнені бортними деревами з медом, що в полях і лісах водилося стільки дичини, що на неї полювали заради шкур і хутра, а не м’яса. Зрозуміло, що такі розповіді про багатство не могли не приваблювати людей. І ніщо не могло утримати сміливців у їх жадобі до багатства й волі.

Але життя в цьому благодатному краї проходило на грані смертельного ризику. Щорічні вторгнення татарських орд завдавали непоправимої шкоди господарству й життю мешканців пограничної зі степом території. Тому займалися тут господарством, яке менше потерпало від ворожих нападів: мисливством, рибальством, бортництвом.

У XV – першій половині XVI ст. населення України зосереджувалося на старих, давно обжитих землях: у Галичині, на Поділлі, Волині, Поліссі, північній Київщині. Саме тут і відбувалися процеси посилення кріпацтва та запровадження кріпосного права. Решта територій – Середнє Подніпров’я, Запорожжя, Побужжя – були незаселені. Тут, на межі з Диким полем, розміщалися прикордонні замки з військовими гарнізонами: Канів, Черкаси, Брацлав, Вінниця, Житомир. М. Грушевський писав: „Під їхнім захистом купчилися невеликі поселення землян – (шляхти, міщан і селян), вся решта великого простору земель, що повнілися всіма багатствами природи, лежала в занедбанні або експлуатовалася лише уривками, „ватагами” промисловиків – „ухідників”, страх яких перед татарами переборювався прагненням здобичі та військового завдання”.

На нових землях, де поселялися козаки, як їм здавалося, вже ніколи не виникне кріпосна неволя. Та поява козацтва на окраїнах Польсько-Литовської держави непокоїла уряд, який втрачав свої підданих. Новоосвоєні землі приваблювали панів – магнатів – Вишневецьких, Ляцкаранських, Острозьких та ін. Вони добивалися від великих князів грамот на „окраїнні” землі, будували там свої замки-двори. За службу великому князю вони домагалися права збирати з місцевого населення чинш та накладали на нього повинності на свою користь. Пани – магнати набирали козаків у власні „надвірні корогви”, котрі здійснювали походи на татар і турків. Давали їм зброю, харчі, одяг, забираючи потім значну частину продуктів військової здобичі та „ухідництва”. Особливу групу становили міські козаки з міст Подніпров’я, Чигирина, Канева, Корсуня, Черкас. Їх ще звали „непослушними”. Займаючись торгівлею та промислом, вони не підпорядковувалися владі і не виконували повинностей. Відбувалося показання міщан, які активно брали участь в козацьких війнах.

3. Заснування Запорозької Січі та її історичне значення

У пониззі Дніпра, за порогами, на дніпровських островах козаки утворили систему укріплень, яка називалась Запорозькою Січчю. Козацькі фортеці, заховані в плавнях, лозах і очереті, були неприступні для ворогів. Щодо топонімії слова – Запорозька (географічна назва). За порогами між нижніми Дніпропетровськом і Запоріжжям упродовж 100 км, від правого до лівого берега Дніпра, тяглися гранітні хребти висотою від 4 до 7 м, утворивши 12 порогів: Кадацький, Сурський, Лоханський, Звонецький, Ненаситець, Вовнич, Будило, Таволжанський, Лишний, Вольний. (Між річками Самара та Канка – лівобережними притоками Дніпра). Нижче порогів, на південь, Дніпро розливався широкою низовиною. Там розпочинаються його притоки – Томаківка, Базавлук, Чортомлик, Інгулець (на правому березі), Москва, Білозерна, Рогачик, Лопатика та ін. (на лівому березі). Тут нараховувалося понад 250 островів. Розпочинався Великий Луг – „Дике поле”, площею 400 км². Від о. Хортиці вниз уздовж Дніпра на ширині до 7 км було царство плавнів, з островами, покритими густою травою, під час повені затоплюваних водою. Тут були найкращі умови для полювання, рибальства, випасу худоби, ведення козацького господарства. Козаки говорили: „Січ – мати, Великий Луг – батько, там і помирати!” Питання про утворення Запорозької Січі досліджене не повністю. Історики й досі сперечаються: де саме в пониззі Дніпра формувалися перші козацькі загони і де було засновано перші Січі?

Густинський літопис (від 1516), посилаючись на хроніку Мартина Бельського, говорить, що перші українські козаки жили на о. Хортиця,

на Запорозжі, де було багато козацьких „уходів”. О. Хортиця, розташований за Кічкарьською переправою, за порогами, відігравав роль стратегічної бази при розселенні козаків. Інший автор Богдан Машкевич (поляк) у своєму „Діаріуші” (щоденнику) у I пол. XVII ст. занотував: „На відстані кількох миль від останнього порога (Вільного) є острів посеред Дніпра, де завжди перебував козацький гарнізон для запобігання нападу татар. Острів називається Хортиця. Більшість українських істориків (Смолій В., Сергійчук В., Сергієнко Г., Борисенко В., Мельник Л.) вважають, що перша Запорозька Січ (укріплення з повалених дерев, засіки, система укріплень) була збудована на о. Мала Хортиця з кам’яним замком між 1552 – 1556 рр.. Її спорудили козаки з ініціативи князя Дмитра Вишневецького – черкаського та канівського старости. Тут перебувало центральне управління поселення козаків, а також адміністративне управління контролюваної козацької території. Запорозькою Січчю називали і всю територію довкілля. Д. Вишневецький – князь із великокнязівського роду Гедиміновичів, мав великі маєтності на території нинішньої Тернопільщини. Наприкінці 40-х рр. XVI ст. обіймав високу адміністративну посаду – старости, захищав Волинь і Поділля від татарських нападів, без допомоги польсько-литовського уряду збудував на о. Мала Хортиця замок – фортифікаційне укріплення. Розпочав відвоювання південноукраїнських земель від татар. Уряд не бажав війни з Кримським ханством, за спиною якого стояла могутня Порта. Дм. Вишневецький звернувся за допомогою до Ів. Грозного і в 1556 р. козаки разом з російськими ратниками (чернігівського намісника Іжевського) завдали руйнувань татарським фортецям, вивезли на о. Малу Хортицю всю артилерію.

У 1557 р. татари з турками напали на острів і козаки відступили. Польський король Сигізмунд-Август відмовився допомогти, тоді з листопада 1557 р. Дм. Вишневецький перейшов на службу до Ів. Грозного. Тут він здійснював успішні походи на Перекоп (1558), під Азов (1559), Крим (1560). З 1560 р. Д. Вишневецький повернувся на Дніпро (намагання російського царя порозумітися з кримським ханом, щоб розв’язати собі руки на Заході – йшло врозріз з інтересами князя). Оселився на о. Монастирському, організовував походи на татар, а в 1562 р. втрутився в боротьбу за молдавський престол, але союзники підступно полонили князя і відправили до Царграда, де за наказом султана Сулеймана II він був страчений.

Історична легенда пов’язує Дм. Вишневецького з пісенним Байдою, якого турки скинули з вежі на гак. Три дні висів він, зачеплений ребром

за так, не прохаючи про помилування, а глузуючи з ворогів. То легенда, а джерела свідчать, що самі турки називали Д. Вишневецького „найвеличнішим ворогом Блискучої Порти”.

Після розгрому турками і татарами Січі на о. Мала Хортиця козаки збудували її на о. Томаківка. (Кінець 60-х рр.) Томаківська Січ проіснувала до початку 90-х рр. XVI ст., на цей час припадають походи запорожців на фортеці Причорномор'я. Прославилась Січ козацькими походами на чайках по Дніпру – в море, де нападали на Турецькі галери. Тут діяв запорозький гетьман Іван Підкова. Прославився своїм походом на Молдавію, де розгромив війська турецького ставленника – господаря Петра Мірчі, здобув Яси і став господарем Молдови. Наступного 1578 р. він зазнав поразки від турків, вступив у Галичину, де був заарештований і страчений у Львові. Томаківська Січ стала базою першої великої козацько-селянської війни 1591 – 1593 рр. під проводом Криштофа Косинського. У 1593 р. Січ була зруйнована татарами.

Після розгрому Січі в 1593 р. її побудували на о. Базавлук – на р. Базавлук (правій протоці Дніпра). Січ була оточена земляними валами з дерев'яним палісадом і вежами. На період її існування припадають найбільші козацькі війни проти Речі Посполитої та морські походи проти Турецької імперії. Військова організація Січі досягла тоді вершини свого розвитку. Була зруйнована після поразки народних виступів.

З 1638 по 1652 рр. Січ перебувала на мисі Микитин Ріг, у межах нинішнього Нікополя. Тут з лютого 1648 р. з початком повстання проти Речі Посполитої, гетьманом був обраний Богдан Хмельницький.

На острові Чортомлик (у гирлі р. Чортомлик) Січ мала найдовшу історію (1652 – 1709 рр.). З нею пов'язані походи І. Сірка. За наказом Петра I була зруйнована, оскільки запорожці підтримали І. Мазепу.

Олешківська Січ (1709 – 1734 рр.) На території Кримського ханства. Нова Січ (1734 – 1775 рр.) У 1734 р. запорожці одержали дозвіл повернутися в межі Російської держави і на р. Підпільній (біля о. Чортомлика) заснували Нову Січ. 16 червня 1775 р. російське військо генерала Текелія зайняло Січ. А 14 серпня 1775 р. за маніфестом Катерини II запорозьке козацтво як військо припинило своє існування.

Така хронологія та літописна історія Запорозької Січі, 7 разів вона міняла своє основне місце перебування і проіснувала 224 роки. З середини XVI ст. майже до кінця XVIII ст. Запорозька Січ відіграла велику роль в історії українського народу. З утворенням Січі народ України одержав могутню опору у своєму прагненні до визволення з під гніту Речі Посполитої. З утворенням Січі в народі підтримувався дух протесту,

тут знаходили притулок борці проти панів-магнатів, польських урядовців та шляхти. Запорозьке козацтво відіграло важливу роль у боротьбі проти феодално-кріпосного, релігійного та іноземного пригнічення. Його героїчна боротьба мала великий вплив на народні маси України, підтримувала в них дух протесту проти пригноблювачів, надихала на подальшу боротьбу.

Запорожжя стало зразком нової української (козацької) державності. Січ виникла на далекій окраїні держави, де не було адміністрації. Козаки організували своє життя так, як вважали за необхідне, їхнім ідеалом були свобода, рівність, братерство. Демократичні засади запорозької організації сягають своїм корінням у принципи вічної мрії людини про свободу, справедливість, майнову рівність з іншими людьми.

Тому із самого початку свого існування Запорозька Січ була військово-політичною організацією республіканського типу – з виборністю керівників, рівним правом усіх козаків на участь у цих виборах, з неможливістю покріпачення козака будь-ким.

Таким чином, українське козацтво виробило власну суспільну організацію, яка мала форму демократичної республіки (з найширшою участю в управлінні козацьких мас). Усі посади в ній були виборні, що забезпечувало високу військову вправність командного складу. Саме в таких умовах козацтво виявило великі потенційні можливості і динамізм у процесі не лише самоорганізації власного стану, але й становлення нових, відмінних від середньовічних, суспільних відносин. Політична структура козацтва у формі Запорозької Січі стала ядром боротьби за національне визволення, озброєною силою для захисту народу від фізичного знищення і рабства.

VII Українська національна революція. Створення козацької держави (1648 – 1657 рр.)

ЛЕКЦІЯ

План:

1. Передумови, причини та характер національної революції. Богдан Хмельницький.
2. Події 1648 – 1649 рр. Створення козацької держави – Гетьманщини.
3. Переяславська Рада.

Джерела та література:

- Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). – К., 1961.
 Документи об освободительной войне украинского народа. 1648 – 1654. – К., 1965.
 Летопись событий в Юго-Западной России. – К., 1976.
 Українські козацькі старшинські літописи XVII – XVIII ст. (усі три).
 Борисенко В. Й. Курс української історії. – К., 1997. – С. 179 – 210.
 Горобець В. Українська зовнішня політика після Переяслава // УІЖ. – 2000. – № 1, 2.
 Історія України (під ред. Смолія В. А.). – К., 1997. – С. 77 – 94.
 Кормиш Л. І., Багацький В. В. Історія України: – К., 2000. – С. 184 – 205.
 Мельник Л. До історії Берестецької битви // УІЖ. – 1995. – № 5.
 Рибалка І. К. Історія України. Т. 1. – Х., 1995. – С. 191 – 222.
 Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція 1648 – 1676 р. (крізь призму століть) // УІЖ. – 1998. – № 1, 2, 3.
 Стороженко І. С. Битва на Жовтих Водах // УІЖ. – 1995. – № 4, 5.
 Яворницький Д. І. Історія Запорозьких козаків. – Т. 2. – К., 1995.
 Яковлева Т. Г. Богдан Хмельницький і рядове козацтво // УІЖ. – 1995. – № 4.

У вітчизняній історії події XVII ст. подавалися у відриві від розвитку європейського революційного руху. Разом з тим у 40 – 70-х рр. XVII ст. визвольна боротьба охопила багато європейських країн. Ці події засвідчили посилення кризи середньовічної цивілізації в Європі, що супроводжувалася зародженням і розвитком нового суспільного ладу (капіталістичного). Дослідження показують, що події в Україні мали багато спільного з Німецькою, Нідерландською і Англійською революціями XVI – XVII ст., типологічно найближче стояли вони до Нідерландської

революції (1566 – 1609 рр.), що розв'язувало завдання виборення національної незалежності та встановлення буржуазних відносин.

У розвитку революційних подій виділяють такі спільні риси:

- доготтривалість боротьби за незалежність;
- складність боротьби, в якій народні маси попадали по різні боки барикади;
- різноманітність форм боротьби (нетерпимість, жорстокість, терор);
- держави утворювалися не за етнічним принципом, а за географічними рубежами;
- роль релігійного чинника – боротьба велася проти католицизму;
- негативний вплив геополітичного фактора.

Вивчення змісту і мети боротьби свідчить, що вона спрямовувалася на ліквідацію усіх різновидностей особистої залежності й існуючих форм експлуатації, досягнення свободи і вільної власності на землю.

1. Передумови, причини та характер національно-визвольної революції. Богдан Хмельницький

У 1648 р. український народ єдиною силою виступив проти польсько-католицького поневолення. Далі терпіти нестерпний гніт, особливо після селянсько-козацьких війн 30-х рр. XVII ст., стало неможливим. У деяких маєтках селяни відробляли панщину по 5 – 6 днів на тиждень. Експлуатація з боку панів, шляхти, євреїв-орендарів робила неможливою мирну працю населення України. І все це пригнічувалося духовним рабством, в якому опинився народ України після Берестейської унії 1596 р. Б. Хмельницький у розпалі війни скаже про її причини: „Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною на ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й дома, не те, що позбавляли їх земної батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами, подібно до немилостивих фараонів (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірного вчення, злим юродством руйнували села й дома нетлінних душ”.

Отож, причинами визвольної боротьби були:

1. Посилення феодалної експлуатації з боку польських поміщиків, старост і орендарів (євреїв).
2. Засилення польської адміністрації над міщанами і дрібно-помісною українською шляхтою.
3. Незадоволення реєстрових козаків гнітом старшин.
4. Утиски православія і поширення унії та католицизму в Україні.

Зазначені причини зумовили національно-визвольний характер революції. Рушійними силами стали широкі народні маси: козацтво, селяни, міщани та православне духовенство. Очолив боротьбу Богдан Михайлович Хмельницький.

Народився він 27 грудня 1595 р., ймовірно, в Чигирині, у родині дрібного шляхтича Михайла. Одержав добру на той час освіту. Вільно володів латинською, польською, турецькою і татарською мовами, добре розбирався в історії, географії, праві. У 1620 р. разом з батьком взяв участь у поході польського війська до Молдови проти турків. У битві під Цецорою батько загинув, а Б. Хмельницький потрапив до турецького полону. Сам Богдан потім розповідав, що він „лютої неволі два роки зазнав”, перебуваючи в Константинополі на одній із галер турецького флоту. Будучи викупленим запорожцями із полону і повернувшись у рідні краї, він вступив до реєстрового козацького війська й досяг посади писаря. За свідченням сучасників, „він був особником Тараса”, активним учасником Переяславської битви 1630 р., в якій повстали козаки і селяни на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясиллом) розбили шляхетські війська, керовані Конєцпольським. Одну із провідних ролей відігравав Богдан і в повстаннях 1637 – 1638 рр. Він пройшов справжню школу міжнародних відносин у Запорозькому війську, яке провело незалежну від Польщі зовнішню політику. Повстання 1637 – 1638 рр. було розгромлене, а Б. Хмельницький вже як генеральний писар підписав акт про капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 р. (служив в реєстровому козацтві).

Запорозька Січ, що перебувала тоді, як уже згадувалось, на Микитиному Розі, обрала його гетьманом. Звідси під його проводом 22 квітня 1648 р. вирушили козаки, щоб об'єднатися з повстанським рухом на Наддніпрянщині і розпочати велику визвольну війну українського народу. Після придушення повстання став козацьким сотником, коли й зазнав особистої кривди. Було тоді йому 52 роки. То вже був досвідчений політик і військовий діяч.

Напередодні дрібний польський шляхтич (підстароста) чигиринський Данило Чаплинський, підтриманий старостою Олександром Конєцпольським, із загоном своїх слуг напав на хутір Суботів (дістався Богдану від батька і де він у свій час господарював), пограбував майно, побив сина і захопив жінку, яка доглядала за господарством.

Б. Хмельницький звернувся до короля, але захисту там від сваволі не знайшов. Король сказав йому, що він як козак має шаблю і сам мусить нею оборонятися. Особиста образа переконала його, що з польськими магнатами не тільки простим людям, а й козацькій старшині згоди досягти

неможливо. Розпочалася підготовка до повстання. Про це дізналися польські власті і ув'язнили Б. Хмельницького. З допомогою друзів йому вдалося звільнитися і наприкінці грудня 1647 р. він з'явився на дніпровській Низ. На о. Томаківка він став скликати всіх незадоволених і готував сили для збройної боротьби. Сюди почали масами сходитися селяни, козаки, міщани, дрібні шляхтичі.

Наприкінці січня 1648 р. повстанці, підтримані реєстровим козацтвом, перебралися на Микитин Ріг (Запорозька Січ), вигнали урядовий гарнізон і обрали Б. Хмельницького гетьманом. Прийшли сюди донські козаки, запорожці, що жили на Дону. Для посилення повстанських загонів кіннотою Б. Хмельницький в лютому 1648 р. поїхав до Бахчисараю і уклав угоду з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про боротьбу проти Польщі. За наказом хана в Україну прибув 4-х тис. татарський загін, очолюваний перекопським мурзою Туган-Беєм. З виступом Б. Хмельницького коронний гетьман М. Потоцький, зібравши 30-ти тисячне військо, вирушив на Запорозжя.

Битва під Жовтими Водами 6 травня 1648 р. 11 квітня 1648 р. польсько-шляхетські війська рушили на Запорозжя. В авангарді було два загони: один (з С. Потоцьким – сином коронного гетьмана) 6 тис. чол., ішов суходолом (в т. ч. 2 тис. реєстрових козаків), другий – (з генеральним осавулом І. Барабашем) до 5 тис. плив по Дніпру. Обидва біля Кодака мали з'єднатися. За передовими загонами рухалася решта війська на чолі з коронним гетьманом М. Потоцьким.

Скориставшись розпорошенням сил, Б. Хмельницький з кримськими татарами 19 квітня 1648 р. в урочищі Жовті Води (місто в Дніпропетровській обл.) оточили загін С. Потоцького, допомога ззовні не підійшла. 24 квітня 1648 р. козаки, що плили по Дніпру підняли повстання, вбили осавула І. Барабаша і рушили на Жовті Води. На бік повсталих перейшли і реєстрові козаки у війську С. Потоцького. 6 травня повсталі разом з татарами розгромили ворожі війська. Поранений С. Потоцький помер від ран, близько 3 тисяч потрапили в полон (були відправлені в Крим).

Битва під Корсунем 16 травня 1648 р. Після розгрому передових загонів польсько-шляхетські сили становили 20 тис. чол., зайняли зручні позиції і укріплення під Корсунем. 15 травня тут з'явилися повстанські загони (15 тис.) і татари (4 тис.) чол., розпочалася битва. Потоцький почав відступати на Богуслав. Дізнавшись про шлях відступу, повстанці (на шляху в лісисто-болотистій місцевості) зробили завали, загатили рівчак, виспали вперед 6 тис. загін М. Кривоноса. 16 травня польсько-шляхетські війська

в Гороховій Діброві потрапили в оточення і в запеклій битві були вщент розгромлені. Бій тривав 4 години. Понад 8,5 тис. чол. було взято в полон (в т. ч. коронний гетьман М. Потоцький і його заступник М. Калиновський) і відправлено в Крим.

Перші перемоги українського народу мали велике значення для розвитку визвольної боротьби. Була знищена польсько-шляхетська окупаційна армія – основні опорні сили Речі Посполитої в Україні. Її полководці опинилися в полоні. Державна скарбниця була порожня. Урядові кола розбирали ворожнеча, чвари різних партій та угруповань. 10 травня помер король Владислав IV, додалося ще й беззладдя.

21 травня 1648 р. Б. Хмельницький взяв Білу Церкву, потім Чигирин, зробивши його гетьманською резиденцією. Ще з Білої Церкви він надіслав посольство до уряду з вимогою встановити 12 тис. козацький реєстр, захистити православну віру і повернути православним відібрані у них церкви в Західній Україні, Білорусії і Литві. Польський уряд прийняв послів, пообіцяв їм поступки. У Польщі було обрано короля Яна Казимира. Б. Хмельницький у цей час припинив бойові дії.

Історики по різному оцінюють миролюбну дипломатію Б. Хмельницького у цей період. О. Субтельний вважає, що Б. Хмельницький думав ще пристосувати політичну систему Речі Посполитої до потреб українського козацтва; М. Грушевський стверджував, що гетьман не був готовий створити Українську державу. На думку ж І. Крип'якевича, мета походу Б. Хмельницького була тільки політичною – домогтись миру з Польщею. І. Рибалка – Б. Хмельницький 8 червня 1648 р. написав першого листа до російського царя з проханням взяти Україну під свій захист. В. Смолій – у цей час він готував визвольний похід у західноукраїнські землі і т. д.

Отже, причини, характер та рушійні сили революції сприяли становленню Б. Хмельницького як талановитого полководця, вдумливого політика і дипломата, державотворця – автора програми створення Української держави.

2. Події 1648 – 1649 рр. Утворення козацької держави – Гетьманщини

Події під Жовтими Водами і Корсунем сколихнули населення України. Маса подалися в загони Б. Хмельницького. Селяни проганяли шляхту, міські фортеці відкривали брами перед козаками. На середину літа 1648 р. були звільнені Київське, Чернігівське, Брацлавське, окремі повіті Подільського воєводства. Тим часом польський сейм ухвалив зібрати нове військо і направити його на придушення козацького виступу. Розпочалася велика народно-визвольна боротьба.

Була створена народна армія. Як і козацтво в Запорозькій Січі, повстанське військо поділялося на полки, полки – на сотні. Полки і сотні були військовими і (з 1649) – територіальними одиницями. Крім існуючих реєстрових (Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Канівського, Білоцерківського і Переяславського) були створені нові територіальні полки – Прилуцький, Ічнянський, Ніжинський, Борзенський, Миргородський – на Лівобережжі, Київський, Уманський, Вінницький – на Правобережжі та ін. У ході боїв висунулися видатні полководці – полковники Максим Кривонос, Іван Богун, Данило Нечай, Мартин Пушкар, Мартин Небаба, Матвій Гладкий та ін. За короткий час Б. Хмельницький зумів озброїти, забезпечити продовольством, боєприпасами усі полки.

Розгром польсько-шляхетських військ під Пилявцями. (8 – 13 вересня 1648 р.) Польська шляхта готувала військо до нової битви. Зібрали 32 тис. шляхтичів, 8 тис. німецьких найманців і кілька десятків тис. озброєних слуг, забезпечили гарматами (100 гармат). Б. Хмельницький мав армію у 80 тис. чол. і 4 тис. татар. Зійшлися під Пилявцями на Поділлі (Хмельницька обл., р. Пилявець). Польський обоз налічував близько 100 тис. возів – предмети розкоші (посуд, ванни, чайники, вина). „На війну не зізброєю, а з золотом і сріблом”. Три магнати очолювали військо (Д. Заславський, М. Остроног і О. Конецпольський). Як їх називали у зв'язку з віком і соціальним станом – „перина, латина, дитина.” Битва закінчилася повним розгромом польсько-шляхетського війська. 100 гармат залишилось повстанцям.

Облога Львова і Замостя. (26 вересня – 27 жовтня). Перемога під Пилявцями мала велике значення для дальшого розгортання визвольної боротьби. Волинь і Поділля були визволені. 26 вересня військо підійшло до Львова. Зусиллями М. Кривоноса і донських козаків було взято Великий Замок поблизу міста. Доля Львова була вирішена. Не бажаючи руйнувати місто, Б. Хмельницький взяв контрибуцію (200 тис. злотих з лихварів та шляхти) і відійшов до Замостя – міцної фортеці, яку оточив 27 жовтня. Епідемія чуми, осіння погода, труднощі з постачанням змусили Хмельницького зняти облогу і повернутися на Подніпров'я.

Зустріч у Києві. Формування програми створення Української держави. 23 грудня Київ зустрів повстанців, а з ними патріарх Єрусалимський Паїсій (перебував у Києві) і митрополит Сільвестр. Тут, вважають, сформувалася програма визвольної боротьби. Під час переговорів з польськими комісарами у лютому 1649 р. Б. Хмельницький заявив, що має намір визволити весь український народ, створити власну державу. Але шлях до реалізації задумів виявився довгим і тернистим.

Нове вторгнення польсько-шляхетських військ в Україну. Зібравши військо королівський уряд влітку 1649 р. кинув його проти повстанців. У червні військо отаборилося поблизу м. Збаража. Повстанці оточили польсько-шляхетський табір. Серед шляхти розпочалася паніка. На допомогу обложеному поспішили головні сили польської армії, очолюваної королем. Б. Хмельницький непомітним маневром зняв частину війська і направився назустріч полякам. 5 серпня 1649 р. – розпочався бій поблизу м. Зборова. Шляхта зазнала втрат. На другий день бої розпочалися з новою силою. Становище шляхти було безвихідним, проте у вирішальний час кримський хан Іслам Грей III зрадив союзницькому обов'язку і уклав з королем таємний договір. Б. Хмельницький змушений був розпочати переговори з королем. Був прийнятий Зборівський договір 8 серпня 1649 р.

Завершився перший період боротьби (1648 – 1649). Він знаменував перемоги під Жовтими Водами, Корсунем, битвою під Пилявцями, облогою Львова і Зборівською угодою. За Зборівським договором Польща фактично втрачала своє панівне становище на Правобережній і Лівобережній Україні. Встановлювався козацький реєстр у 40 тисяч чоловік; гетьманська влада поширювалася на Київське, Чернігівське і Брацлавське воеводства, на всі урядові посади могли претендувати особи тільки православної віри. Мала бути скасованою унія. Тобто, почалося формування самостійної української державності. Підвладна гетьманові територія була поділена на полки і сотні, в яких діяли чиновники, що відали управлінням, судочинством, митною службою тощо. В той же час процес державного будівництва не було завершено. Україна не мала постійної території, апарат управління перебував у стадії формування, не всі верстви населення отримали відповідні права. Селяни і міщани, які не увійшли до реєстру, мали повертатися до свого стану, а магнати і шляхта – до своїх маєтків. Волинь і Поділля залишилися під владою короля. Усім учасникам повстання оголошувалась амністія. Церковні права і маєтності мали вирішуватися на найближчому сеймі. У Києві та інших містах не мали права жити і створювати школи єзуїти.

Формування козацької державності. Територія України поділялася на 16 воєнно-адміністративних округів – полків, на чолі з полковниками, які одночасно були головними адміністраторами. Полки поділялися на сотні, в яких сотники виконували такі ж функції. Їм в управління попадала полкова і сотенна старшина (осавул, писар, суддя, хорунжий). На чолі війська стояв гетьман – військова, політична, судова і адміністративна влада. Генеральна старшина: суддя, писар, осавул,

обозний, хорунжий і т.д. Центр управління – генеральна військова канцелярія на чолі з писарем (І. Виговським). Козацька Рада – для обговорення найважливіших (воєнно-політичний Союз з Росією) питань. Старшинська Рада – для прийняття окремих рішень (про посольство в Москву). Особлива увага приділялася зовнішній політиці, дипломатичним відносинам з сусідами: з Кримським ханством, Туреччиною Угорщиною, Венецією, Швецією. Зміцнювався міжнародний авторитет Української Козацької держави.

3. Переяславська Рада (її наслідки та історичне значення)

Другий період (1650 – 1653), незважаючи на кровопролитну боротьбу повсталих і поляків, жодній із сторін успіху не приніс, Третій період (1654 – 1655) визначався допомогою Росії Україні у боротьбі з Польщею. Четвертий період (1656 – 1657) – це укладення союзу між Україною і Семигородським князівством, а також спільні дії козацтва і шведської армії проти Польщі. З початком 1650 р. у свої маєтки в Україну почала повертатися польська шляхта, відновлюючи кріпосний гніт. Відносини загострювалися. У ході підготовки до нових боїв потрібно було поновити союз з кримським ханом та забезпечити фланг з боку Молдови. У серпні 1650 р. козаки з татарами захопили столицю Ясси, а її господар Василь Лупул підписав угоду, згідно якої він відмовлявся від союзу з Польщею і видавав дочку Розанду за сина Б. Хмельницького Тимоша. На початку 1651 р. відбулися бої під Красним і Вінницею під командуванням Калиновського (у 1650 р. М. Потоцький і М. Калиновський повернулися з татарського полону, почали готувати війська, щоб помститися за ганьбу під Корсунем). Під Красним в бою загинув полковник Д. Нечай (Брацлавський). А під Вінницею І. Богун розгромив польські урядові війська.

Битва під Берестечком (18 – 20 червня 1651). Польський уряд розпочав загальний наступ на Україну. Армія налічувала 150 тис. чол., в т. ч. 20 тис. найманців. У війську Б. Хмельницького – 100 тис. чол., і 50 тис. татар. 18 – 19 червня повстанці повели наступ і знищили біля 7 тис. польсько-шляхетського війська. 20 червня зав'язався вирішальний бій, татарські загони не витримали і почали втікати. Б. Хмельницький спробував повернути татар, але хан захопив його в полон і випустив лише через кілька днів за викуп. Повстанців очолив І. Богун. Його військо відтіснили до річок Стир і Пляшівка і загнали в болото. 10 днів повстанці героїчно оборонялися, а потім спорудили три переправи (з возів, хомутів, сідел, одягу, лози) і 30 червня, втративши 28 гармат із 115, вийшли з бою. У той час з півночі наступали литовські війська на чолі з

Я. Радзивіллою. 26 червня в бою під Ріпками він розбив загоны чернігівського полковника М. Небаби, який героїчно загинув, після чого Я. Радзивілл зайняв Київ. Польські і литовські війська 3 вересня з'єдналися на Київщині під Германівною. І. Богун відійшов під Білу Церкву, де вже перебував Б. Хмельницький. Вони збрали сили і почали наступати. Польсько-шляхетське військо опинилося в оточенні. У складних умовах перебувало і українське військо.

Білоцерківський договір (18 серпня 1651). У таких умовах сторони погодилися підписати договір у Білій Церкві. Козацький реєстр зменшувався до 20 тис. чол., реєстрові мали жити лише в Київському воеводстві. Шляхта мала повернутися до своїх маєтків. Покозачені селяни, не внесені до реєстру, мали повернутися до своїх панів і „бути в послушенстві”. Шляхта, яка перебувала в українському війську, діставала амністію. Гетьман позбавлявся права зносин з іншими державами і зобов'язувався негайно розірвати союз із Кримським ханством.

Чигирин мав лишатися за гетьманом. Б. Хмельницький залишався гетьманом запорозьких козаків, але після його смерті гетьманів мав призначати сам король. Коронне військо не могло стояти лише в Київському воеводстві.

Отже, Білоцерківська угода була набагато тяжчою від угоди Зборівської. Для селянства вона означала повернення в панське ярмо. Розпочалося масове переселення в Слобожанщину. Від Путивля до Острогорська, далі на південь і схід переселенці заснували багато слобод, з яких вирости такі міста, як Харків, Суми, Лебедин, Охтирка, Білопілля і т. д. Нові міста переселенці називали „слобода” – звідси Слобідська Україна.

Боротьба народних мас в 1651 – 1653 рр. Після Білоцерківської угоди в Україну почали повертатися магнати й шляхтичі, які відновлювали кріпосницькі порядки. Спалахнули селянські повстання. Народні маси не прийняли ненависну Білоцерківську угоду. Сторони знову збирали сили для нових битв. 22 травня 1652 р. під горою Батіг (на Вінниччині) Б. Хмельницький знищив 20 тис. військо коронного гетьмана М Калиновського. У березні 1653 р. І. Богун під Монастирищем (Черкаська обл.) розгромив 10 тис. військо С. Чернецького.

Восени 1653 р. відбулися бої під Жванцем (Кам'янець-Подільський, Хмельницька обл.) шляхетські війська, які очолював сам король, були оточені, але Іслам-Грей уклав таємну угоду з поляками – 5 грудня 1653 р. (За 100 тис. польських злотих і 40 днів грабування Волині). Україна поверталася до Зборівської угоди.

Українсько-російський договір 1654 р. За 6 років війни український народ здобув багато перемог, але спочатку Б. Хмельницький не мав наміру відриватися від Польщі. Він стояв, як пишуть ряд істориків, на позиціях козацького автономізму (Д. Дорошенко, В. Липинський). Існує думка про те, що він хотів відновити „давньоруське” князівство. Але, як пише В. Липинський, тоді Б. Хмельницький не мав всенародної довіри та власної державної ідеології. Лише в ході війни, в процесі формування Української козацької держави поширювалася і утверджувалася ідея незалежності цієї держави.

Однак в ході війни стало зрозуміло, що власними силами визволитися від шляхетської влади Україна не зможе. Міг допомогти Турецький султан. Він мав достатньо сил, але неодноразово заважав великого гора українському населенню, до того ж важливу роль відігравала релігійна несумісність. Погляди Б. Хмельницького зверталися до одновірної Москви. Першого листа було адресовано цареві Олексію Михайловичу 8 червня 1648 р. Зв'язки підтримувалися протягом усієї війни. Контакти з російським царем продовжувалися і в 1649 р. Зокрема, у березні 1649 р. Москва надіслала перше офіційне посольство в Україну. Після переговорів до Москви вирушило в квітні перше українське посольство на чолі з чигиринським полковником Ф. Вишняком. І хоча уряд Росії зайняв викувальну позицію після недавньої важкої війни з Польщею, переговори продовжувалися. 22 квітня 1653 р. до Москви прибуло нове посольство від Б. Хмельницького – Кіндрат Бурлай і Силюян Мужилівський. Вони знову повторили прохання козацького гетьмана вступити на захист України, прийняти її „під високу руку” і послати на допомогу військові сили. 1 жовтня 1653 р. царський уряд скликав Земський собор, учасники якого висловилися за рішення: „Гетьмана Богдана Хмельницького и все Войско Запорожское з городами и землями принять”. На підставі цього цар вислав в Україну посольство на чолі з боярином В. Бутурліним. 31 грудня 1653 р. Росія оголосила війну Польщі.

Переяславська рада. (8 січня 1654) У м. Переяславі 8 січня 1654 р. зібралася козацька рада. На площі Б. Хмельницький звернувся до учасників з промовою. Охарактеризувавши становище українських земель після 6-річної кровопролитної війни, гетьман оголосив, що Земський собор погодився прийняти Україну до складу Російської держави. „А хто з нами не згодний, – сказав він, – тому вільна дорога”. Однострійно було прийнято рішення про союз з російською державою. Про події в Переяславі, які тривали з 8 по 14 січня українських документів

в оригіналі не залишилися. Все дізнаємося з письмового звіту посольства В. Бутурліна „Статеіного списку”, де події подаються у вигідному для російської сторони світлі. (8 січня – загальна рада, і присяга керівництв, 9 – у суботній церкві загальна присяга – 284 чол., 10 – 11 – переговори з послами В. Бутурліна, 12 – переговори писаря І. Виговського і військового судді – С. Богдановича та ін., 13 січня – Б. Хмельницький з старшинами влаштував прощальний візит). 14 січня В. Бутурлін відбув до Києва для прийняття від населення присяги цареві. У 177 міст і містечок розіхались посланці для прийняття присяги. У книгах запису – 127 338 чол. Посли від царя гарантували збереження незалежної Української держави. Прийняття присяги не скрізь проходило гладко. Відмовилися від присяги Уманський і Брацлавський полки, (полковники І. Богун та І. Сірко). У полках Полтавському та Кропив'янському – московських урядовців побили. Негативно відніся і Київський митрополит Сильвестр (втрачав самостійність). У цілому послы від імені царя гарантували збереження незалежної Української держави, а Б. Хмельницький і військо Запорозьке – зобов'язували вірно служити московському цареві. Це був договір двох рівноправних держав.

Березневі статті 1654 р. Після Переяславської ради ніяких документальних актів російськими послами не залишилося. Тоді було вирішено послати до Москви посольство війська Запорозького. Впродовж кінця січня – лютого вироблялись відповідні документи – „Статті”, в них було 23 пункти. До них додавалося грамота (лист) Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича. Оригіналів не знайдено. Є лише в російських переказах. Посольство у складі 61 чол. (генеральний суддя С. Богданович-Зарудний, переяславський полковник П. Тетеря, ігумен Новгород-Сіверського монастиря, 12 чол. „товариства”, 15 „хлопців” та ін.) виїхало з Чигирини 17 лютого 1654 р, а 12 березня – вони прибули в Москву. 13 березня 1654 р. послы були прийняті царем, а потім велись переговори, російську сторону представляли князь О. Трубецький і боярин В. Бутурлін. Внаслідок переговорів були прийняті т. зв. „Статті” Б. Хмельницького або Березневі статті 1654 р. і жалуванні грамоти Війську Запорозькому і українській шляхті. Оскільки оригіналів статей не знайдено і за життя Б. Хмельницького вони не були опубліковані, то щодо їх змісту існують різні погляди.

Основний їх зміст (за визначенням більшості дослідників):

- гетьмана обирає військо і повідомляє царській уряд;
- гетьман і військо можуть мати міжнародні зв'язки з іншими державами, а з Польщею і Туреччиною при погодженні з царським урядом;

- реєстр війська визначався в 60 тис.;
- про збір коштів на утримання козацького війська і плати старшин;
- про збереження права станів духовенства;
- про збереження у містах виборчого управління.

Б. Хмельницький зберігав становище незалежної глави держави. Тим часом Польща почала нову агресію проти України. В березні 1654 р. її військо вторглося на Поділля, Волинь і Брацлавщину. На цей раз українському війську допомагала Росія, яка вже перебувала у стані війни з Польщею. До кінця 1654 р. українсько-російські війська змусили поляків відступити. Взимку 1656 р. поляки виступили на Умань уже при підтримці кримського хана, але в Охматівській битві були розгромлені. Були визволені Поділля і майже вся Східна Галичина. 19 вересня того ж року поблизу Городка польські війська знову зазнали поразки.

Невдовзі проти Польщі виступила й Швеція. В серпні – жовтні 1656 р. Росія і Польща уклали Віденське перемир'я. Б. Хмельницький в цей час енергійно займається утвердженням коаліції зі Швецією, Семиградям, Бранденбургом, Молдовою, Волощиною та Литвою проти Польщі і Криму. Все це остаточно підірвало здоров'я хворого Б. Хмельницького 27 липня 1657 р. він помер і був похований у Суботіві.

Таким чином, визвольна війна українського народу була не тільки видатною подією історії. Вона дала початок розбудові української державності. Водночас входження під протекторат Росії мало неоднозначні наслідки. З одного боку – це сприяло національному і культурному відродженню, оскільки було покладено край наступові уніатства і католицизму Речі Посполитої, зазіханням Криму і Туреччини. З другого – царський уряд з самого початку став обмежувати автономію України, а потім поступово зовсім скасував її. Згідно з рішеннями Переяславської Ради, Правобережна Україна також потрапляла під протекторат Росії, але несприятливі результати її війни з Польщею призвели до того, що аж до кінця XVIII ст. ці українські землі залишилися під владою польських феодалів і шляхти.

VIII Українська держава на завершальному етапі національної революції (1657 – 1676 рр.)

ЛЕКЦІЯ

сподівання людей на волю і державну самостійність. Він заклав фундамент величній споруді – Української держави.

Після похорон Б. Хмельницького генеральна старшина, у зв'язку з малолітством Юрія, обрало гетьманом України генерального писаря І. Виговського (1657 – 1659). Це рішення підтвердила козацька Рада і Російський уряд. Продовжуючи курс Б. Хмельницького, І. Виговський уклав мир з Кримським ханством, розпочав переговори з Польщею і Швецією. Дії гетьмана не залишилися поза увагою Російського уряду та старшин. У малоросійську канцелярію посипалися доноси про намагання гетьмана повернути Україну під владу Польщі, зрадити Росію.

Підвело голову і Запорожжя, роль якого була зведена нанівець Б. Хмельницьким. Кіш запорізький не визнав вибрання гетьманом І. Виговського і повів боротьбу за його усунення. Не визнав І. Виговського і полтавський полковник Мартин Пушкар. Їм протистояла група козацької старшини у складі ніжинського полковника – Г. Гуляницького, миргородського – Г. Лісницького, переяславського – П. Тетері. Тепер у міжусобній боротьбі найближчі сподвижники Б. Хмельницького забули про Україну, розділилися на ворогуючі табори і тим самим прирікли український народ на горе та страждання.

Між противниками розпочалися відверті сутички. Спочатку російський уряд підтримував гетьмана. Але зовнішня його політика насторожила уряд і він почав підтримувати М. Пушкаря. Розпочалася підготовка до боїв за гетьманську булаву. І. Виговський намагався добитися незалежності України від Росії. Спочатку для приборкання непокірних І. Виговський влітку 1658 р. організував похід у Лівобережну Україну. Виступ проти М. Пушкаря був виступом і проти Росії. Козацькі полки (кілька), найняті серби і 40 тисячна орда 1 червня розгромили військо М. Пушкаря під Полтавою. Сам полковник мужньо бився і поліг серед останніх своїх побратимів. Полтавщина зазнала нечуванних руйн, були сплюндровані Полтава, Миргород, Баранівка, Багачка, сотні сіл і містечок, загинуло понад 40 тис. чоловік, ще більше потрапило в полон до татар. Це викликало обурення у війську І. Виговського. Частина полковників звинуватила його в потуранні татарам, але це не завадило гетьману кинути військо на взяття Києва, де стояв сильний російський гарнізон. Упродовж 16 – 26 серпня Данило Виговський (брат гетьмана) безуспішно штурмував місто. Київ залишився в руках воеводи.

Тепер І. Виговський зробив основну ставку на Річ Посполиту. Розпочалися переговори про умови українсько-польського зближення. Українська сторона добивалася визнання великого князівства Руського

План:

1. Початок громадянської війни (Руїна).
2. Криза і поразка революції.
3. Боротьба за відновлення південно – руських земель

Джерела та література:

- Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961.
Документи об освободительной войне украинского народа 1648 – 1654. – К., 1965.
- Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50 – 70-ті роки XVII ст.) – К., 1961.
Борисенко В. Й. Курс української історії. – К., 1996. – С. 204 – 255.
Голобущий В. А. Запорожское казачество. – К., 1957.
Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 320 – 353.
Історія України. Курс лекцій. Ч. I. – К., 1991. – С. 237 – 260.
Історія України (під ред. Смолія В. А.) – К., 1997. – С. 94 – 114.
Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Історія України. – К., 2002. – С. 188 – 212.
Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII ст. – М., 1984.
Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т. 2. – К., 1993. – С. 36 – 50.
Рибалка І. К. Історія України. Ч. I. – К., 1995. – С. 243 – 297.
Санін Г. А. Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII ст. – М., 1987.
Смолій В. А., Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст. Проблема державотворення. – К., 1993.

1. Початок громадянської війни (Руїна)

Події 1657 р. відбувалися за тяжкої хвороби Б. Хмельницького, а 27 липня 1657 р. його не стало. Ще в квітні він добився затвердження старшинською радою своїм спадкоємцем 16-річного сина Юрія, порушивши козацький звичай виборності гетьмана і спробував започаткувати принципи престолонаслідування. 25 серпня тіло Б. Хмельницького було перевезене до Суботова і захоронено в Іллінській церкві, поруч з могилою сина Тимоша. Так відійшов у небуття геніальний син українського народу, який втілював у життя споконвічні

і надання місту таких же прав, як і великому князівству Литовському. 6 вересня в Гадячі було підписано угоду, яка проголошувала, що Чернігівське, Київське, Брацлавське воеводства утворювали Руське князівство і входили до складу Речі Посполитої на правах автономії. Гетьман ставав воеводою на правах першого сенатора. Передбачався власний суд, монетний двір, посада канцеляра, підскарбія, 30 тис. війська і 10 тис. найманого війська. Перебування польських гарнізонів і поширення уніатської церкви заборонялися, визнавалася конфесійна рівноправність. За козаками зберігалися їхні права і привілеї, 100 козакам з кожного полку надавалася можливість дістати шляхетство. Київська колегія зрівнювалася у правах з Краківським університетом. Дозволялося вільне відкриття початкових шкіл. Велика заслуга в розробці угоди належала одному з найдосвідчених людей України Юрію Немиричу. У відповідь російській уряд назвав І. Виговського зрадником і закликав український народ не виконувати його рішення. Козацька старшина звернулася до європейської громадськості з маніфестом про основні причини зміни зовнішньополітичного курсу України.

Російський уряд навесні 1659 р. розгорнув наступ на Україну, зібравши 100 тис. армію на чолі з князем Трубецьким. 5 тис. козаків ніжинського і чернігівського полків закріпилися в Конотопі і на 3 місяці прикували сили противника. І. Виговський зібрав козацькі полки, найняв сербів, німців, волохів, загін поляків, татарську орду Махмет-Грея і рушив на допомогу обложеним. 28 – 29 червня на р. Сосновці під Конотопом козаки завдали нищівного удару російській армії. Конопольська катастрофа викликала шок у Москві.

Однак становище І. Виговського різко ускладнилося. Союз з Кримським Ханством настроїв проти гетьмана увесь народ. В очах українців польська шляхта продовжувала залишатися основним ворогом. Лівобережні полковники Тимофій Цецора, Василь Золотаренко, Яким Сомко заявили про свій перехід на бік Росії. Правобережні полковники І. Богун, І. Іскра також виступили проти гетьмана. На жовтневій раді 1659 р. (під Германівкою) не стали слухати пояснень. Зарубали послів на польській сеймі І. Сулиму й П. Верещаку, котрі не відстояли повної Гадяцької угоди і приступили до гетьмана. І. Виговський мусив залишити булаву в своєму наметі і рятуватися втечею до Варшави.

Обрання гетьманом Ю. Хмельницького (1659 – 1663).
Гетьманську булаву старшина вручила Ю. Хмельницькому, в якому хотіла бачити продовжувача справи його батька, але і російський уряд прагнув використати його повніше. Наприкінці жовтня у Переяславі були підписані

договірні статті між гетьманським і царським урядами. Вони відновлювали основні пункти Березневих статей 1654 р. і одночасно суттєво обмежували автономні права України. Нові пункти зобов'язували гетьмана посилати козацькі частини в розпорядження царських воевод, забороняли самостійні військові дії. В усі міста вводилися російські гарнізони. Заборонялося обирати гетьмана без дозволу царя, а гетьману – призначати генеральних старшин. Статті розчарували навіть старшину проросійської орієнтації.

Розкол України на два табори. Слободищівський тракт 1660 р. Попри незадоволення, козацтво в союзі з Росією продовжувало боротьбу проти шляхти. Влітку 1660 р. углиб Правобережжя направилися 20 тис. російське військо воеводи Василя Шереметьєва і 20 тис. козацький корпус Т. Цецори. Ю. Хмельницький з основним військом рухався за ними. Їх майже одночасно атакували поляки і татарська орда (Ю. Хмельницького під Слободищами, а козацький корпус під Чудновим та р. Тетерів, нині Житомирська обл.) Ю. Хмельницький попав у полон.

За пропозицією І. Виговського Ю. Хмельницькому запропонували розірвати з Росією і підписати угоду з Польщею. Після поради з київським митрополитом Діонісієм Балабаном, полковниками Г. Лісницьким та Г. Гуляницьким, Ю. Хмельницький 17 жовтня 1660 р. підписав Слободищівський трактат, за яким Україна поверталася під владу Речі Посполитої на автономних засадах. Вона позбавлялася політичної незалежності, права зовнішньо-політичних зносин, мала надавати Польщі військову допомогу, передбачалося повернення шляхті маєтностей та відновлення повинності селянства. Отже, підписання цього трактату завершилася багатолітня боротьба всього українського народу проти шляхетської Польщі. Після нього почалися війни між окремими регіонами України з активною участю іноземних держав, кожна з яких переслідувала свої інтереси.

2. Криза і поразка революції

Після трактату під Слободищами Україна поділилася на Лівобережну і Правобережну уздовж Дніпра, з протилежною орієнтацією на зарубіжні держави. Лівобережжя – орієнтувалося на монархічну Росію, а Правобережжя – на республіканську Польщу. В кожному регіоні існували різні орієнтаційні групи населення, що надавало національно-визвольній боротьбі трагічності і складності. Кожна зі сторін хотіла об'єднати Україну в одну національну державу, але ще більше заводила її в глухий кут. Тепер з кінця 1660 р. король і Ю. Хмельницький намагалися встановити свою владу над Лівобережжям. Опір їм чинили в Батурині, Ніжині, Переяславі (полковники В. Золотаренко і Я. Сомко).

Влітку 1662 р. вони знову вирядили військо на Лівобережжя, під Переяславом почалися затяжні бої. Під натиском російських військ Ю. Хмельницький почав поспішно відступати. При переправі через Дніпро під Каневом більшість його 12 тис. війська потонула та була перебита. Після цього Ю. Хмельницький відійшов від політичної діяльності і під іменем Гedeона постригся в ченці (січень 1663). Замість Ю. Хмельницького правобережне козацтво обрало гетьманом Павла Тетерю (1663 – 1665), він звинуватив Ю. Хмельницького у зраді, домігся його ув'язнення в Марієнбурзькій фортеці, де той був захоплений татарами та виданий туркам. Після цього Ю. Хмельницький перебував у стамбульській фортеці Єдикуле.

На Лівобережжі розгорнулася боротьба за гетьманську булаву між Я. Сомко (полковником і наказним гетьманом) та І. Брюховецьким (кошовим отаманом запорожців), що раніше був слугою у Б. Хмельницького, а потім перебрався на Січ. Перший з них орієнтувався на старшину, заможне козацтво і міщан, а другий – на бідне козацтво і „чернь”. На чорній раді під Ніжином 17 – 18 червня 1663 р. не стільки голосами, скільки шаблями звели на гетьманський престол І. Брюховецького (1663 – 1668). До влади прийшли малоімущі люди, які бажали збагачення. Я. Сомко і В. Злоторенко були заарештовані і страчені (у вересні 1663 у Борзні).

1664 – 1665 рр. розпочалися повстання проти польської шляхти на Правобережжі. На придушення їх король кинув воєначальників С. Чернецького та С. Махновського. За підтримку повстанців і небажання воювати на Лівобережжі був страчений І. Виговський, а домовини Б. Хмельницького та Тимоша (сина) викинуто з моголи. Це викликало новий спалах антипольського повстання. У квітні 1665 р. повстанці завдали поразки загонам П. Тетері, після чого він відмовився від булави і від'їхав до Польщі.

Петро Дорошенко (1665 – 1676). Гетьманом Правобережжя було обрано генерального осавула П. Дорошенка, сина козацького полковника, онука гетьмана Михайла Дорошенка (1623 – 1628). Своїм завданням П. Дорошенко ставив визволення і об'єднання усіх українських земель в одній незалежній державі і все життя безуспішно шукав надійного союзника. Спочатку він визнав залежність від Польщі і розправився з претендентами на гетьманську булаву (усунув Брацлавського полковника Дрозденка). Потім встановив союз з кримським ханом, а навесні 1666 р. – з турецьким султаном.

На цей час І. Брюховецький повністю скомпрометував себе. Козацька старшина проявляла незадоволення підписаними ним

Московськими статтями. Не вжив заходів І. Брюховецький і по відношенню до Андрусівського перемир'я.

Андрусівське перемир'я (30 січня 1667). Росія в односторонньому порядку підписала з Річчю Посполитою перемир'я на 13,5 років. За його умовами Україна була поділена між двома державами. Польща повертала Росії Смоленськ, Сіверщину і визнавала входження Лівобережжя до складу Російської держави, а також м. Київ. Правобережна Україна залишалася за Польщею. Запорізька Січ – під владою обох держав.

На початку літа 1668 р. П. Дорошенко направився на Лівобережжю України. При наближенні до Олішні (Полтавщина) в таборі лівобережного гетьмана 8 червня спалахнуло повстання. Козаки витягли І. Брюховецького з намету і розправилися з ним. П. Дорошенко став гетьманом усієї України. Тепер П. Дорошенку довелося боротися на два фронти – проти Польщі і Росії. Дізнавшись, що запорожці зайняли щодо гетьмана ворожу позицію (писар П. Суховий претендував на гетьманство), П. Дорошенко призначив на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогірного, а сам з військом поспішив на Правобережжя. Роз'єднання козацьких сил далось взнаки. Виступали проросійські настроєні козацькі старшини й духовенство на чолі з чернігівським архієпископом Л. Барановичем. На Сіверщину почали наступати російські війська, населення було за російського царя як гаранта захисту від татарських вторгень і зловживань козацької адміністрації. Д. Многогірший припинив опір і пропустив російські гарнізони в Чернігово-Сіверські міста.

Дем'ян Многогіршій (1668 – 1672). У грудні 1668 р. на старшинській Раді був обраний гетьманом Лівобережної України. Був він, за його словами, людиною „простою і неписьменною”. Гетьманував три роки. За цей час підписав з представниками царського уряду т. зв. Глухівські статті (1669) про призначення воевод у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острії, але водночас воеводи позбавлялися права втручатися у внутрішнє життя України. Гетьман втрачав можливість зносити з іноземними державами і мав лише право посилати своїх представників на переговори, які стосувалися України. За час його гетьманства різко зросли податки. Це викликало невдоволення старшини, яка організувала змову і обвинуватила гетьмана у зраді. Його ув'язнили, відправили до Москви. Своє життя він закінчив у Сибіру.

Іван Самойлович (1672 – 1687). Походив із духовенства, був освіченою людиною, але отримавши булаву, до державних справ рядових

козаків не допускав. Зросла роль найманого війська, почала формуватися українська аристократія. Особливо дбав про власне збагачення та забезпечення маєтностями своїх родичів. Самовладний, прихильний до старшини і царя, одночасно намагався об'єднати усі українські землі.

Вступив у відкритий конфлікт з правобережним гетьманом П. Дорошенком. І. Самойловичу не допомогло запобігання перед царським урядом. Він закінчив так, як і його попередники. Під час повернення з Кримського походу (1687) його після доносу старшин було заарештовано і разом з двома синами – козацькими полковниками без суду заслано до Сибіру.

Правобережжя. П. Дорошенко, повернувшись з Лівобережжя, розпочав тяжкі бої з королівськими військами. Він уклав у березні 1669 р. з султаном договір, визнавши себе васалом Порти. Цей союз викликав невдоволення у козацтва і селян. Негативно на нього відреагувала і Запорізька Січ. З'явилися претенденти на гетьманську булаву – П. Суховій (спирався на допомогу Криму) та М. Ханенко – на підтримку Польщі. Загроза винищення зумовила масовий відтік населення Правобережжя на лівий берег Дніпра. Як свідчить літопис, Правобережжя у час боротьби турецького султана з Польщею нагадувало величезну пустелю. Гетьман П. Дорошенко виявився залишений найбільшими сподвижниками. Восени 1676 р. він, оточений військами І. Самойловича, склав свої клейноди і присягнув на вірність російському царю.

Юрій Хмельницький (1677 – 1681). Знову з'явився на історичній арені в 1677 р. Турецький султан, передавши йому булаву, послав на Правобережжю України. Залежний від Константинопольського договору, Ю. Хмельницький проводив політику, угодну туркам. Він ходив з військом на Лівобережжя, де з яничарами палив міста і села, нищив місцеву людинність. Не менш деспотично вів себе і на Поділлі. На плечі селян, міщан і козаків лягали нові важкі податки і повинності. Як політичний діяч, він уже не влаштував і Туреччину. У 1685 р. він знову був призначений гетьманом, а через півроку за наказом турецького султана Ю. Хмельницький був страчений (1686) в Кам'янці-Подільському.

Іван Мазепа (1687 – 1708). На Лівобережжі на той час події розвивалися таким чином. При підтримці боярина В. Голіцина гетьманом після І. Самойловича було обрано генерального осавула І. Мазепу. Головну роль в цьому відіграли належність І. Мазепи до козацької старшини, котра була незадоволена політикою І. Самойловича. Виходець із шляхетської родини І. Мазепа був високоосвіченою людиною. Здобув освіту в Києво-Могилянській колегії, навчальних закладах західних країн.

Знав декілька мов, захоплювався літературою і поезією, збирав книги. Був прихильником розвитку науки та мистецтва. Добре відомі його щедрі подарунки православної церкви та монастирям, широке будівництво храмів.

Політичну кар'єру розпочав при дворі польського короля. Згодом перейшов до гетьмана П. Дорошенка, а потім до І. Самойловича. Виконував дипломатичні доручення, знав польських магнатів, російське боярство, у складі посольства був у Криму. Тому вручення йому булави не викликало заперечення і з боку царського уряду.

Коломацькі статті 1687 р. (на Коломацькій раді, при виборах гетьмана на р. Коломак) Регулювали подальші російсько-українські відносини. Затверджували основні пункти попередніх і ряд нових статей. Скасовувалися оренди, обмежувалися автономні права України. Гетьману заборонялося звільняти старшину і полковників, а старшині – самостійно усувати гетьмана. Проголошувалася непорушність старшинських маєтностей, одержаних від царя. Статті суттєво підірвали владу гетьмана.

Отже, національна революція завершилася поразкою, головними причинами якої були:

– відсутність досвіду державного будівництва, гостра політична боротьба та особисті інтереси старшинської верхівки;

– зрада національним інтересам з боку панівного стану українського суспільства;

– політика автономізму, яка привела до втрати Західного регіону України, і породила проблему соборності українських земель;

– прорахунки у внутрішній політиці, які (після смерті Б. Хмельницького) набули форми громадянської війни;

– агресія з боку сусідніх держав, що була спрямована на ліквідацію самостійності української держави.

3. Боротьба за відновлення південно-руських земель

1686 р. Росія і Польща підписали „Трактат про вічний мир”, яким закріплювалися основні положення Андрусівського перемир'я. „Вічний мир” позбавляв надії українського населення на об'єднання в єдиній загальнонаціональній державі. Так російський уряд продемонстрував свій остаточний відхід від зобов'язань 1654 р. щодо України.

Не бажаючи втягуватися з Туреччиною в тривалу війну, Росія ще в 1681 р. підписала Бахчисарайський мирний договір, за яким Південна Київщина, Брацлавщина і Поділля залишалися під владою Туреччини. Туреччина визнавала за Росією Лівобережжю України з Києвом, Васильков, Дідівщину, Ставище, Трипілля, а також Запорожжя. Тепер же „Вічний мир” був спрямований проти Порти.

У 80-х рр. розпочалися спроби України та Росії відвоювати південноукраїнські землі. 1687 р. було організовано військовий похід на Крим, у якому брало участь 150-тис. військо з російських ратних людей на чолі з боярином В. Голіциним і 50-тис. козаків І. Самойловича. Але за Великим Лугом татари підпалили степ і зробили неможливим подальше пересування військ. Не зазнавши поразки, без жодного пострілу війська повернулися назад на Полтавщину.

1689 р. було здійснено другий похід на Крим. У складі російської армії (112 тис. чол.), а також 40 тис. українських козаків на чолі з І. Мазепою. Через спеку, нестачу води і продовольства в Криму він знову не вдався.

У 90-х рр. продовжувалась боротьба з Туреччиною. Російська армія в 1695 і 1696 рр., до складу якої входили українські козацькі полки, розпочала операції по взяттю фортеці Азов, яка прикривала вихід із Дону в Азовське море, і вела військові дії в пониззі Дніпра. Проти турецьких військ успішно діяли запорозькі козаки, які декілька разів виходили в Чорне море. В облозі та штурмі Азова активну участь брали 15 тис. українських козаків (Гадяцького, Лубенського, Прилуцького, Чернігівського полків). 19 липня азовський гарнізон капітулював. Петро I віддав наказ щедро нагородити козаків. Відвоювання південних земель були близькими, але на заваді стала переорієнтація зовнішньополітичного курсу Росії.

Залишивши непризвольяще Україну з її багатокіровою південною проблемою, Росія в 1700 р. уклала з Туреччиною Константинопольський мир і розпочала боротьбу за вихід до Балтійського моря.

Таким чином, за добу Руїни доля трагічно відвернулася від новонародженої Української козацької держави. З могутньої войовничої сили при Б. Хмельницькому через 20 років по його смерті вона перетворилася на безпорадну жертву внутрішніх чвар. До причин невдачі українського державотворчого процесу того періоду належать:

- 1) внутрішні протиріччя між елітарними та егалітарними (зрівняними) тенденціями розвитку козацького суспільства;
- 2) інтенсивний зовнішній тиск на ще не сформоване козацьке суспільство з боку Росії, Польщі, Туреччини;
- 3) відсутність виразно окреслених політичних цілей, а також відповідних форм управління всіма верствами суспільства.

ІХ

ЛЕКЦІЯ Україна у першій половині XVIII ст.

План:

1. Гетьманування Івана Мазепи. Північна війна та Україна.
2. Політика російського царизму щодо України. Пилип Орлик та його Конституція.
3. Політичне становище та соціально-економічний розвиток України.

Джерела та література:

- Літопис Самовидця. – К., 1971.
- Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992.
- Величко Самійло. Літопис. – К., 1991.
- Апанович О. М., Збройні сили України I половини XVIII ст. – К., 1969.
- Борисенко В. Й. Курс української історії. – К., 1996. – С. 278 – 314.
- Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: життя й пориви великого гетьмана. – К., 1991.
- Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 367 – 386
- Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в I половине XVIII ст. – К., 1986.
- Єнсен А. Мазепа: Історичні картини. – К., 1992.
- Історія України (під ред. Смолія В. А.). – К., 1997. – С. 114 – 137.
- Кабузан В. Народы России в XVIII веке: численность и этнический состав. – М., 1990.
- Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 208 – 222.
- Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672 – 1742): Його життя і доля. – К., 1991.
- Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Історія України. – К., 2002. – С. 221 – 242.
- Павло Полуботок – український гетьман. – К., 1990.
- Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів, 1971.
- Рибалка І. К. Історія України. – Харків, 1995. – Т. 1. – С. 310 – 364.

1. Гетьманування Івана Мазепи. Північна війна та Україна Іван Мазепа (1639 – 1709). І. Мазепа народився в с. Мазепинці на Білоцерківщині (за різними джерелами – від 1639 до 1644) в сім'ї українського шляхтича. Його батько Степан Мазепа служив

білоцерківським сотником у Б. Хмельницького Мати – Марія (Магдаліна) – зі старого шляхетського роду Макієвських, рано овдовівши, постриглася у черниці і з 1686 р. стала ігуменею Києво-Печерського Вознесенського жіночого монастиря. Була високоосвіченою жінкою і мала великий вплив на сина.

І. Мазепа навчався в Києво-Могилянській колегії, езуїтській колегії у Львові. Службу розпочав при дворі польського короля Яна II Казимира. За його дорученнями їздив до Франції, Італії, Німеччини, Голландії, вивчав артилерійську справу. Після повернення з Європи за дорученням короля їздив до І. Витовського (1663), Ю. Хмельницького (1663), возив П. Тетері гетьманські клейноди (1663). У 1663 р. залишив службу в короля і деякий час жив у батьківському маєтку. Був освіченою людиною. Знав 9 мов (латинь, німецьку, італійську, французьку, польську, татарську, голландську, російську, українську).

У 1669 р. розпочав службу у гетьмана П. Дорошенка в Чигирині, де отримав ранг генерального осавула, а потім – писаря. У 1674 р. П. Дорошенко послав І. Мазепу у Крим і Туреччину просити військової допомоги, але в степу його спіймали запорожці, хотіли стратити, потім привели до І. Сірка, який відправив його до І. Самойловича. У І. Самойловича І. Мазепа швидко завоював довіру, спочатку виховував його синів, а потім з 1682 р. став генеральним осавулом. З 1687 р. зайняв посаду гетьмана.

Здобувши гарну освіту, маючи неабиякий природний розум, І. Мазепа став видатним політиком, оратором, водночас людиною хитрою, честолюбною і владолюбною. Особливістю його характеру була природна вкрадливість, облесливість, уміння подобатися з першого разу, здібність привабити і ошукати людину. Ставши генеральним осавулом, він у 1687 р. взяв участь у змові проти І. Самойловича, давши хабара царському воєводі В. Голіцину 10 тис. червонців, став гетьманом. Підписав Коломацькі статті, які у черговий раз обмежували автономні права України. (Гетьману заборонялося без дозволу царського уряду замінювати на посадах полковників і генеральну старшину, а старшині – самовільно усувати гетьмана. Проголошувалась непопушність старшинських маєтностей). І. Мазепа мав причетність до походу на Крим у 1689 р. Як відомо, невдача двох походів (1687 і 1689) стала однією з причин дворцевого перевороту в Москві. Молодий цар Петро I у серпні 1689 р. усунув з регентства сестру Софію і фактично прибрав усю владу до своїх рук. Розправа з фаворитом Софії князем В. Голіциним могла мати сумні наслідки і для його протеже – І. Мазепи. Однак при особистій

зустрічі з царем гетьманові пощастило перекопати Петра Олексійовича у своїй відданості, викликати у нього повагу і людську симпатію. Відтоді І. Мазепа мав цілковиту довіру російського царя.

Заручившись підтримкою Петра I, гетьман почав зміцнювати своє становище в Україні. Основну ставку він зробив на козацьку старшину, шляхту і духовенство. Жоден із гетьманів не був таким щедрим на роздавання сіл і земель своїм прихильникам, як І. Мазепа. Тисячі селян вільних військових сіл опинилися в руках нових панів. Він зробив спробу відмінити оренду, яка тяжким гнітом лягла на простих людей, обмежити насильницьке оселяння козацтва і непомірне збільшення власниками маєтків панщинних днів. Активною меценатською діяльністю І. Мазепа завоював прихильність значної частини українських інтелектуалів. Він зумів отримати звання російського генерал-лейтенанта, князя, дійсного таємного радника, орден Андрія Первозданного за номером 2.

Північна війна і Україна (1700 – 1721) 19 серпня 1700 р. Петро I почав війну проти Швеції, яка на початку XVII ст. захопила стародавні руські землі на узбережжі Фінської затоки і на Неві. За Столбовським миром 1617 р. гирла життєво необхідних великих рік – Західної Двіни та Неві перебували в чужих руках. Потрібен був вихід до Балтійського моря. У першій битві під Нарвою російські війська були розгромлені. Тоді упродовж 1701 – 1704 рр. Карл XII зосередився на воєнних діях у Польщі і Саксонії. За цей час російські війська провели в Прибалтиці ряд успішних боїв, в ході яких здобули вихід до Балтійського моря. У цих боях брали активну участь українські козацькі полки – Гадяцький, Лубенський, Переяславський, Миргородський, Ніжинський і Чернігівський та загони запорожців. Важливим був похід українських козаків під проводом І. Мазепи (40 тис. чол.) у Правобережну Україну 1704 р. на підтримку ставленика Петра I на польському престолі Августа II у боротьбі проти ставленика Швеції Станіслава Лещинського. У 1705 р. І. Мазепа зайняв Правобережну Україну, Галичину і дійшов Сандомиру. У 1706 р. бої вже велися в Білорусії. На той час шведські війська захопили Польщу, а 24 вересня 1706 р. Август II капітулював і зрікся корони на користь познанського воєводи Станіслава Лещинського. Польща стала васалом Швеції.

Так сьомий рік України (на початку 1707) була втягнута у війну зі Швецією і за цей час, зазнавши величезних збитків, несла великий тягар війни. У далеких походах загинули десятки тисяч козаків, господарство руйнувалося, з краю вивозився хліб, торгівля гальмувалася, населення гнали на фортифікаційні та інші роботи. Російські воєводи самовільно

розпоряджалися у містах і козацьких військах, не рахувалися ні з законами, ні козацькими звичаями, чинили неподобства. Гетьману і козацькій старшині ставало дедалі ясніше, що цар Петро I розглядає Україну як свою вотчину, розпоряджається нею за своїм розсудом, не вважає на потреби й інтереси українського народу. Ходили чутки, що він збирається з українських земель створити князівство і віддати його герцогу Мальборо, а гетьманом зробити О. Меншикова. У величезному тягарі й руйнуванні України народні маси звинувачували передовсім старшину і гетьмана. Про це прямо говорилось І. Мазепі козацькими полковниками.

Здобувши перемогу в Польщі, внаслідок якої королем став Станіслав Ліщинський, Карл XII вирішив повернути основні сили проти Росії. Влітку 1708 р. на чолі 50 тис. армії він через Гродно-Мінськ вирушив на Москву. Але російська армія не давала вирішального бою, громила окремі загони шведів, населення втікало з міст і сіл, виводило худобу, ховало провіант і фураж, створювало завали на шляхах, руйнувало мости, розгортало партизанську війну. Карл XII, натрапивши на такий опір, не ризикнув наступати на Москву через Смоленськ і, повернувши на південь, спробував пробитися через Брянськ-Калугу, а коли і це не вдалося, 21 вересня 1708 р. повернув на Стародубщину і вступив на Лівобережну Україну. Україна до цього не була готова, для неї було б краще, коли б Росія і Швеція знеслили себе в боях за її межамі.

Союз І. Мазепи з Карлом XII. Однією з причин, що зумовили спрямування військ в Україну, був перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведів. Переконавшись, що царський уряд не зважає на інтереси України, І. Мазепа та його найближчі прихильники з метою збереження української державності пішли на союз з Карлом XII. Документів, про зносини безпосередньо напередодні, не виявлено. Залишилися лише окремі згадки та записки сучасників, зокрема П. Орлика. У 1708 р. між І. Мазепою і Карлом XII був укладений договір, згідно якого передбачалося забезпечити свободу, незалежність і соборність усіх українських земель. І. Мазепа тримав свій задум у глибокій таємниці. Про це знало лише коло найближчих людей. Частина старшини не підтримувала планів І. Мазепи і сповіщала про них царя. Сповістили про це і генеральний суддя В. Кочубей та полтавський полковник І. Іскра. Для цього вони поїхали до штаб-квартири Петра I у Вітебськ, але під час слідства, спрямованого на те, щоб довести, невинність І. Мазепи, під тижкими тортурами відмовилися від обвинувачень проти гетьмана. Заковані в кайдани, вони були передані І. Мазепі і 14 липня 1708 р. у його таборі біля м. Борщатівки на Київщині їм було відтято голови.

Коли шведи вступили на Лівобережжя, а О. Меншиков за наказом Петра I став наближатися до гетьманської резиденції, І. Мазепа 24 жовтня 1708 р. з невеликим загоном козаків та групою старшини покинув Батурін, перейшов на правий берег Десни і прибув до табору шведських військ біля м. Макошина.

Народні виступи в Україні проти шведських військ у 1708 – 1709 рр. 28 жовтня 1708 р. у маніфесті до українського народу Петро I повідомляв про перехід І. Мазепи в табір Карла XII і закликав виступити проти інтервентів. Батурін – гетьманська резиденція, де знаходилось багато гармат і військових припасів, які могли використати шведи, в ніч на 2 листопада був О. Меншиковим узятий і спалений. О. Меншиков не тільки спалив Батурін, а й перебив понад 6 тис. його мешканців. Генеральна рада, скликана за наказом Петра I, змістила І. Мазепу з посади гетьмана. Його чучело повісили на шибеницю і спалили. Духівництво прокляло і навічно піддало І. Мазепу анафемі. Гетьманом з волі царя був обраний старий і безвільний Стародубський полковник Іван Скоропадський (1708 – 1722), а гетьманську резиденцію перенесено в Глухів.

Повертаючі в Україну, Карл XII сповідався, що тут його війська, як обіцяв І. Мазепа, будуть з радістю зустрінуті народом, розмістяться в жилих квартирах, дістануть продовольство, відпочинуть, до них приєднаються українські козаки, але сподівання виявилися марними. Замість 10 тис козаків з І. Мазепою до шведів прибуло близько 2 тис. переважно найманих сердюків і компанійців та невелика група старшин. Основна маса козаків не пішла за І. Мазепою, вона не розуміла і не підтримувала його задумів.

Запорозька Січ під час шведської навали. І. Мазепа і Карл XII, опинившись у скрутному становищі, всіма силами намагався залучити на свій бік запорожців. Кошовий отаман Кость Гордієнко і невелика група старшини зуміли залучити загін близько 1 тис. козаків і прибули 26 березня 1709 р. у табір І. Мазепи в Диканьку.

Петро I дав наказ про зруйнування Січі (14 травня 1709). Царські війська полковника П. Яковлева за допомогою полку компанійців полковника Гната Галагана, який сам перед тим був разом з І. Мазепою і тепер споконував свій гріх перед Петром I, узяли і зруйнували стару Чортомликську Січ (1652 – 1709).

Полтавська битва. У зимову компанію 1708 – 1709 рр. Карл XII успіху не домогся. Навесні 1709 р. він вирішив оволодіти Полтавою, яка мала стратегічне значення. Вона стояла на перетині важливих шляхів:

- на північний схід – у напрямі до Москви, про похід на яку продовжував мріяти Карл XII;
- на південь – до Криму і Туреччини, на підтримку яких розраховували шведи;
- на захід – до Дніпра, до Польщі, звідки чекав допомоги шведсько-польського війська.

Полтава на той час була невеликим містом, в якому мешкало 4 тис. населення, але зберігалася значна кількість провіанту, фуражу, одягу, конче необхідного шведам. Укріплення Полтави складалося із земляного валу, з п'ятьма бастіонами, обнесеного глибоким ровом. У місті стояв гарнізон чисельністю 4 200 чол. на чолі з комендантом-полковником О. Келіним. З кінця квітня до 27 червня, дня вирішального бою, захисники Полтави витримували облогу 15-тис. шведського війська.

Обидві сторони готувалися до вирішального бою. Петро I переправив своє військо на правий берег Ворскли до збудованого біля с. Яківці укріпленого табору. Перед табором на відкритій долині мало наступати шведське військо. Там були споруджені за новою системою окремі (шість фронтальних і чотири перпендикулярних до них) земляні редуту, що мали розрізати наступаючі ворожі лави. Російські війська (Петра I) налічували 42 тис. чол., на чолі 30-тис. шведського війська стояв Карл XII. У полтавській битві взяли участь і Скоропадський з українськими слобідськими полками і С. Палій, повернутий із Сибіру після переходу І. Мазепи у табір шведів.

27 червня, о другій годині ночі, Карл XII розпочав наступ, але йому вдалося захопити лише два крайніх недобудованих редуту. Під натиском російських військ шведи змушені були відступити. Вирішальний бій розпочався о 9-й годині ранку. Натиск російських військ та українських козаків посилав паніку серед шведських військ і вони почали втікати. За дві години могутня раніше шведська армія була розгромлена: 9 тис. чол. було вбито, близько 3 тис. взято в полон. У полон потрапили генерал-фельдмаршал граф Реншільд, перший міністр Пітер та генерал Шліппенбах. Рештки – 16 тис. шведської армії швидко втікали до Дніпра, але біля Перевалочної 30 червня їх оточили кіннота О. Меншикова і козаки С. Палія. Лише Карлу та І. Мазепі з невеликим загоном вдалося переправитися через Дніпро і втекти до турецьких володінь. Решта шведів капітулювала. Лівобережжя було очищено від шведських військ.

Полтавська битва стала переломним моментом у Північній війні. Зріс міжнародний авторитет Росії, її вплив на європейську політику. Полтавський розгром водночас став катастрофою для І. Мазепи, крахом

його планів щодо незалежної України. Втішки з-під Полтави в турецькі володіння, Карл XII, І. Мазепа, П. Орлик та інші їх прихильники, опинилися в Бендерах. Не перенісши поразки, І. Мазепа 22 вересня 1709 р. помер і був похований у православному монастирі в Галаці.

Оцінка особи і діяльності Івана Мазепи. Особа і діяльність гетьмана, який став широко відомим у Європі ще за життя, оцінювалися як сучасниками, так і нащадками, надзвичайно неоднозначно, з найпопулярнішими характеристиками: від „зрадника, кривоприсяжника і юди” до „беззавітного борця за волю і незалежність України”. Петро I давав негативну оцінку: „Изменник, богоотступник, вор...”. В. Ключевський – в Курсі російської історії – „бесплезный предатель Петра”. М. Костомаров у своїх дослідженнях „Мазепа”, „Мазепинці”, „Гетьман Ів. Ст. Мазепа” – „Гетьман Мазепа, як історична особа, не був представником ніякої національної ідеї. Це був егоїсту повному розумінні цього слова. Поляк за вихованням і прийомами життя, він перейшов в Малоросію і там зробив собі кар’єру, підлещуючись до Московських властей і аж ніяк не зупиняючись ні перед якими аморальними шляхами. Найвірніше визначення цієї особи буде сказано, що це була втілена лиса”.

Аналогічні оцінки І. Мазепи, як зрадника, боговідступника були притаманні майже всім працям російських істориків. Лише у 1897 р. вийшла спеціальна монографія Ф. Уманця „Гетьман Мазепа” (Петербург, 1897), де автор відійшов від існуючих стереотипів і намагався більш-менш об’єктивно розглянути досліджувану тему. Д. Бантиш-Каменський в „Історії Малої Росії” і М. Маркевич в „Історії Малоросії” вважали І. Мазепу зрадником, В. Антонович – „І. Мазепа був справжнім патріотом”. М. Грушевський – „Гадяцький трактат 1658 р., підписаний І. Виговським про повернення під верховенство Польщі, автономія України під верховенством Туреччини 1669 р., підписана П. Дорошенком, договори І. Мазепи і П. Орлика з Карлом XII в 1709 і 1710 рр. – найбільш характерні моменти у прагненні України до автономного життя”. І. Борщак (1892 – 1959) – український історик і літературознавець, який працював у Львові і Парижі, написав ряд праць про І. Мазепу – „Мазепа” – 1931 р. „Войнаровский, сестрінок Мазепи” – 1939 р., „Григорій Орлик, французький козак – генерал” (1956) – показує І. Мазепу як видатного українського діяча.

У 20-х рр. XX ст. найбільший роман про І. Мазепу написав Б. Лепкий. „Мотря” – два томи, „Не вбивай”, „Батурина”, „Полтава” – два томи. В останні роки роман про І. Мазепу опублікував Г. Колісник. Тема про І. Мазепу – серед творів художньої літератури (А. Пушкін – „Полтава”

К. Рилев – „Войнаровський”, Байрон – поема „Мазепа”, В. Гого – вірш „Мазепа”. Музичні твори – Ф. Ліст, П. Чайковський, де образ теж висвітлюється по-різному.

Перед дослідниками завжди стояло питання, чому І. Мазепа пішов на союз зі шведами? Петро I і російська історіографія вважали, що причиною були егоїстичні, корисливі інтереси. Але які особисті інтереси могли бути? І. Мазепі було 70 років, дружини і дітей не було. Понад 20 років він був гетьманом, мав найбільшу владу в Україні, користувався безмежною довірою царя і т. д.

Значить, роблять висновки сучасні дослідники, він піклувався про долю України, про її волю і незалежність. Саме в союзі зі Швецією І. Мазепа розраховував забезпечити незалежність України, про що він говорив П. Орлику ще 17 вересня 1707 р.

Про Північну війну. Полтавська битва докорінно змінила хід Північної війни. Бойові дії тривали ще 10 років, але відтоді, здобувачи перемоги, російська армія відвоювала всю Прибалтику. Шведський уряд (Карл XII загинув 1718 р. під час походу до Норвегії) був змушений 1721 р. підписати вкрай невигідний для нього мир, за яким Росія закріпила за собою всі територіальні надбання. Перемога Росії над Швецією врятувала Лівобережну Україну від шведської окупації і від Речі Посполитої, але спричинила подальше обмеження автономії України та залежності від Росії.

2. Політика російського царизму щодо України. Пилип Орлик та його Конституція

З початком Північної війни посилювся наступ царизму на автономні права України. На початку XVIII ст. в Україні почав запроваджуватися губернський адміністративний устрій. У 1708 – 1709 рр. Лівобережна Україна увійшла до складу Київської, Слобожанщина – до Азовської губернії на чолі з призначуваними царем губернаторами. Одночасно насаджувалися невластиві для України органи управління, що складалися переважно з російських чиновників, але поділ території на полки і сотні, місцеві органи влади, військо, судочинство, фінансова система ще зберігалися. Найсуттєвіших обмежень зазнала влада гетьмана. У 1709 р. царський уряд призначив до нього свого резидента – Ізмайлова. Він мав слідувати за переміщенням заporожців, контролювати діяльність гетьмана, не дозволяти йому звільняти й призначати на посади старшин без згоди царя. В інструкції резиденту наказувалося слідувати за настроями народу, не допускати „зради”, контролювати фінансову політику. Резидент мав право проводити слідство й суд над особами,

запідозреними у відході від Росії, всіляко заохочувалося доносителство. Гетьманська столиця у Глухові була оточена двома російськими полками. Якщо до цього додати, що характер у нового гетьмана І. Скоропадського був м'яким і податливим, не здатним на рішучий опір, стане зрозумілим, що державні справи переходили до рук російських чиновників.

Розпочалося призначення російських офіцерів на полковницькі посади, активне роздавання українських земель царським вельможам і одночасне перенесення в Україну панівних у Росії соціально-політичних відносин. Російський уряд дедалі більше використовував економічний і людський потенціал у власних цілях. Справжнім лихом для козацтва став обов'язок брати участь у виконанні тяжких робіт далеко від Батьківщини. У 1716 р. 10 тис. козаків копали канал між Доном і Волгою під Царциним. У 1718 р. декілька тисяч їх зводили укріплення уздовж Терека, а в 1721 р. – 12 тис. українців рили Ладозький канал. Каторжні роботи, суворі природні умови, голодування, епідемії та хвороби забрали не один десяток тисяч життів козацтва.

Царський уряд залучав козацькі полки до участі у війні з Персією. У 1721 р. під Дербент було виведено 10 тис. козаків під проводом полковника Д. Апостола, а наступного року – теж 10 тис. козаків (лубенський полковник А. Маркович) – під Судаком. Такі висилки не припинялися і в наступні роки. Людські втрати, тривалі відриви працездатних чоловіків від господарських робіт стали справжньою трагедією для українського народу і свідчили про подальшу втрату Україною автономних прав.

29 квітня 1722 р. Петро I видав указ про створення Малоросійської колегії. Це мотивувалося тим, що в Гетьманщині багато непорядків, скарг на суд, хабарі та здириництва, безпорядки в генеральній військовій канцелярії. До складу колегії входило 6 офіцерів від полків, розташованих в Україні на чолі з президентом-бригадиром С. Вельяміновим. Вона ставала вищим судовим контролюючим і наглядаючим органом краю. Управління Україною передавалося до Сенату.

Після перемоги в Північній війні, підписання Ніштадтського миру в урядових колах Росії розпочалися розмови про скасування гетьманства в Україні взагалі. Поїздка до Петербурга в квітні 1722 р. підтвердила ці передбачення і прискорила кончину гетьмана І. Скоропадського (3 липня 1722). Петро I не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив управління чернігівському полковнику П. Полуботку (1722 – 1724), якому наказувалося всі справи вирішувати з бригадиром С. Вельяміновим. Царський уряд все більше посилював вплив на полкову і сотенну

адміністрацію. У Стародуб, Чернігів, Переяслав, Полтаву були призначені царські коменданти, які здійснювали, крім військових функцій, контроль за діяльністю козацької старшини. Слобідські козацькі полки перейшли під пряме підпорядкування царській адміністрації. У 1723 р. всі українські полки були підпорядковані князю М. Голіцину, як командуючому усіма нерегулярними військами Росії. Полковниками стали призначатися російські та іноземні офіцери (Толстой, Богданов, Кокошкін, Милорадович та ін.).

У зв'язку з цим П. Полуботок та старшини почали „докучать” уряду та надсилати цареві чолобитні від імені всього українського народу. Оскільки наполягання продовжувалося, Петро I наказав у квітні 1723 р. П. Полуботка, генерального суддю І. Чорниша, генерального писаря С. Савича посадити в Петропавловську фортецю. На початку 1724 р. було заарештовано і відправлено до Петербургу миргородського полковника Д. Апостола, генерального осавула В. Журавського. генерального бунчужного Я. Лизогуба, яких теж кинуто до Петропавлівської фортеці. 18 грудня 1724 р. у фортеці П. Полуботок помер. 28 січня 1725 р. помер і Петро І. Царицею стала Катерина І і 8 лютого 1725 р. був виданий маніфест про звільнення із в'язниці української старшини з наказом жити з сім'ями в Петербурзі. З часу смерті П. Полуботка гетьмана в Україні не було, управління здійснювалося Малоросійською колегією, що підлягала Сенатові і цариці.

Гетьманство Д. Апостола (1727 – 1734). 1 жовтня 1727 р. у Глухові за наказом царя Петра II було оформлено обрання нового гетьмана 73-річного миргородського полковника Данила Петровича Апостола. Новий гетьман вів себе лояльно щодо царського уряду, однак, намагався відновити у попередньому обсязі автономію України, права і вільності у відповідності з Березневими статтями, але отримав „Решительные пункты” 1728 р. про те, що все це робиться з „волі і згоди царя”. Д. Апостол піклувався про налагодження нормального державного порядку, розвитку господарства і торгівлі. Оскільки рангові маєтності старшина перетворювала на спадкові, Д. Апостол боровся проти цих зловживань. Він провів ряд заходів проти недоліків у судочинстві: була визначена чітка структура судових установ, регламентувався склад і компетенції полкових, сотенних і сільських судів. Д. Апостол започаткував кодифікацію українського права. У 1733 р. Д. Апостола розбив параліч і 15 січня 1734 р. на 80-му році життя він помер. Похований у с. Сорочинцах у кам'яній церкві, побудованій на його кошти.

Правління гетьманського уряду (1734 – 1750). Після смерті Д. Апостола у 1734 р. цариця Анна Іоанівна (1730 – 1740), при дворі якої було засилля німців (Бірон, Мініх, Остерман), не дозволила обрання нового гетьмана. За її указом правління Лівобережної і Слобідської України було передано т. зв. Правлінню гетьманського уряду, яке складалося з 6 чол.: царського резидента (князь О. Шаховський до 1737 р. і двох царських чиновників та генерального обозного Я. Лизогуба з двома українськими старшинами). Князь О. Шаховський, потім І. Баратинський, О. Румянцев та ін. урядовці здійснювали царську політику підкорення Україні. Величезної шкоди і збитків українському народові завдала російсько-турецька війна 1735 – 1739 рр., у якій Україна стала головною базою російських військ.

Відновлення гетьманства. Обрання гетьманом К. Розумовського. Після смерті Анни Іоанівни царицею стала дочка Петра І Єлизавета Петрівна (1741 – 1761). При ній політика щодо України була пом'якшеною. Олексій Розумовський став улюбленцем цариці (з Лемешів на Чернігівщині). У 1744 р. вона приїздила до Києва, де старшина вручила їй просьбу про обрання гетьмана. У 1750 р. в Глухові під наглядом царського представника козацька Рада обрала гетьманом брата фаворита Кирила Розумовського (1750 – 1764).

Пилип Орлик та його Конституція. Після смерті І. Мазепи ідея самостійної Української держави продовжувала жити серед послідовників гетьмана. На козацькій раді 1710 р. новим гетьманом в еміграції (Бендерах) – 5 квітня – було обрано генерального писаря П. Орлика. Він народився в 1672 р. на Віленщині, походив з чеського шляхетського роду, одна лінія якого перебралася до Польщі. Навчався в Києво-Могилянській колегії, служив писарем у київській митрополії, потім у Генеральній військовій канцелярії, де його запримітив І. Мазепа. З 1700 р. став генеральним писарем, одним з найближчих однодумців І. Мазепи.

Одночасно з виборами гетьмана в Бендерах 5 квітня 1710 р. була прийнята „Конституція прав і свобод Запорозького війська”. Головною її ідеєю була ідея незалежності України від Польщі та Росії, ідея демократичного державного устрою, в якому „гетьманське самодержавство” обмежувалося генеральною радою, без якої він не мав права приймати рішення. Конституція П. Орлика належить до оригінальних документів суспільно-політичної думки України XVII ст. У ній було узагальнено попередній досвід існування козацької держави, намічені шляхи її розвитку. В документі викладена історія „Війська

Запорозького і всього малоросійського народу”, проголошені основні засади, на яких мала будуватися Гетьманщина після визволення з-під влади Росії. У Конституції значна увага приділялася господарським та фінансовим справам у державі, заборонялися зловживання. Враховувалися інтереси Запорозької Січі. У цілому на зміст цього документу мав вплив парламентський центр ряду країн Західної Європи.

3. Політичне становище та соціально-економічний розвиток України

Політичне становище. У першій половині XVIII ст. продовжувався наступ на автономію України. Царський уряд розглядав Лівобережжя і Слобожанщину як звичайну провінцію Російської держави. Тут не рахувалися ні з козацькими звичаями, ні з національними особливостями українського народу. По суті не існувало жодної сторони життя, яка б не контролювалася чиновниками уряду.

На Правобережній Україні шляхетська Польща відновила свою владу. Розпочали діяльність воєводські органи управління та королівські суди. Магнати і шляхта знову стали повновладними правителями краю. Феодали посилили визиск народних мас. В окремих районах панщина досягла крайніх меж. Магнати змушували кріпаків працювати навіть у неділю. Селяни платили безліч податків грішми та натурою, утримували шляхетське військо. В окремих маєтках на Волині кількість кріпаків (без тяглових та однотяглових) становила близько 70 %. У такому ж становищі перебували кріпаки Поділля та деяких повітах Київщини. На Західноукраїнських землях продовжували запроваджуватися унія, на початку XVIII ст. її прийняли львівський і лучський єпископи.

Запорожці на території Кримського ханства. Після розгрому січових укріплень військами полковника Яковлева у травні 1709 р. частина запорожців перебралася в межі турецьких володінь і оселилися в урочищі Олешки на лівому березі Дніпра (нині Цюрупинськ Херсонської обл.). Проте з перших днів вони зазнали ханських переслідувань, виконували непомірні завдання. Козацтво зверталося з проханням до царського уряду знову поселитися на попереднє місце. Лише в серпні 1733 р. царський уряд офіційно дозволив козакам заснувати Нову Січ. Вона була відновлена у березні 1734 р. (с. Покровське Нікопольського р-ну Дніпропетровської обл.). Січ мала 38 куренів, органи управління її практично не змінилися в нових умовах, залишившись на давніх обцидних традиціях та звичаєвому козацькому праві.

Сільське господарство. У першій половині XVIII ст. воно зазнало певних змін. Досконалішими стали знаряддя праці і поряд з сохою

використовували плуг, борони із залізними зубами. Збільшилась площа оброблених земель. Крім зернових, вирощували технічні культури – льон, коноплі, тютюн.

У тваринництві теж спостерігалися нововведення. У Лівобережжі і Слобожанщині згідно указів уряду було засновано кілька „вівчарних заводів”, на яких розводили високопродуктивні породи овець. На окремих із них нараховувалося по 2 – 3 тис. голів. Значна увага приділялася конярству та вирощували витривалих у роботі сірих круторогих волів.

Інтенсивно формувалися великі землеволодіння. Швидко зростала кількість царських та гетьманських земельних пожалувань старшині і монастирям. Не тільки І. Мазепі, а й І. Скоропадському належали понад 100 тис. селян в Україні та тисячі кріпаків і землі у центральних регіонах Росії. За ними тягнулася і старшина. Вона не зупинилася перед тим, щоб силою змусити селян і рядових козаків віддавати свої наділи їй. Непокірних заковували у ланцюги, шмагали різками, обкурювали димом. Перед світськими не поступалися духовні власники. Значною кількістю землі й тисячами залежних селян володіли монастирі. В окремих полках їм належало більше половини всіх земельних володінь. Великими власниками були Києво-Печерський, Сумський, Харківський та ін. монастирі.

Ремесла і промисли. Нові явища в економіці позначилися на становіщі міст, їх налічувалося на Лівобережжі близько 200. У найбільших з них – Києві, Ніжині, Переяславі, Чернігові – діяли магістрати, які вирішували всі найважливіші справи міста. Відбулися зміни в ремісничому виробництві. Більшість своїх виробів цехи доставляли на ринок. Почала ширше використовуватися наймана робоча сила, що свідчило про зародження нових капіталістичних відносин. Гути, селітроварні, рудні, що обслуговувалися залежними селянами, приносили старшинській верхівці, заможним міщанам великі прибутки.

Новим явищем у розвитку економіки стала організація в окремих галузях виробництва промислових компаній (об'єднань). У 80-х рр., в Україні виникла Опішнянська компанія по виробництву селітри. (Щорічно казні вона поставляла до 2 тис. пудів селітри). Запроваджувалося дедалі більше водяних двигунів та нових верстатів. Це поліпшувало продуктивність праці, давало можливість значну частину продукції виробляти на ринок. Почали з'являтися мануфактури. У 1719 р. на Слобожанщині в Глушковому виникла суконна мануфактура. Значними були Рясківська суконна мануфактура, Шосткинський пороховий завод, Охтирська суконна фабрика, друкарні в Києві і Чернігові.

Торгівля. Успіхи в промисловості і зростання продуктивності сільського господарства сприяли розвитку торгівлі. У Києві, Ніжині, Стародубі, Полтаві, Харкові, Сумах – було багато крамниць, влаштовувалися торгові ярди, ярмарки. Пожвавилась торгівля з окремими регіонами Росії, куди надходили прядиво, шкури, селітра, олія, віск, мед тощо. В українські міста і села доставлялися тканини, вироби із заліза, зброя, сіль, хутра, посуд, папір тощо. Зросла кількість купецтва – стану людей, торгівля для яких перетворилася в професійне заняття. Розвитку торгових зв'язків сприяв чумацький промисел. Вони возили рибу, сіль, вироби ремесла і продукцію сільського господарства. Українські купці підтримували тісні торгово-економічні зв'язки з Білоруссю, Москвою, Литвою, жваво торгували на ринках зарубіжних країн Європи – Польщі, Німеччини, Англії.

Таким чином, у першій половині XVIII ст. відбулася ліквідація більшості соціальних здобутків Визвольної війни і перетворення значної кількості населення в кріпаків. Цей процес супроводжувався втратою української автономії, поглибленням соціальної диференціації, зростанням майнової нерівності. У надрах старої натуральної системи господарства визрівали буржуазні відносини, у які все більше втягувалися панівні верстви населення. Розпочався процес суспільного знищення царатом усіх автономних чинників української державності.

127

Х

Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій

(друга половина XVIII – XIX ст.)

ЛЕКЦІЯ

План:

1. Політика урядів щодо українських земель:
  - а) суспільно-політичне життя;
  - б) становище в сільському господарстві;
  - в) розвиток промисловості.
2. Особливості феодално-кріпосницького ладу і зародження капіталізму:
  - а) участь українського народу у війні проти Наполеона в 1812 р.;
  - б) декабристський рух в Україні;
  - в) реформи 60 – 70-х років XIX ст.
3. Суспільно-політичний рух в 60 – 90-х рр. XIX ст.

Джерела та література:

- Гайдамацький рух на Україні. XVIII ст. 36. докум. – К., 1970.
 Селянський рух на Україні. XVIII – XIX ст. 36. докум. – К., 1978.
 Голобуцький В. О. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734 – 1775). – К., 1994.
 Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине. XVIII в. – К., 1986.
 Дружинин Е. И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. – М., 1983.
 Дьяков В. А. Освободительное движение в России. 1825 – 1861. – М., 1989.
 Жилиньська Л. В. Революційне народництво 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. – К., 1989.
 Історія України. Курс лекцій. – Ч. I. – К., 1991. – С. 260 – 341.
 Історія України (під ред. Смоля В. А.). – К., 1997. – С. 126 – 177.
 Литвиненко М. А. Документи історії України. XVIII ст. К., 1980.
 Лещенко М. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1979.
 Рибалка І. К. Історія України. – Ч. II. – К., 1995. – С. 5 – 177.
 Сарбей В. Г. Становлення і консолідація української нації та піднесення національного руху в II пол. XIX ст. // УІЖ. – 1991. – № 5.
 Теплицький В. П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К., 1985.

1. Політика урядів щодо українських земель

а) Суспільно-політичне життя. Три поділи Польщі і доля України. Великі політичні зміни і соціальні перетворення відбулися в Україні в кінці XVIII – на початку XIX ст. Причиною їх була нова міжнародна обстановка, що склалася в Центральній і Східній Європі. З політичної карти світу щезли зразу дві країни – Річ Посполита і Кримське ханство. Це були держави, які постійно впливали на події в Україні. Тепер їх не стало. На міжнародну політичну арену вступили нові, молоді й сильні держави – Австрія, Прусія і Росія.

Після першого поділу Речі Посполитої в 1772 р. до складу Австрійської імперії були включені Галичина, частина Волині і Поділля. В результаті перемоги в черговій війні з Туреччиною в 1774 р. Росія приєднала до себе Крим і північно-чорноморські степи. До Австрії в 1775 р. була приєднана Буковина, яка ще недавно була частиною Туреччини. Після другого поділу Польщі в 1793 р. до Російської імперії перейшла Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля). Після третього поділу в 1795 р. до Росії була приєднана Берестейщина. Якщо раніше Україна була поділена між чотирма державами, то тепер тільки між двома. І таким становище залишалося до початку Першої світової війни, до 1914 р. Вся сума досвіду – політичного, економічного, культурного, який був придбаний поколіннями українців під Австрією або під Росією, диктувала відповідні пріоритети цілим поколінням упродовж більше, ніж двох століть. Географічне поняття сходу і заходу України через це перетворилось в політичний фактор. Відчуття приналежності українця до складу населення того чи іншого регіону є досить сильним і сьогоденні. Даняться також взнаки історичні та етнокультурні розбіжності.

Всі землі України, які придбала Росія в результаті трьох поділів Польщі, увійшли в загальну адміністративно-територіальну систему імперії. Ще в 1796 р. Правобережну Україну (Південно-Західний край) поділили на три губернії – Київську, Подільську і Волинську, що об'єднувалися в Київському генерал-губернаторстві. Тоді ж утворили Слобідсько-Українську губернію, яка в 1835 р. дістала назву Харківської. У 1802 р. Малоросійську губернію поділили на Полтавську і Чернігівську губернії, що входили до Малоросійського генерал-губернаторства.

На Півдні України у 1812 р. царський уряд утворив Миколаївську (згодом перейменовану в Херсонську), Катеринославську і Таврійську губернії. Ці губернії, разом з утвореним після приєднання до Росії Бессарабським округом, становили Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство з центром в Одесі. Такий поділ України створював

царизмові сприятливі умови для здійснення шовіністичної політики, а також русифікації українського населення і затримував прогресивний процес формування української нації.

Колонізація Росією Півдня України в кінці XVIII ст. Заселення та розвиток Південної України стало можливим тільки після звільнення її від турецько-татарського володіння. Заселення відбувалось за декількома напрямками. Одною з найважливіших була народна колонізація. Тобто Північне Причорномор'я заселялося перш за все завдяки самовільному переселенському рухові з Лівобережної і Правобережної України. Вирішальну роль в заселенні регіону відіграли українці. До середини 30-х рр. XIX ст. переселенський рух мав землеробський характер, проте швидкий ріст міст і вичерпання вільних резервів казенних земель збільшили роль неземлеробського міграційного руху в міста.

Ще одним видом колонізації була іноземна. Царський уряд з метою швидкого освоєння Півдня України запросив іноземних переселенців. Так у степах України були створені цілі колонії німців, сербів, греків, болгар. Селились тут вірмени і грузини, а також старообрядці з Росії, які втекли звідтіля від переслідувань влади. Останніх в ті часи називали розкольникими, тому що вони розкололи єдину православну церкву.

Сербська колонізація. В середині XVIII ст. російський уряд, щоб покласти край татарським та запорозьким нападам, вирішив створити міцний бар'єр з військових поселень. У пригоді стали серби, які давно просились переселитись з Австрії до Росії.

Третім напрямком колонізації була урядова або панська колонізація Півдня України. Стратегічні міркування і необхідність господарського освоєння багатого агрокліматичними ресурсами і вигідно розташованого в економіко-географічному відношенні краю сприяли його швидкій колонізації. Царський уряд став роздавати величезні земельні наділи на пільгових умовах перш за все російській і українській дворянській знаті. Так, генерал-прокурор князь Вяземський і князь Потьомкін отримав у власність 40 тис. десятин землі. І все ж таки головну масу поміщиків тут складала російські військові чини і цивільні урядовці середніх і нижчих рангів – 68,2 %. Українська козацька старшина та урядовці склали всього 10,5 % землевласників. Правда, довго ще ці землі стояли пустою, тому що їх не було кому обробляти. Навіть через 10 – 15 років господарювання часто не було ще й половини потрібних робочих рук.

Разом з виникненням багатьох сіл закладалися міста, зокрема такі, як Олександрівськ (Запоріжжя, 1770), Катеринослав (Дніпропетровськ,

1789). Розбудувалося стародавнє поселення, назване у 1795 р. Одесою. У 1783 р. було засновано м. Севастополь як головну базу Чорноморського флоту. У 1784 р. було засновано Сімферополь як центр Таврійської області.

Ліквідація Запорозької Січі. Це був один із репресивних заходів царизму щодо України. З 1750 р. Запорожжя перейшло під владу київського генерал-губернатора і гетьмана. Усі справи Січі почав вирішувати Сенат. Було проведено реєстрацію та паспортизацію козаків. Січ оточили військовими поселеннями з інших країн (німці, серби, хорвати, болгари).

Катерину II не влаштувало, що місцеве козацтво продовжувало жити за своїми давніми законами, керуватися традиційними звичаями. Це було надійне пристанище для втікачів, козаки брали участь у численних народних повстаннях. На Запорожжі дедалі більше розвинули набували господарства, влаштовані за фермерськими зразками, які не вписувалися у феодально-кріпосницьку систему господарювання держави. У травні 1775 р. царські полки під командуванням генерала П. Текелія вступили у межі Запорожжя й зайняли всі паланки. 4 червня впали фортечні укріплення Січі. Гарнізон капітулював. Усе озброєння, боєприпаси, січові атрибути влади та архіви були вивезені. І лише 3 серпня 1775 р. було оголошено царський маніфест про ліквідацію Запорозької Січі. Доля колишніх запорожців склалася по різному, частина їх була переведена у державні селяни. Січова старшина зазнала репресії. Навіть останній кошовий отаман Петро Іванович Колнишевський провів понад 25 років свого життя в одиночному ув'язненні в Соловецькому монастирі і помер у 1803 р., проживши 113 років.

3 травня 1783 р. Катерина II указом юридично оформила кріпосне право в Лівобережжі і Слобожанщині. Селянам було заборонено переходити від одного поміщика до іншого. В указі говорилося „щоб кожен з поселен залишався в тому місці і тому званні, де він записаний ніяк не повинен бути переведений до іншого”. Соціальний антагонізм старшини і сіроми дав можливість царизму, використовуючи намір знаті до закріпачення селян, у 1785 р. урівняти українську старшину з російським дворянством – „Жалованою грамотою дворянству” Катерини II.

Тепер перед українською старшиною відкривалася перспектива зробити кар'єру в імперії, що давало великі переваги і привілеї. Окремі з них у кінці XVIII ст. займали найвищі посади. Канцлерами і міністрами в різний час були О. Безбородько, Завадовський, Кочубей, Розумовський, Трошинський та ін.

Наприкінці XVIII та першій половині XIX ст. українські землі перебували під владою двох імперій: Росії і Австрії, до якої належали Східна Галичина, Північна Буковина і Закарпаття.

За часів царювання Павла I (1796 – 1801), Олександра I (1801 – 1825) уряд продовжував політику зміцнення абсолютизму. Під владою Австрійської монархії перебували – Східна і Західна Галичина, які з 1774 р. поділялися на 19 округів, керували ними окремі старости. Східна Галичина мала 10 округів. Буковина – становила окремий округ, який приєднали до Галичини в 1786 р. В цілому вони становили королівство Галичини Австро-Угорської імперії. Очолював „королівство” губернатор, призначений імператором з резиденцією у Львові. Обирався становий сейм Галичини, до складу якого увійшли магнати, шляхта і духівництво. Закарпаття перебувало у складі Угорщини, що з XVII ст. налічувало 4 комітати, або жупани. Всього тут проживало 5 млн. чол., з них 2 300 тис. українців, 2 150 тис. поляків, 303 тис. євреїв, 130 тис. німців. Це становило 45 % населення Австрії (80 % – селяни).

Політика Австрійської монархії полягала в посиленні національного і соціального гноблення українського народу, денационалізація, асиміляція і онімечення. Суспільно-політичний рух був спрямований проти кріпосництва, абсолютизму, за вільний національний розвиток західноукраїнського населення, за єдність з усім українським народом, за зміцнення зв'язків з слов'янськими землями. Найбільш інтенсивно суспільно-політичний рух розвивався в Галичині. У 30 – 40-х рр. там активізувався польський національно-визвольний рух, в якому брали участь поряд з шляхтичами, студенти, учні, селяни. Були там таємні організації, гуртки („Союз друзів народу”, „Співдружність польського народу”, „Союз вільних галичан” тощо). Серед українців – учасників польського визвольного руху своїми революційними настроями, антишляхетською агітацією визначалися Каспер Ценглевич, Михайло Попель та ін.

Український національний рух. „Руська трійця”. Одночасно з польським розвивався український національний рух. У 30-х рр. у Львові серед прогресивно настроєних студентів духовної семінарії і Львівського університету склався гурток, який назвали „Руська трійця”. До нього входили Маркіян Шашкевич (1811 – 1843), Іван Вагилевич (1811 – 1866) та Яків Головацький (1814 – 1888). До гуртка входили Г. Ількович, М. Кульчицький, М. Устинович та ін. Члени гуртка вивчали рідну мову, літературу, етнографію, історію, життя народу, східні літератури і вважали за необхідне підняти народ з темряви, розвивати його національну

свідомість, мову та культуру. Найбільшою заслугою М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького було видання в 1837 р. у Будапешті збірки „Русалка Дністровая“, яка стала першою заявою народу Західної України про своє існування та свою національну гідність” (акад. О. Білецький). У цій збірці були опубліковані українські народні думи, історичні пісні (про Довбуша, опришків, Морозенка та ін.), обрядові пісні-колядки, веснянки, весільні, коліскові, поезія та твори М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького, уривки давніх рукописів. Усім своїм змістом „Русалка Дністровая” пробуджувала любов до рідної культури, землі, піднімала національну свідомість, почуття єдності зі всім українським народом. У 1846 – 1847 рр. брати Іван та Яків Головацькі видали дві книжки альманаху „Вінок русинам на обжинки”. Важливе значення мала публіцистична стаття Я. Головацького „Становище русинів у Галичині”, опублікована під псевдонімом Гаврило Русин у лейпцигському журналі „Щорічник” в 1846 р., у якій він засуджував феодальний абсолютизм і ратував за поліпшення становища народних мас. Висувалася вимога скасування панщини, поширення рідної мови, поліпшення становища селян та робітників.

Револуція 1848 – 1849 рр. Участь трудящих західноукраїнських земель. 24 лютого 1848 р. відбулося повстання у Парижі. Король Луї-Філіп був скинутий з трону. Утворилася республіка. Револуція перекинулася на австрійську монархію. 13 березня – повстання у Відні, 15 березня – у Будапешті. Уряд Меттерніха пішов у відставку, імператор Фердинанд проголосив конституцію. У Будапешті виник окремих уряд. 18 березня звістка про револуцію донеслася до Галичини, Буковини та Закарпаття. Відбулися масові демонстрації, були звільнені політичні в'язні, почалося формування національної гвардії. Виникла загроза масового селянського повстання. 17 квітня 1848 р. Фердинанд скасував панщину в Галичині законом, який був поширений на Буковину і Закарпаття. 2 травня 1848 р. у Львові створено політичну організацію – Головну руську раду (30 постійних членів). Головою став уніатський єпископ Г. Якимович, а заступником – юрист І. Борискевич. Головна руська рада мала свою газету „Зоря Галицька”, галицький герб – золотий лев на блакитному тлі, блакитно-жовтий прапор. Вона висунула помірковані вимоги конституційних свобод – увести викладання українською мовою, право займати українцям державні посади, зрівняти уніатів з католицтвом, призначені чиновники мають знати українську мову.

Наприкінці 1848 р. з дозволу цісаря у Львівському університеті було відкрито кафедру української мови й літератури, на якій з січня 1849 р.

почав викладацьку роботу Я. Головацький. На захист національних прагнень українського народу виступив Василь Іванович Подолинський (1815 – 1876) – учасник революційного підпілля, видатний громадсько-політичний діяч. Влітку 1848 р. він написав працю „Слово перестороги”, в якій доводив, що український народ – окремих народ, а галицькі українці – це корінне населення краю. В. Подолинський підтримував національне і соціальне визволення українців, виступав за рівноправність усіх народів, ідею демократичної федерації сільських слов'янських народів. За допомогою російського царизму австрійські урядові війська повели наступ проти української революції, яка в березні 1849 р. зазнала поразки і реакція перемогла. Абсолютизм в Австрії було поновлено та революція завдала удару по феодальних відносинах – ліквідоване кріпосне право і відкритий шлях до епохи капіталізму. Серйозного розмаху набув національно-визвольний рух, зросла національна самосвідомість, потреба в об'єднанні зі всім українським народом.

б) Становище в сільському господарстві. У кінці XVIII – на початку XIX ст. як в Російській, так і в Австро-Угорській імперії відбувалися однакові процеси: переважання в аграрній галузі поміщицького землеволодіння з його прогресуючим занепадом; посилення експлуатації селянства, його соціальна диференціація; криза натурального господарства і його перехід на шлях капіталізму. Загострення усіх названих тенденцій прискорює розвиток національного руху. У суспільно-політичному житті України продовжували панувати кріпосницькі відносини. Більшість земель володіли дворяни. Селянство поділялось на дві групи – поміщицькі та державні (було трохи й удільних, а в Західній Україні – монастирських). Відробіткова рента продуктами і рента грошима були основними формами феодальної експлуатації селян.

Державні селяни були вільними. Вони становили більшість населення на Лівобережжі (67 %) та Півдні України (69 %). За користування казенною землею державні селяни платили феодальну грошову ренту державі. Тобто вони знаходились в феодальній залежності від державної скарбниці. Державні селяни до середини 40-х рр. відбували панщинські повинності, визначені інвентарями державних маєтків. І оброчні, і панщинські селяни були обкладені різноманітними державними повинностями – грошовими і натуральними, які зазвичай були більшими за своїми розмірами, ніж повинності кріпосних селян.

У цей час сільське господарство було основою економіки Російської імперії. Тому стан аграрних відносин значною мірою визначав якість всього суспільного розвитку. Домінувало поміщицьке

землеволодіння. В українських землях у межах Російської імперії воно становило біля 75 % землі, а в межах Австро-Угорської – біля 90 %. Почалися суттєві зміни в сільському господарстві, які визначалися перш за все руйнуванням натурального господарства та переходом на рейки товарності і підприємництва. За характером відбування повинностей селяни ці поділялися на дві групи: селяни, які платили в казну оброк (податок грошима й натурою) і перебували на оброчному становищі. До цієї групи належала більшість державних селян: селяни, які перебували на господарському становищі.

Села, в яких проживали ці селяни, віддавалися поміщикам – посесорам в аренду. Селяни мусили виконувати тут панщину. Фактично вони були в такому ж становищі, як і селяни-кріпаки. На господарському становищі перебувала переважна більшість селян Правобережжя, Білорусії і Прибалтики. Тут, крім постійної панщини (не менше 2 – 3 дні), орента змушувала селян відбувати й численні додаткові повинності: гуртові сільськогосподарські роботи, шарварки – гуртові будівельно-ремонтні роботи, варту, подорожчину, візницьку та ін. Давалася і натуральна данина – мед, хліб, яйця, птиця тощо. Хоча розміри повинностей і фіксувалися в люстраціях, але фактично вони залежали від волі поміщика, бо ніякого контролю за цим з боку уряду не було.

в) Розвиток промисловості. У промисловості переважали поміщицькі та державні мануфактури. В основі їх лежала примусова праця кріпаків і примітивна техніка. Великі кріпосні суконні мануфактури працювали в Київській, Полтавській та інших губерніях. Існували і державні (казенні) заводи: Луганський ливарний, Київський арсенал, Шосткинський пороховий завод тощо. На середину 50-х рр. в Україні діяло 11 чавуноливарних і 32 залізоборобних заводи. Видобуток вугілля в Донбасі становив 6 млн. пудів на рік. Після реформи 1861 р. в Україні почався бурхливий соціально-економічний розвиток. Товарно-грошові відносини дедалі глибше проникали в сільське господарство. Реформи знаменували собою перехід від феодалізму до капіталізму. Вони прискорювали розклад натурального господарства і створювали ринок збуту для товарів капіталістичного виробництва. Розвиток капіталістичної промисловості відрізнявся деякими особливостями. Найголовнішою серед них була багатуукладність промисловості:

1. Дрібнотоварне виробництво (селянські промисли: виробництво саний, возів, серпів, гончарне виробництво, ткацтво, шевство тощо).
2. Капіталістична мануфактура. 3. Капіталістична фабрика.

Фабрично-заводська промисловість поглинала дрібнотоварне і мануфактурне виробництво. Вже в 60-х – на початку 80-х рр. відбулися

зміни в структурі промисловості. Поміщицька промисловість почала безповоротно занепадати, натомість зростає вага добувної промисловості, металургії, машинобудування. У 1869 р. в Україні було 3 742 фабрик і заводів, а в 1900 – 5 301 промислове підприємство. На 1900 р. видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс у 115 разів і становив 70 % видобутку всієї Росії, залізної руди відповідно – у 158 разів або 57 % загальноросійського видобутку. У 80 – 90-х рр. було побудовано 17 великих металургійних і десятків машинобудівних заводів у Катеринославській і Херсонській губерніях. Металургійні заводи України давали понад 50 % загальної виплавки чавуну, сталі і 75 % прокату металів в Російській імперії.

Основним змістом розвитку України був розклад феодально-кріпосницької системи і формування в її надрах нового суспільного ладу. Основною сферою, де формувався новий спосіб виробництва, була промисловість. З кінця XVIII ст. на базі розвитку дрібнотоварного виробництва виникла капіталістична мануфактура, а потім фабрика. Провідну роль у промисловому будівництві відіграли кулецькі капітали. Розвиток капіталістичної промисловості супроводжувався створенням ринку найманої сили. Товарно-грошові відносини, які проникли в усі сфери виробництва, почало підривати підвалини кріпосницької системи. На цій основі загострилися соціальні суперечності, які з особливою силою проявилися на початку 60-х рр. Перед країною постала нагальна потреба відмінити кріпосництво, що дедалі більше гальмувала економічний прогрес.

2. Особливості феодально-кріпосницького ладу і зародження капіталізму

а) Участь українського народу у війні проти Наполеона в 1812 р. Коли французький імператор Наполеон Бонапарт напав на Російську імперію, в боротьбу проти нього вступили і українці. Вторгнення французів на територію Росії викликало в Україні патріотичне піднесення. Форми участі українського народу у війні проти загарбників були різноманітними. Влітку 1812 р. основний тягар війни з ворогом ліг на плечі регулярної російської армії, у складі якої було чимало українців: більш як 48 600 рекрутів. Основна їх частина потрапила до кавалерії. Багато полків одержали назву тієї місцевості, де вони були сформовані. Ставлення до рекрутської повинності докорінно змінилося. Німецький поет і вчений Е. Арндт, який влітку 1812 р. побував в Україні, писав про те, що рекрути йшли на збірні пункти з піснями: „Ніде не було смутку та сліз, якими раніше супроводжувалися рекрутські набори”. Патріотизм

українців яскраво виявився і в період створення ополчення. В Україні воно було двох видів: козаче та земське. Формування козачого почалося ще до появи маніфесту 6 липня 1812 р. про організацію ополчення і навіть ще до початку війни.

6 липня 1812 р. Олександр І видав маніфест про створення земського ополчення, до якого кріпаки набиралися з дозволу поміщиків, а представники інших станів – добровільно. Справа стала всенародною особливо активізувалися кріпаки, які сподівалися таким шляхом після закінчення війни здобути собі свободу. Для забезпечення козаків і ратників населення збрало 6-місячні запаси продовольства й фуражу, понад 9 млн. крб. грошима. Загалом на війну 1812 р. в Україні було мобілізовано понад 60 тис. чол., не рахуючи тих, які служили в регулярній армії. Українські козачі полки безпосередньо брали участь у воєнних діях на фронті, а козаки Бузького полку входили до складу партизанського загону Дениса Давидова. Україна не зазнала французької окупації. Західні її території були захоплені союзниками Наполеона – австрійцями. Вчорашня козацька старшина, яка стала російськими дворянами, була напаштована патріотично. Проте найбільш радикальні елементи серед українського панства бажали Наполеону успіху, щиро вірячи, що він звільнить Україну від російського ярма. Цікаво, що й поляки теж покладали великі надії на французів з Наполеоном, які можуть звільнити Польщу від російської залежності.

В історичній літературі недавнього минулого мали за курйоз, що в похідній бібліотеці Наполеона до Росії знайдено було „Енеїду” І. Котляревського, який був членом масонської ложі, що її метою було відокремлення України від Росії. Однак проф. А. Трачевський у своїй біографії Наполеона просто вказує, як на знаний факт, що імператор під час свого московського походу мріяв про повстання в Україні. Насправді ж французький імператор планував створити з української території і народу нову державу „Наполеоніду”, а на її чолі поставити когось із своїх чисельних родичів або маршалів.

б) Декабристський рух в Україні. Як офіцери, так і солдати російської армії в закордонних походах побачили в Європі інше, так різко не схоже на їхнє, життя. Так, у переможній Франції всі громадяни були вільними, конституція забезпечувала їм необхідний мінімум прав і свобод. В армійському офіцерському середовищі почали виникати таємні організації – масонські ложі і політичні товариства. До однієї такої ложі в Полтаві належав І. Котляревський. Ложа в Києві під назвою „З'єднані слов'яни” складалася з українців, поляків, росіян. До неї входили

В. Лукашевич, П. Пестель, М. Бестужев-Рюмін – майбутні декабристи. В таких ложах набувалися перші навички конспіративної роботи, відшліфовувалися політичні ідеї і засоби їх втілення в життя. Оскільки ініціаторами створення цих лож були росіяни, то саме вони й ставили собі за мету прилучення малоросійського дворянства до всеросійського політичного руху.

Спочатку в Тульчині на Поділлі в 1821 р. виникло Південне товариство декабристів, головою якого був полковник П. Пестель. Він же й написав програмний документ Південного товариства – „Руську правду”. Програма передбачала знищення самодержавства, встановлення республіканського способу правління і скасування кріпацтва. На жаль, в цьому документі повністю ігнорувалися національні інтереси всіх народів, які входили до складу Російської імперії.

Північне товариство виникло в Санкт-Петербурзі в 1822 р. Очолював його М. Муравйов. Поряд з Південним товариством в Україні діяло „Товариство об'єднаних слов'ян”, створене в Новоград-Волинському офіцерами П. і А. Борисовими та дворянином Волинської губернії Ю. Люблінським. Товариство ставило своїм першим завданням ліквідацію кріпосництва і самодержавства. „Не бажай мати раба, коли сам бути рабом не хочеш”, – говориться в „Правилах” організації. Оригінальність програми „Товариства об'єднаних слов'ян” полягає в тому, що його члени вважали найкращим шляхом до визволення слов'янських народів від кріпосництва і самодержавства об'єднання всіх народів в єдину федеративну демократичну республіку. Тобто навіть мова не йшла про Україну як державу.

Восени 1825 р. Південне товариство і „Товариство об'єднаних слов'ян” об'єдналися в одну організацію в складі Васильківської управи. Загалом же Південне товариство декабристів завдяки об'єднанню виросло до 160 осіб. У зв'язку з процесом формування нації в Україні активізувався національний рух. В один і той же час поряд з декабристськими організаціями виникло і діяло Малоросійське товариство (1821 – 1825), яке очолив дворянин Полтавської губернії В. Лукашевич. Він вже мав досвід нелегальної діяльності в організації декабристів і в масонській ложі. Метою товариства була політична незалежність України від Польщі. Ця організація не мала чіткої програми своєї діяльності, хоча один тільки факт її існування свідчив про усвідомлення кращою частиною українського суспільства необхідності радикальних змін в державі.

Повстання декабристів планувалося на час літніх військових маневрів 1826 р., коли цар Олександр І повинен був виїхати в Україну.

Але за загадкових обставин цар помирає і змовники з Північного товариства передчасно, без узгодження з керівниками Південного товариства, вирішили захопити владу в Росії. Для цього вони, скориставшись династичною кризою, запланували свій виступ на 14 грудня 1825 р., час коронування Миколи I.

Члени Північного товариства розраховували на те, що їм вдасться організувати відмову військ, які вийдуть на Сенатську площу в Санкт-Петербурзі, від присяги новому цареві, і з їх допомогою вони захоплять владу. Хоча керівником повстання був призначений князь С. Трубецькой, насправді ж повстанців очолив К. Рилев. П. Каховському було доручено вбити Миколу I. Поспішати треба було ще й тому, що за день до повстання був арештований П. Пестель. Стало зрозуміло, що організація викрита, шляху до відступу у революціонерів не було.

14 грудня 1825 р., в день присяги новому цареві, членам товариства вдалося загітувати на повстання Московський полк і ще декілька військових частин. Здається дивною пасивна форма проведення повстання, тим більше военними спеціалістами, які були знайомі з тактикою і стратегією воєнних дій. Декілька тисяч солдатів і десятки офіцерів простояли більшу частину дня в очікуванні, що до них приєднаються решта військ. Мирні жителі столиці співчутливо віднеслися до повсталих. Проте армія не підтримала декабристів. Навпаки, Микола I зумів організувати придушення повстання. Віддані йому війська на чолі з героєм Вітчизняної війни 1812 р. генералом Милорадовичем почали артилерійський обстріл картечко повсталих і мирного населення, яке зібралось на Сенатській площі. Сотні людей було вбито і поранено.

в) Реформи 60 – 70-х рр. XIX ст. Скасування кріпацтва. На кінець царювання Миколи I адміністративний апарат Російської імперії складався зі 100 тисяч осіб чиновників. Тимчасом III відділ власної імператорської Канцелярії доповідав цареві, що тільки три генерал-губернатори не беруть хабарів, і то тільки тому, що один з них – 3 декабристів (Муравйов), другий – син Радіщева, а третій і сам занадто багатий.

Невдача Російської імперії в Кримській війні 1853 – 1856 рр. спричинилась до викриття смертельно загрозливих місць у режимі самодержавства. Це й змусило царизм провести низку реформ. До них належить перш за все скасування кріпосного права. Щоб запобігти революції, Олександр II 19 лютого 1861 р. підписав „Маніфест” про скасування кріпосництва і „Положення про селян, звільнених від кріпосної залежності”. Селянам і дворовим людям надавалися права „вільних

сільських обивателів як особисті, так і майнові”. Особисту свободу селяни отримали безплатно, а за землю треба було платити викуп. Спеціальні суди мали право виносити вирок про тілесні покарання селян. Хоча реформа запроваджувала для селянських громад самоврядування, за урядовими чиновниками зберігалися функції нагляду.

Поміщикам дозволялося залишати собі близько половини землі, а решту розподіляти між колишніми кріпаками. До того ж селяни повинні були розплатитись за землю протягом 48 років. Обмеженість реформи проявилась і в тому, що майже 94 % селянських сімей мали мізерні наділи – до п'яти десятин.

На Правобережжі уряд, сумніваючись в лояльності шляхти, роздав селянам наділи на 18 % більші, ніж вони мали до 1861 р. З 1866 р. землі і угіддя державних селян, яких в Україні було 50 %, закріплювалися за ними в безстрокове обцинне і подвірне користування. Швидкому розвитку капіталізму в країні заважали залишки кріпосництва, які полягали в збереженні великого поміщицького землеволодіння, значних відрібтках тимчасово зобов'язаних селян, їх закабаленні викупними платежами, зменшенні їх наділів. Слід також згадати про збереження самодержавства. Все це ще більше посилювало експлуатацію ігноблення трудячого населення.

Селяни України повставали проти запровадження цієї грабіжницької реформи. Так, якщо в 1860 р. в Україні відбулося 108 селянських заворушень, то лише в березні-травні 1861 р. їх було вже 622. Всього ж за 1861 – 1870 рр. відбулося 2 871 селянське заворушення. Кількість одних лише підпалів поміщицьких маєтків з 1864 по 1868 рр. зросла в Україні в 7 разів.

Решта реформ періоду капіталізму. З ліквідацією кріпацтва Україна в складі Російської імперії вступила в епоху капіталізму. Урядом Росії в 1862 р. була проведена фінансова реформа, у відповідності з якою створювався Державний банк, який концентрував у своїх руках всі фінанси держави. Непрямі податки (на сіль, вино, тютюн тощо) замість приватних осіб стали збирати державні акцизні заклади. Вперше за весь час існування імперії в пресі стали друкувати всі прибутки і витрати держави. Реформа впорядкувала фінанси держави, хоча основний тягар податків залишався на селянах, а поміщики від їх виплати були звільнені.

Поразка в Кримській війні, загострення міжнародної обстановки, ріст армії інших держав, нові умови ведення війни примусили царизм реорганізувати свою армію. В результаті воєнної реформи 1862 – 1874 рр. була введена загальна воїнська повинність для солдат. Строк

служби в армії скорочувався з 25 до 6 років в сухопутних військах і 7 – в військово-морському флоті. Було також збільшено число військових навчальних закладів. Воєнне відомство було реорганізоване в воєнне міністерство, створено 15 військово-морських округів, запроваджувався паровий військово-морський флот.

Важливою була і судова реформа 1864 р., яка запроваджувала новий публічний суд. Була проголошена незалежність суду від адміністрації, тобто суддя і слідчий не залежали від розпоряджень уряду і поліції. Суд став загальностановим і поділявся на коронний (кримінальні справи) і мировий (цивільні справи і дрібні кримінальні справи). Крім того, суд став гласним: на судових засіданнях могли бути присутніми публіка і преса. Вводився також змагальний процес, коли між собою за допору підсудного боролись прокурор і захисник – адвокат. До того ж кримінальні справи розглядав суд присяжних. При цьому в судочинстві зберігались деякі кріпосницькі порядки: політичні справи розглядалися жандармерією, залишилися тілесні покарання для селян, уряд став знімати з посади незговірливих суддів тощо. І все ж таки реформа суду була найбільш послідовною реформою царизму того періоду.

Найважливішою з усіх була земська реформа 1864 р. Земства в Україні почали утворюватись в 1865 – 1875 рр. Правда, на Правобережжі – тільки в 1911 р. В роботі земських закладів брали участь ті верстви населення, які мали у власності землю. А такими були дворянство, духовенство і міщани. Земства будували лікарні, школи, піклувалися про шляхи сполучення. Отже, земства були органами місцевого самоврядування, але вони не мали політичного значення.

3. Суспільно-політичний рух 60 – 90-х рр. XIX ст.

Культурно-просвітницькі „Громади“. В другій половині XIX ст. російська імперська еліта починає втрачати ритм політичного життя. Якщо раніше вона продукувала нові ідеї та орієнтувала суспільство на виконання тих чи інших завдань, то опісля все змінилось не на користь царизму. Царська влада почала втрачати впевненість, цілеспрямованість і здатність пристосовуватись до обставин. Цар Олександр II дав дозвіл на повернення із заслання членів Кирило-Мефодіївського братства. Тому українське громадське життя почало відроджуватись, спочатку у Санкт-Петербурзі, а потім і в Україні.

Звільнені із заслання М. Костомаров, В. Білозерський, а згодом і Т. Шевченко з'їхалися до Санкт-Петербурга, де до них приєднався П. Куліш. Ці піонери українського руху згуртували навколо себе більше десятка молодих українців, утворивши в столиці імперії так звану

„Громаду“. Аналогічні „Громади“ української інтелігенції до кінця XIX ст. будуть генерувати ідеї для українського громадського і політичного життя. Першочерговим завданням цієї групи було покращення долі українців і особливо селянства. Всі, за винятком Т. Шевченка, зійшлися на тому, що у своїй діяльності „Громада“ має бути аполітичною і зосереджуватись на просвіті мас. М. Костомаров і П. Куліш вперто виступали за обмеження діяльності лише царською культурою, уникаючи всякого радикалізму, що викликав би гнів влади.

З метою поширення своїх поглядів, у 1861 р. петербурзька група громадців з великими труднощами отримала дозвіл на видання першого в Російській імперії українського часопису, що дістав назву „Основа“. Його фундаторами були два багатих українці – Василь Тарнавський і Григорій Галаган. Протягом свого короткого 22-місячного існування „Основа“ виступила засобом спілкування та будителем національної свідомості української інтелігенції, розкиданої по всій імперії. На місцях в Україні почали створюватись „Громади“, що видавали друком і розповсюджували українські книжки для дітей і дорослих, відкривали школи – звичайні і недільні. Зміцнювався, таким чином, український культурницький рух. В радянській історіографії „Громади“ вважались таємними ліберально-буржуазними організаціями.

Центром громадсько-культурного життя став Київ. Слід відзначити, що царський уряд доклав чимало зусиль, щоб здеморалізувати студентську молодь Київського університету. Генерал-губернатор Бібіков міг похвалитися цареві, що „молодь Києва гуляє, але не думає“. Та вже через рік після Кримської війни молодь починає організовуватись, з'являються нелегальні гумористичні часописи польською мовою, як-от „Бігос гультьяйські“, що викривають і критикують хиби юнацтва.

Натхненна прикладом киян, українська інтелігенція Полтави, Чернігова, Харкова та Одеси також заснувала свої „Громади“, розширюючи мережу недільних шкіл, доки їхня кількість в Україні не наблизилась до сотні. Члени „Громади“ занурювались в уже традиційні галузі етнографії, філософії та історії. На зразок хлопоманів вони стали вбиратись, як українські селяни, дотримуватись їхніх звичаїв, споживати їхню їжу, спілкуватись з ними по шинках, співати їхніх пісень. Громадівці розвинули культ козацтва й носили барвистий козацький одяг. Причому об'єктом їхньої ідеалізації були не козацькі гетьмани і старшини, а волелюбні запорожці та гайдамаки, що, на їхню думку, символізувало природне прагнення українського народу. У другій половині XIX ст. це романтичне і позбавлене політичного забарвлення поєднання ідеалізму,

народництва та поклоніння всьому українському стало відомим під назвою українофільства.

Варто зазначити, що більшість студентів Правобережної України складали поляки і меншість – українці. Так само дуже багато було тут польських поміщиків, середніх і великих землевласників. Вони мали досить великий вплив на місцеві українські справи. Демократична молодь шляхетського походження вивчала життя народу і приходила до висновку, що народ не слід ототожнювати з польською шляхтою, що його шлях інший та що він має достатньо сил для самостійного життя. Полум'яні твори Т. Шевченка розбуджують в студентській масі запал і український народ знаходить серед студентів відданих друзів, які хочуть працювати для його добра. За ті починання польська і українська шляхта накинуплася на свою молодь, прозвала студентів демагогами. Думки про право селян на волю були названі „манією”, а всієї прихильників простолюддя – „хлопоманами”. Ці ж „хлопомани” і творили „Громади”. Учасники „Громад” відкидають шляхетські голослівні гасла „підносити народ”, і самі йдуть в народ, вважають себе його частиною, приймають за свою українську мову, звичаї і традиції народу. Найважливішою рисою кийівської „Громади” було саме те, що вона привабила до себе нову категорію прибічників – студентську молодь.

Українську „Громаду” очолював В. Антонович, який прийшов із шляхетського табору до українського. Своє рішення В. Антонович пояснює в „Сповіді”: „Доля хотіла, щоб я народився в Україні шляхтичем... Але я вибрав... вихід, бо хоча я був попсований шляхетським вихованням, звичаями і мріями, та мені легше було відректися від них, ніж від того народу, серед якого я зріс, який я знав, і важку долю якого я бачив на власні очі...”.

Наведене визнання В. Антоновича було не тільки його, а й інших прогресивних поляків, які жили в Україні, символом віри. Вони присвятили своє життя українському народові і своєю громадською і творчою діяльністю підтверджували це. Ім'я В. Антоновича, як і визначного славіста К. Михальчука, економіста Т. Рильського, етнографа Б. Познанського та інших українських громадських діячів польського походження, стало відоме в європейському науковому світі.

„Громада” спершу не мала ні точно визначених організаційних форм, ні усталеної програми. Діяльність колективу проявлялась у зборах і дискусіях, а поодинокі члени вели на свою руку освітню роботу: засновували школи, поширювали популярні видання, читали міщанам „Кобзаря”, деколи влаштовували лекції. Пізніше, коли посилювся наступ

на українство з боку російського і польського, „Громада” стала розробляти свою ідеологію, ввійшла в близькі стосунки з петербурзьким центром при редакції „Основа”. Тобто „Громада” почала виступати як представник українського громадянства. Але навіть несмілива й поміркована діяльність українофілів (а тут ще й польське повстання 1863 р.) викликала гнів царського уряду. Своім циркуляром міністр внутрішніх справ П. Валуєв заборонив видання друком книг українською мовою.

Польське повстання в Україні 1863 р. Молодь, яка не увійшла до складу „Громад”, в 1860 р. об'єднує свої гімназичні „Гміни” в провінційні організації. Було організовано п'ять „Гмін” – Подільська, Волинська, Україна, Литовська і Коронна. Кожна з них мала по кілька сот членів, а вихід з „Гміни” вважався ганьбою, і таку людину не приймали навіть в шляхетські доми. Ці „Гміни” об'єдналися в „Огул”, як протиставлення українським „Громадам”. Найслабкішими поки що в Україні були організації росіяні і євреїв. Члени „Гмін” вважали себе „поляко-русинами”. Вони намагалися представляти, окрім польських, також і українські інтереси, бо, мовляв, на протязі століть відбулися великі зміни і український народ вже присвоїв собі польську культуру.

Різниця в діяльності „Гмін” і „Громад” полягала в тому, що „Гміни” мали чітку мету: визволитися з-під влади Російської імперії і федеративно об'єднатися з Литвою та Польщею в одну державу. „Громада” ж не мала чіткої програми дій, вона ставила собі за мету просвіту народу, пристосовувала свою діяльність до вимог дня.

Повстання поляків почалося в січні 1863 р., і хоч воно увійшло в історію як польське повстання, але більша його частина пройшла на українській території. Більшість боїв і сутичок повстання відбулися в Україні, і багато хто з української інтелігенції відіграв у ньому домінуючу роль.

У ході повстання бої йшли в різних місцевостях Польщі, Литви, Білорусії. В Україні повстанням було охоплене все Правобережжя. Всього за час повстання в боях з російською армією загинуло до 30 тис. повстанців, російське командування розстріляло понад півтори тисячі чоловік, а 150 тис. чоловіків і жінок заслали до Сибіру. На Правобережній Україні уряд Росії закрити всі польські школи, католицькі монастирі і конфіскував багато польських маєтків. Так героїчні зусилля поляків пішли нанівець. Царизм жорстоко розправився з повстанцями. Постраждали також і українці. Поляки пробували відбудувати „історичну Польщу з 1772 року”, як вони казали, „Польска од можа і до можа”. Якби ж вони

стали на позиції рівності українців і поляків, то повстанці могли б знайти підтримку серед українського народу в боротьбі проти спільного ворога.

І самодержавство, і російська громадськість убачали в українській небезпеці безпеку для режиму. Царські чиновники доводили, що недільні школи – це зловісна змова з метою пропаганди серед селянства українського сепаратизму. Носіння української вишиваної сорочки чи співання народних пісень сприймалося урядом як підривна діяльність. Військовий міністр Мілютін попереджав царя про наміри хлопomanів утворити самостійну українську державу.

„Громадівці” з усієї сили запевняли владу у своїй лояльності. В. Антонович і 20 учасників київської „Громади” у відкритому листі запевняли російську публіку в тому, що їхньою метою є лише освіта народу і що всякі „розмови про сепаратизм є дурним жартом, оскільки нам він не тільки не потрібний, а й некорисний”. Але ці запевнення мали незначні результати. У липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв видав таємний циркуляр про заборону українських наукових, релігійних і особливо педагогічних публікацій. Друкувати „малоросійським нарідчям” дозволялось лише художні твори. Валуєв заявив, що української мови, „ніколи не було, нема і бути не може”. Незабаром після цього „Громади” було розпущено. Перестала видаватись „Основа”. Цілу низку українських діячів було заслано у віддалені куточки імперії.

Майже ціле десятиліття українці очікували свого часу. На початку 70-х рр. ксенофобія 1863 р. почала розвіюватись. Цензура послабилась, кияни стали поступово відновлювати громадівську діяльність. В. Антонович вже став на цей час професором Київського університету. Разом зі своїми товаришами, а також у співпраці з такими молодими помічниками, як М. Драгоманов, О. Русов, М. Зібер, С. Подолинський, В. Антонович таємно утворив „Стару громаду” на відміну від нових громад, що складались переважно зі студентів. Українофіли знову зосередились на неполітичній діяльності.

Вона значно розширилася із заснуванням у 1873 р. в Києві відділення Російського Географічного Товариства. Українофіли масово записувались у цю напівофіційну організацію й фактично опанували нею. Під її прикриттям вони почали видавати архівні матеріали, заснували музей та бібліотеку, збирали документи з вітчизняної історії. В 1875 р. „Стара Громада” придбала російську газету „Киевский Телеграф”, перетворивши її на рупор провідних громадівських ідей.

„Стара Громада” трималася осторонь революційних організацій і не брала участі ні в яких революційних виступах. Однак це не означає,

що громадівці уникали впливу на суспільне життя України. Навпаки, вони вели свою громадську роботу дуже широко, досліджуючи розвиток політичних та економічних обставин, намагаючись використати їх для зміцнення почуття єдності в українському народі, перш за все серед інтелігенції. „Громада” звертала пильну увагу на розвиток земств і міського самоврядування. Ціла низка її членів брала активну участь у цих установах і тим самим захищала власне інтереси українців. Але найбільше значення надавала „Громада” розвитку науки і освіти.

Між членами „Громади” була низка знаменитих спеціалістів, які досліджували різні боки української історії. Історичні дослідження накопичувались у виданнях Археологічної Комісії, офіційної установи при київському генерал-губернаторові. В цій установі надрукував багато зі своїх праць проф. В. Антонович. До речі, в свій час у цій Комісії працював і Т. Шевченко.

Але основним центром української науки став Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства. Тут опубліковано „Історичні пісні українського народу” В. Антоновича і М. Драгоманова, великий збірник етнографічних матеріалів П. Чубинського, збірки казок і чумацьких пісень, статистичні дослідження на основі перепису населення Києва, – все це були фундаментальні наукові видання. З ініціативи українських вчених, в 1874 р. у Києві відбувся археологічний з’їзд. Він дав можливість переглянути здобутки українознавства і підніс авторитет української науки.

Поле культурної роботи тимчасом помалу розширювалося і вона вже принесла очевидні плоди. Українознавством займалися і здобули на цьому собі ім’я в науці: в археології – В. Антонович, в антропології – Ф. Вовк, в етнології – М. Драгоманов, в статистичній – О. Русов, у мовознавстві – М. Потебня. М. Костомаров у своїх барвистих монографіях змалював героїчну боротьбу українського народу за волю. П. Куліш намагався дати критичний огляд минулого України.

Користуючись з певного пом’якшення цензури, громадівці видали друком цілу низку науково-популярних видань. Одночасно „Громада” пильно дбала про розвиток вітчизняної літератури. Саме тоді в розквіті творчих сил знаходились письменники – П. Мирний, І. Неучай-Левіцький, О. Кониський, драматург М. Старицький, а композитор М. Лисенко заклад основи під нову українську музику. Успіхи в галузі науки, культури та мистецтва ще більше зміцнили становище „Старої Громади”.

Діяльність „Просвіти”. Заборона українських видань лишалася великою перешкодою розвитку національної культури. Щоб обминути

її обмеження, П. Куліш, О. Кониський, М. Драгоманов та інші встановили контакти з українцями в Галичині – «народовцями» і в їх пресі пропагували свої погляди, заборонені в Росії.

Провідну роль у громадському та політичному житті України мала «Просвіта», створена у Львові в 1868 р. при ідейній і матеріальній підтримці з Великої України і безпосередньо за організаційної участі українців Галичини. Вона ставила собі за мету поширення освіти та розвиток національної свідомості українців. Фундатором і першим головою «Просвіти» був педагог і композитор А. Вахнянин. Першим почесним членом товариства з Великої України був обраний О. Кониський.

Велику допомогу у матеріальному зміцненні товариства надав третій голова «Просвіти» В. Федорович, «меценат української штуки», незалежний, багатий, освічений, людина високої культури, «жадний праці, почести і слави». Він перевів на рахунок «Просвіти» 12 тис. гульденів, які стали на певний час матеріальною основою товариства. «Просвіта» створювала хатини читальні в селах і повітах Західної України, видавала друком книги українською мовою для дітей і дорослих, відкривала недільні школи.

Царат закидав громадівцям замаскований соціалізм та сепаратизм, шукав їхніх зв'язків з закордонними революційними організаціями. Під впливом всіх цих обставин у травні 1876 р. Олександр II підписав указ, яким було заборонено друкувати українською мовою всі оригінальні твори і переклади (за винятком історичних документів і белетристики), заборонено сценічні вистави і читання лекцій, наказано не допускати з'ясування українських видань. Одночасно з цим був розігнаний київський відділ Географічного Товариства і припинено видання «Київського Телеграфа». Цей удар не зламав попередніх планів діяльності «Старої Громади». Вже раніше «Громада» запланувала перенести деякі ділянки своєї роботи за кордон. Знову похвтавалися стосунки з українцями Галичини. Коли ж прийшов указ із заборною українського письменства, «Громада» вирішила відкрити за кордоном своє власне видавництво. З цієї місією виїхав спершу до Австрії, а після до Швейцарії виставний царизмом з політичних мотивів за кордон М. Драгоманов. За домовленістю зі своїми товаришами-громадівцями у Києві він заснував на кошти «Громади» журнал з такою ж назвою. В цьому позацензурному часописі М. Драгоманов сформулював політичну програму українського руху.

У 80 – 90-х рр. XIX ст. поміж «українофілів» запанував погляд, що треба помирити «правительством» з українським рухом і уникати «політики», бо вона, мовляв, «дратує» царську владу і викликає нові утиски проти

української культури. «Українофіли» хотіли пристосуватися до самодержавного режиму, доводячи російській адміністрації всю нешкідливість та неополітичність українського культурницького руху.

Але всі ці неополітичні спроби «культурників» розбилися об глузу стіну недовіря і підозри з боку царської влади. Російський уряд добре розумів, що навіть найменша свобода культурного руху потягне за собою національно-політичне усвідомлення мільйонів українського народу і цим створить небезпеку для самодержавства. З часом більшість «громадівців» замкнулася у своїх кабінетах, відійшла від суспільного життя. Та незаперечним залишається той факт, що піднесення у другій половині XIX ст. в Україні науки, мистецтва і літератури відбулося завдяки перш за все культурницькій діяльності «громадівців».

Проте аполітичність українців-громадівців відштовхнула від них їх молодь, їх власних дітей (до речі, лідер Революційної української партії (РУП) Д. Антонович був сином керівника «Старої Громади» В. Антоновича). Молодь краще розуміла нові вимоги часу, нові напрямки розвитку політичного життя в Російській імперії і була налаштована більш рішуче, вважаючи, що свободу українському народові можна здобути лише шляхом політичної боротьби.

Розпочався період утворення політичних партій.

У 1900 р. у Харкові було створено Революційну українську партію на чолі з Д. Антоновичем. Вона виставила гасло самостійної України і поширювала нелегальну літературу через друкарні в Галичині і Буковині. Виходячи з цих обставин, Загальна Українська Організація також набрала політичного характеру і в 1904 р. стала називатись Українською демократичною партією (УДП).

З кінця 80-х рр. XIX ст. до 1905 р. в Україні діяла 31 партія. Але тільки 15 з них представляли національно-визвольний рух, а всього 7 партій були українськими.

Таким чином, українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперії в другій половині XVIII – XIX ст. пройшли складний шлях від занепаду Гетьманщини, колонізації Росією Півдня України, феодально-кріпосницького ладу і зародження капіталізму до суспільно-політичного руху в 60 – 90-х рр. XIX ст. і формування української політичної еліти.

XI

ЛЕКЦІЯ Україна на початку XX ст.

План:

1. Економіка України на початку XX ст.
2. Соціально-політичний та національний рух.
3. Україна в революції 1905 – 1907 рр. та в період третьочервеневої монархії.
4. Українські землі у Першій світовій війні.

Джерела та література:

- Всеобщая стачка на Юге России в 1903 г. Сб. документов. ? М., 1958.
- Революция 1905 – 1907 гг. на Украине. Сб. документов и материалы: В 2-х т. ? К., 1955. ? Т. 1.
- Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 ? жовтень 1910). 3б. документів. ? К., 1965.
- Українська суспільно-політична думка в 20-му столітті. Документи і матеріали: У 2 т. ? Мюнхен, 1993. ? Т. 1.
- Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г.: Сб. документов. ? Харків, 1961.
- Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні: У 2-х т. Революційна українська партія (РУП). ? К., 1996. ? Т. 1.
- Дорошенко Д. Огляд української історіографії. ? К., 1996.
- Історія України: нове бачення. – К., 1996. – Т. 2.
- Історія України (під ред. Ю Зайцева). – Львів, 1996.
- Історія України (під ред. Б. Лановика). – К., 1999.
- Лавров Ю. П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895 – 1904). ? К., 1970.
- Лещенко М. М. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. ? К., 1977.
- Политические партии XX в.: Сб. материалов и документов. ? М., 1991. ? Вып. 1.
- Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. ? К., 1992.
- Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні. ? К., 1987.
- Спицький В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. ? К., 1998.

1. Економіка України на початку XX ст.

Промислова криза (1900 – 1903). Після значного промислового піднесення 90-х рр. початок XX ст. в Росії, як і в Західній Європі,

відзначився глибокою економічною кризою. Під час промислової кризи 1900 – 1903 рр., коли різко скорочувалось виробництво і припинилась діяльність багатьох підприємств, понад 100 тис. робітників в Україні тільки в 1903 р. стали безробітними. Ті, хто залишився, працювали по 12 – 16 годин на добу, при значно зменшеній платні.

У Криворіжжі з 79 рудників діяло лише 41. На Півдні з 56 доменних печей працювало 23. За роки кризи в Росії було закрито близько 3 тис. великих і середніх підприємств і звільнено з роботи понад 200 тис. робітників. Скоротився випуск паровозів на Харківському заводі (з 185 до 120), Луганському (з 151 до 107). На складах цукрових заводів накопичилося понад 6 млн пудів нереалізованої продукції (Україна давала 60 % цукру-рафінаду).

Основним наслідком промислової кризи було посилення концентрації виробництва і створення монополістичних об'єднань. Царська Росія на поч. XX ст. належала до „Другого ешелону” капіталістичного світу, а за рівнем концентрації виробництв і робітників на великих підприємствах вийшла на перше місце в світі. У 1903 р. на підприємствах з кількістю 500 і більше робітників (що становило 4 % усіх підприємств країни), працювало 48,7 % усіх робітників Росії (у США ? менше третини). Великою була концентрація виробництва у важкій промисловості. (6,2 % шахт Донбасу давали 57,1 % загального видобутку вугілля басейну). П'ять найбільших заводів (Юзівський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський і Донецько-Юр'ївський) виробляли 49 % всього чавуну Півдня і 25 % загальноросійського виробництва.

На основі концентрації виробництва створювалися монополії (гр. один продаю). Одним із перших у Києві виник синдикат (1887) цукрозаводчиків. Процес створення монополістичних об'єднань відбувався досить інтенсивно. Більшість монополій і синдикатів діяли як всеросійські. У 1902 р. було засновано синдикат „Продамет” (вироби металургійних заводів) продажу спеціальних чавунів. Для продажу залізних труб – („Трубопродаж”), вагоноремонтних заводів ? („Продвагон”), 1903 р. ? синдикат „Цвях”, 1904 р. ? „Продвугілля” для торгівлі мінеральним паливом. Всього напередодні 1905 р. в Росії було 30 синдикатів. Вони зосереджували у своїх руках до 80 % збуту продукції від провідних галузей, встановлювали монополюльно високі ціни на ринку, діставали надприбутки.

Концентрація і монополізація промисловості супроводжувалася і концентрацією капіталу, злиттям банківського і промислового капіталу, створенням фінансового капіталу і фінансової олігархії. На початку XX ст.

п'ять найбільших петербурзьких банків зосереджували у своїх руках понад 55 % усіх банківських капіталів Росії і контролювали 50 % капіталів металургійної та 60 % вугільної промисловості. В акціонерних капіталах в Україні іноземні капітали становили 80 – 90 % (бельгійські, французькі, англійські).

Сільське господарство. Продовжувало розвиватися по капіталістичному шляху. Господарства все більше втягувалися в ринкові відносини, застосовувалась вільнонаймана праця, машини, багатопільна система землеробства, посилювалася спеціалізація. У руках 32,5 тис. дворян у 1905 р. було 10,9 млн. дес. землі (334 дес. на маєток). 97 найбільшим поміщикам належало 2 млн. дес., тобто не менше 20 тис. десятин на кожного. А князі Браницькі мали 167 тис. дес., Потоцькі ? 107 тис., Терещенки ? 141 тис., Харитоненки ? 40 тис. і т. д. У той же час 3 млн. селянських господарств мали 20 млн. дес. надільної землі ? в середньому 7 дес. на двір, 44 % селянських господарств мали не більше 5 дес. надільної землі кожне.

2. Соціально-політичний та національний рух

Важливою подією в історії робітничого руху на початку ХХ ст. стала Харківська маївка 1900 р. Святкування 1-го Травня 1900 р. в Харкові виллюлося в могутній страйк і масову демонстрацію, в якій взяли участь понад 10 тис. робітників. Робітники несли лозунги: „Хай живе 1 Травня!“, „8-годинний робочий день“, „Геть самодержавство!“. Власти зібрали поліцію, війська та козаків і розсіяли демонстрацію. Багато робітників було заарештовано і відправлено у тюрму.

Розпочалися страйки і демонстрації. Численні першотравневі страйки і демонстрації в 1901 – 1903 рр. прокотилися по всій Україні. Масові демонстрації пройшли в Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві. Страйки переростали в криваві сутички між робітниками і поліцією та військами. Згодом страйковий рух піднявся на новий вищий рівень. Уперше в історії політичний страйк охопив весь Південь Росії. Під впливом подій в Бакі і Тбілісі застрайкували робітники залізниць Одеси, Києва, Єлизаветграда, Миколаєва. 1 липня застрайкували залізничні майстерні Одеси, а 17 липня це вже був загальнономський страйк, в ньому брали участь близько 50 тис. робітників, він закінчився політичною демонстрацією. 21 липня почалися страйки в Києві і Миколаєві, 28 липня – в Єлизаветграді, 8 серпня ? в Керчі. Стайкували також робітники Донбасу, Севастополя, Житомира, Чернігова, Феодосії. Всього за неповними даними в 1903 р. страйки і демонстрації відбулися в 63 містах Росії. Майже одночасно в загальному страйку взяли участь понад 200 тис.

робітників. Повсюдно ставилися політичні вимоги: 8-годинний робочий день і політичні свободи. Майже в усіх містах на придушення страйків і демонстрацій уряд кинув війська і поліцію.

Селянський рух. Одночасно з робітничим рухом виступали й селяни. Головними причинами їх невдоволення були кріпосницькі пережитки й зумовлене ними тяжке становище більшості селянства ? поміщицьке землеволодіння, малоземелля, відробітки і кабала, викупні платежі, численні податки і побори, повна політична безправність селян. Поштовхом до піднесення селянської боротьби у 1902 р. в Росії був голод 30 млн. селян, викликаний неврожаєм 1901 р. Особливо широкого розмаху набрали селянські виступи в Полтавській і Харківській губерніях весною 1902 р., що стали першим селянським повстанням.

9 березня 1902 р. повстання почалося в містечку Карлівка Костянтиноградського повіту на Полтавщині. Селяни поміщиків Стрелицьких відкрили комори і склади, розібрали зерно, картоплю, фураж, сільськогосподарський інвентар, худобу. Захопили, зорали і засіяли 2 тис. дес. поміщицької землі, спалили гурально і крохмальний завод. З Карлівки селянський виступ перекинувся на інші села Костянтиноградського повіту, а також у Полтавський повіт ? Ковалівку, Парасковівку, Василівку та ін. 31 березня селянські повстання почалися і у Валківському та Богодухівському повітах Харківської губернії.

Усього з 9 березня по 3 квітня 1902 р. селяни Полтавщини та Харківщини здійснили понад 120 нападів на поміщицькі маєтки, розгромили 105 поміщицьких економій і садіб. У повстанні взяли участь селяни 337 сіл 19 волостей з населенням понад 160 тис. чол. Безпосередню участь у виступах взяли близько 40 тис. селян. Для їх придушення уряд кинув 9 батальйонів піхоти і 10 козачих сотень, які в 17 селах вчинили тілесні покарання, а в ряді міст стріляли в натовп селян, заарештовували організаторів і т. і. До суду було віддано 960 чол., яких засудили до різних строків ув'язнення. Крім того, Микола II наказав стягти з селян 800 тис. крб. контрибуції на користь поміщиків. Та незважаючи на це, селянський рух наростає. Всього за 1900 – 1904 рр. в Україні сталося понад 1 000 селянських виступів, не менше як у 1 300 селах, в яких взяли участь понад 800 тис. чол. Більше половини ? понад 650 виступів припадало на Правобережну Україну.

Студентський рух. Масові страйки й демонстрації робітників, виступи селян справили значний вплив на активізацію руху демократичного студентства, яке було найчутливішою частиною інтелігенції. Особливо різкий протест викликали „Тимчасові правила про відбуквання

військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів, яких виганяють з цих закладів за вчинення гуртом безпорядків”, затверджені 29 липня 1899 р. На основі цих „Тимчасових правил” у січні 1901 р. 183 студентів Київського університету за те, що вони протестували проти застосування кари карцером і вимагали прийняти назад звільнених за участь у сходках студентів, царський уряд віддав у солдати. У січні-лютому 1902 р. студентські виступи охопили навчальні заклади в Петербурзі, Москві, Рязі, Києві, Харкові, Одесі, вилилися у всеросійський студентський страйк, який охопив близько 30 тис. студентів.

Земсько-ліберальний рух. На початку XX ст. поживався ліберальний рух. Ліберально настроєні поміщики, буржуазія, інтелігенція виявили невдоволення тим, що царський уряд зберігав непопушним самодержавство і владу дворян, не допускав до участі в управлінні країною громадськість, гальмував суспільний прогрес. У 1902 р. група лібералів на чолі з П. Струве заснували журнал „Освобождение”. Шляхом „мирної і легальної діяльності” вони домагалися від уряду свободи преси, збірів, спілок, рівності усіх перед законом, скликання представників від усіх земель і міст. У 1903 р. ця група заснувала „Союз освобождения” в раду якого входили І. Петрункевич, А. Пешехонов, В. Богучарський та ін. Він виступав за конституційну монархію, загальне виборче право. Того ж року діячі земств створили „Союз земців-конституціоналістів”. У 1904 р. земський ліберальний рух вилився у „земську” і „банкетну” кампанії. Земці-ліберали зверталися до уряду з проханням провести реформи зверху, певною мірою демократизувати країну.

Національний рух. В Україні продовжував мати чинність Ємський указ 1876 р., за яким в цілому заборонявся розвиток української культури. Царські власті переслідували українську мову, не дозволяли вести нею викладання в школах і користуватися в адміністративних установах. Якщо в другій половині XIX ст. у національному русі здебільшого брала участь лише інтелігенція, то на початку XX ст. з розгортанням масової політичної боротьби зростає роль робітників і селян. Українська інтелігенція продовжувала свою наукову і культурну діяльність. Її дії набували нерідко високого громадського звучання. Таким було відкриття 30 серпня 1903 р. у Полтаві пам'ятника І. Котляревському, куди з'їхалися видатні громадські діячі всієї України, в т. ч. Галичини і Буковини. На урочистому засіданні М. Коцюбинський, незважаючи на заборону міського голови, виголосив промову українською мовою. Представнику Харківщини М. Міхновський передав лише обкладинку привітання, а саме привітання, написане українською, повів додому. Це ж зробили й інші делегати, після

чого урочисте засідання було закрито. Відкриття пам'ятника стало великою політичною подією, „святом українського слова”.

20 грудня 1903 р. було влаштовано урочисте вшанування 35-річчя музичної діяльності композитора М. Лисенка. У тому ж році в Києві відзначалося 35-річчя літературної діяльності письменника І. Нечуя-Левицького. У 1903 – 1904 рр. ряд петицій, прохань, відповідних записок з вимогами припинити переслідування української мови надіслали царському уряду вчені Харківського і Київського університетів, інтелігенція Полтави, Одеси, Катеринослава, Вінниці, Чернігова.

Виникнення українських політичних партій. Наростання політичного руху, дедалі ширше залучення до національного руху молоді і його політизація, утворення перших політичних партій у Росії, українського руху в західноукраїнських землях зумовили виникнення українських політичних партій у Наддніпрянській Україні.

Заснування Української революційної партії (РУП). Створена 11 лютого 1900 р. на зборах студентських громад у Харкові (Д. Антонович, М. Русов, Б. Каменський, Л. Мацієвич). Членами РУП стали студенти Харківського, Київського університетів, учителі, гімназисти, семінаристи, службовці. Не будучи достатньо підготовлені керівники (Д. Антонович) звернулися до адвоката М. Міхновського за допомогою скласти програму партії.

Микола Іванович Міхновський (1873 – 1923). Народився у с. Турівка Прилуцького повіту на Полтавщині в родині православною священика. Батьки шанували минуле України, поважали селян. Середню освіту здобув у Прилуках. У 1890 р. почав навчання на юридичному факультеті Київського університету і включився до українофільського руху, став членом „Братства тарасівців”, займав радикальні позиції, висунув самостійницьку програму. Закінчивши навчання, М. Міхновський почав працювати в одній із адвокатських контор Києва. Однак захопившись у дружину хазяїна контори, переїхав з нею до Харкова, але батьки не сприйняли такого одруження і М. Міхновський офіційно залишився неодруженим. У Харкові він заснував адвокатську контору і швидко став авторитетним юристом і відомим громадським діячем.

19 лютого 1900 р. у Полтаві, а 26 лютого в Харкові на святкуванні шевченківських роковин М. Міхновський виступив з промовами, що лягли в основу брошури „Самостійна Україна”, яка була видана наприкінці того ж року (1900) у Львові і стала першим програмним документом Революційної Української партії. „Самостійна Україна”? це не програма, власне, політичної партії, а політичний трактат, декларація, в якій автор,

спираючись на Переяславський договір між Україною і Росією (1654), обґрунтував право українського народу на державну незалежність. «Держава наших предків, ? говориться в брошурі, ? злучилася з Москвою, як рівна.

Діяльність РУП. РУП організовувала осередки, які називалися «вільними громадами», що були засновані в Харкові, Києві, Чернігові, Ніжині, Лубнах, Полтаві. На Кубані була створена Чорноморська вільна громада, якою керував С. Петлюра, що учителював тоді в Катеринодарі. У грудні 1902 р. у Києві відбувся перший з'їзд РУП, який обрав ЦК (Д. Антонович, Є. Голіційського, В. Козименка). У Львові був створений «Закордонний комітет», який ставив головним завданням видання партійної літератури. До цього в різні часи випускалося чотири газети («Гасло», «Селянин», «Праця», «Добра новина» і понад 30 назв брошур). Але програмних положень партією не було розроблено, а відокремлення від Росії було непопулярним серед селян. Брошура «Самостійна Україна» зазнала критики від галицького журналу «Молода Україна». У 1903 р. ? газета «Гасло» писала: «помиляється той, хто вважає світогляд тієї брошури тепер за типічний для нашої партії. РУП почала пропагувати соціалістичні ідеї, а гасло із «Кобзаря»? «Борітеся поборете!» було замінено лозунгом «Пролетарі всіх країн єднайтеся!». У 1903 р. «вільні громади» (комітети) у Києві, Харкові, Полтаві були розгромлені, а ЦК ? заарештовано. У 1904 р. РУП розробив проект програми, який пізніше став програмою УСДРП ? відмова від самостійності України (за автономію, 8-год. робочий день, знищення викупних «оборочних платежів», конфіскація кабінетських, удільних, церковних земель).

Утворення «Спілки». Серед членів РУП склалися дві групи. Одна ? члени «Закордонного комітету» у Львові ? М. Меленевський, Є. Голіцин, П. Канівець, О. Скоропис-Йолтуховський. Вони вважали, що РУП має увійти до складу РСДРП і боротися проти царизму. У грудні 1904 р. у Львові вони залишили II з'їзд РУП і створили «Українську соціал-демократичну партію»? «Спілку». Виділившись із РУП, «Спілка» у 1905 р. увійшла до РСДРП як автономна частина меншовицької фракції. Її представники брали участь у роботі конференції меншовиків у Женеві у квітні 1905 р., а потім у роботі IV і V з'їздів. Члени РУП, після виходу з неї «Спілки», у грудні 1905 р. на своєму з'їзді перейменували РУП в «Українську соціал-демократичну робітничу партію» (УСДРП). Її лідерами стали В. Вінниченко, М. Порш, С. Петлюра, М. Ткаченко, Л. Юркевич та ін.

Виникнення Української народної партії (УНП). У 1902 р., коли більшість стала відмовлятися від самостійності України, радикали на чолі

з М. Міхновським вийшли із РУП і створили Українську народну партію (УНП). Вони ставили за мету ? утворення самостійної української держави, видавали відозви, прокламації, у т. ч. «Десять заповідей УНП».

Написаний у 1903 р. М. Міхновським цей твір містить такі заповіді:

1. Одна-Єдина, Неподільна, Самостійна, Вільна, Демократична Україна, Республіка робочих людей ? це ідеал, за який ти повинен боротися, не шкодуючи життя.

2. Усі люди твої брати. Але москалі, поляки, мадяри й жиди ? це вороги нашого народу, які давно панують над нами й визискують нас.

3. Україна для українців, тому виганяй з неї усіх ворогів-зайд.

4. Усюди й завжди живий української мови. Хай не дружина твоя, ні діти не поганять твоєї господи мовою чужинців.

5. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде народові твоєму і тобі.

6. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних ідеалів.

7. Не зробиш ренегатом-відступником.

8. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

9. Домагай своєму землякові попереду усіх, держись купи.

10. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть твоїми ворогами; не приятелюй із ворогами народу нашого, бо цим додаєш їм сили й відваги, не накладай вкупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш. «Десять заповідей» дістали гострий осуд і різку критику багатьох опонентів М. Міхновського. Особливо друга і третя заповіді. У 1903 р. при УНП була створена бойова організація самостійників «Оборона України», яка мала вести боротьбу за здійснення ідеалів і очолити всеукраїнське національне повстання. Висадку пам'ятників царям вони розпочали з вибуху біля пам'ятника Пушкіну 1904 р. у Харкові. Від постаменту відколосся шматок граніту. Громадськість засудила цей вчинок.

Українська демократична і Українська радикальна партії (УДП і УРП). Одночасно з розвитком в українському національному русі соціалістичної та націонал-радикальної течії, учасники громад об'єдналися в 1897 р. у Всеукраїнській безпартійній загальній організації, яка стояла на поміркованих, ліберально-демократичних позиціях.

На початку XX ст. ця організація складалася з окремих автономних громад ? Київської, Катеринославської, Вінницької, Лубенської та ін. Виконавчим органом була вибрана Рада у Києві, а вищим ? з'їзди, які відбувалися 2-3 рази на рік. У нових умовах члени Всеукраїнської організації не могли обмежуватися лише культурницькими заходами і

перейшли до політичної діяльності. У 1904 р. було утворено Українську демократичну партію (УДП) і схвалено її програму. Лідерами партії стали О. Лотоцький, Є. Тимченко, Є. Чикаленко. УДП стояла за федеративний устрій і автономію України, за реформи. Але ця програма задовольняла не всіх членів і восени 1904 р. частина членів відколосалася і утворила (УРП) Українську радикальну партію. Її керівниками стали Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський та ін. Обидві партії були нечисленними інтелігентськими групами, які не мали впливу в масах. Вони нагадували російський «Союз освободження», з тією різницею, що відстоювали ідею автономізації. У 1905 р. УДП і УРП об'єдналися в одну Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

Отже, на початку XX ст. український національний рух активізувався і політизувався. Виникли українські політичні партії різних напрямків? соціалістичного (УРП, УДП, УСДП „Спілка“) і націонал-радикальна – Українська народна партія (УНП). У них було багато спільного і багато особливого. Серед українських партій, на відміну від загальноросійських, не було ні крайне лівих? більшовицьких, ні крайне правих? монархічних.

3. Україна в революції 1905 – 1907 рр. та в період третьочервневої монархії

Початок революції. Січнево-березневі страйки. Погіршення становища народних мас у перші роки XX ст., економічна криза 1900 – 1903 рр., поразка в російсько-японській війні? загострили суспільні суперечності і прискорили наростання революційної ситуації. Початок революції поклали події 9 січня в Петербурзі, коли за наказом царя війська розстріляли мирну демонстрацію робітників, що йшла до Зимового палацу. Тим самим була розстріляна віра робітників у доброго „батьчку-царя“. На кривавий злочин царизму робітники негайно відповіли мітингами, демонстраціями, страйками протесту. Упродовж січня-березня 1905 р. у губерніях України відбулося біля 180 страйків, у яких взяли участь близько 170 тис. чоловік. Це була п'ята частина усіх страйкарів Російської імперії. Робітники України поряд з економічними вимогами (збільшення зарплати, участь у складанні розцінок, скасування надурочних робіт та ін.) висували вимоги й політичні? повалення царизму, встановлення демократичної республіки, введення восьмигодинного робочого дня, демократичних свобод (свобода спілок, зборів, сходок, друку, слова тощо).

Під впливом робітничого руху, звісток про поразки російських військ у війні з Японією і агітації робітників ширилися революційні настрої серед селянства і стала розгортатися боротьба проти поміщиків. У лютому 1905 р. почався розгром поміщицьких економій у Курській і Орловській

губерніях, звідки селянський рух перекинувся у сусідню Чернігівську та інші губернії України. Так, у Глухівському повіті на Чернігівщині в ніч на 23 лютого 1905 р. близько 3 тис. селян на тисячі під'їхали до Хутора-Михайлівського (нині Сумщина) і, щоб „зрівняти в одне становище мужиків і панів“, розгромили маєток Терещенків, майно розібрали, цукровий завод спалили. Селянські виступи відбулися в Київській, Подільській та інших губерніях. Участь робітників і селян у революції, поширення революційних настроїв серед інтелігенції і студентів свідчили про те, що революція з самого початку набула загальнонародного характеру.

Революційний рух в Україні весною і влітку 1905 р. Продовжував наростати. Характерною рисою його було поєднання політичних і економічних страйків. Важливе значення для їх поширення мав страйк 70 тис. текстильників у Іваново-Вознесенську, що почався 12 травня 1905 р., тривав 72 дні і започаткував першу Раду робітничих депутатів. Перше травня робітники України відзначили могутніми політичними демонстраціями в Харкові, Катеринославі, Миколаєві, які закінчилися сутичками з поліцією. На підприємствах припинилася робота. В Одесі страйк почався 2 травня, а до 6 травня охопив близько 100 заводів і майстерень, страйкувало 10 тис. робітників. У Харкові збори й мітинги завершилися політичним страйком. У цілому в Україні у першотравневі дні відбулося понад 50 страйків, у яких брали участь близько 45 тис. чоловік. За літні місяці (червень-серпень) в Україні відбулося 169 страйків, у яких взяли участь близько 55 тис. чоловік.

Селянські виступи. Весною і влітку селянськими рухами було охоплено на Лівобережжі? 10 із 41 повіту, на Правобережжі? 20 із 36, на Півдні? 13 із 17, а всього відбулося близько 2 тис. виступів селян. Селянські виступи мали антипоміщицьке спрямування. Селяни вели боротьбу за відібрання у поміщиків землі і ліквідацію усіх кріпосницьких залишків. Вони захоплювали і ділили поміщицькі землі, чинили пограби посівів і сінокосів, забирали в економіях майно, хліб, картоплю, сіно, відмовлялися сплачувати податки і викупні платежі, громили маєтки і вбивали поміщиків. Селяни збиралися на мітинги і сходи, приймали петиції, постанови, в яких висували економічні і політичні вимоги? розподілу поміщицьких земель, скасування викупних платежів, свободи і рівності перед законом, ліквідації інституту земських начальників, скликання Установчих зборів.

Україна у Всеросійському жовтневому політичному страйку. Разом з робітниками Москви і Петербурга, іншими містами, де одночасно

страйкувало понад 2 млн. чоловік, брали участь і українські робітники і селяни. Їх підтримали робітники інших заводів і фабрик, студенти університету. У Харкові збралося понад 20 тис. учасників. Сутички з поліцією привели до вбитих і поранених. У Катеринославі 7 жовтня застрайкували залізничники. До страйку включилися робітники заводів, студенти, службовці. 11 жовтня було вбито 31 і поранено 21 чоловік. У Києві 10 жовтня розпочався страйк. Був утворений коаліційний комітет з представників більшовиків, есерів і Бунду. Він влаштував масові мітинги. В Одесі 16 жовтня збудували 11 барикад. Були сутички з поліцією, вбиті і поранені. Страйки охопили Донбас, Миколаїв, Олександрівськ та інші міста. Всього в жовтневому страйку взяли участь 120 тис. робітників.

Царський маніфест 17 жовтня. Сили царського уряду були паралізовані і він змушений був видати маніфест 17 Жовтня, який обіцяв демократичні свободи. Буржуазія схвалила маніфест, вважаючи, що Росія стала на конституційний шлях розвитку і революція мусить припинитися. Після видання маніфесту 17 Жовтня оформилися буржуазні партії, в т. ч. „Союз 17 октября”. Вони підтримували уряд і сподівалися, що він виконає обіцянки, дані в маніфесті. Найближчі дні після видання маніфесту 17 Жовтня показали, що уряд на словах обіцяв свободи, а на практиці через поліцію створював „чорні сотні” (з декласованих елементів) для вбивств і погромів, організовував розстріли демонстрацій. За тиждень після виходу маніфесту погроми відбулися майже в 100 містах Росії, було вбито близько 4 тис., поранено 10 тис. чоловік.

Грудневе збройне повстання. 7 грудня за рішенням Московської Ради в Москві почався загальний політичний страйк, який 9 грудня переріс у збройне повстання, що тривало 10 днів. Слідом за Москвою, на збройну боротьбу піднялися робітники більш як 30 міст Росії. Пролетаріат України їх активно підтримав. 8 грудня застрайкували робітники Катеринослава, 8 – 9 грудня їх підтримали залізничники, 10 грудня почався страйк в Одесі і Миколаєві, 12 грудня ? загальні страйки розгорнулися в Києві і Харкові. Страйки охопили шахти Донбасу. Усього в грудні 1905 р. в Україні сталося 70 страйків, у яких взяли участь близько 100 тис. робітників.

Харків. Було утворено штаб збройного повстання, який склав план захоплення центру міста, університету, адміністративних установ і взяття влади в свої руки. Але план став відомий властям і вони розташували в усіх найважливіших пунктах віддані їм військові частини. У бій з військами вступило біля 4 000 чоловік, у т. ч. 3 000 з ХТЗ, заарештовано 136 чол., поранено понад 200 робітників.

Олександрівськ (Запоріжжя). 10 грудня розпочався загальний страйк. Був організований страйковий комітет. Бойові дружини оволоділи

вокзалами (Севастопольським і Катеринославським), телефоном, телеграфом і робітничим районом ? Слобідкою. Війська і поліція перейшли у наступ. Запеклий бій тривав чотири години. 33 тис. барикадних бійців близько 300 чол. були озброєними. Серед страйкарів 50 чол. було вбитими і близько 200 пораненими.

Донбас. Утворено міський розпорядчий і місцеві розпорядчі страйкові комітети, до яких фактично перейшла влада. Залізничників підтримали шахтарі і металісти. Тільки в Горлівці зосередилося близько 4 тис. дружинників. Під час бою з військами загинуло понад 300 робітників. Грудневе збройне повстання в Україні зазнало поразки. Причиною були погана озброєність, оборонний характер повстання, слабкість керівництва, недостатня участь селянства, невміння залучити на свій бік солдатів.

Піднесення національно-визвольного руху. Відбувалася політизація і зростання масовості національно-визвольного руху. Одночасно з революційною боротьбою трудящих за соціальне визволення в революції 1905 – 1907 рр. розгортався і національно-визвольний рух пригноблених царизмом народів. Важливим його проявом було оформлення і діяльність українських політичних партій, які в своїх програмах велике місце відводили розв'язанню українського питання. РУП, УСДРП, УДРП стояли за федеративний устрій Російської держави і автономію України в її складі. УНП залишалася на самостійницьких позиціях.

Передові українські діячі домагалися ліквідації Ємського указу 1876 р. і заборони друкування літератури українською мовою. Маніфест 17 Жовтня проголосив свободу слова. 3 листопада 1905 р. почали видаватися українські газети й журнали. Першою українською мовою вийшла 12 листопада в Лубнах газета „Хлібороб”, редактор-видавець М. Шемет. У 4-му номері з’явився заклик „Селяни усієї України, єднайтеся”, після чого газета була заборонена. У грудні 1905 р. у Полтаві почав видаватися журнал „Рідний край”. У Києві (на кошти цукрозаводчика В. Смиренка) видавалася газета „Громадська думка” (потім „Рада”) лідерами УДРП С. Єфремовим, В. Леонтовичем, Є. Чикаленком, а також газета „Боротьба” та сатиричний журнал „Шершень”. У Харкові ? газета „Слобожанщина”, в Одесі ? „Вісті” і „Парад”, в Катеринославі ? „Запоріжжя”, у Петербурзі ? журнал „Вільна Україна”, газети „Наша думка”, „Рідна справа”, у Москві ? журнал „Зоря”. У 1906 р. українською мовою видавалося 18 газет і журналів, а протягом 1905 – 1907 рр. ? 25, із них в Україні ? 21. Дозволено видання українською мовою Євангелія, зробленого ще в 60-х рр. XIX ст. ніжинським учителем Марачевським.

До 1912 р. вийшло в світ понад 200 тис. примірників. 1907 р. було переведено зі Львова до Києва „Літературно-науковий вісник“ (редактор М. Грушевський). Журнал „Киевская старина“ був перетворений на журнал „Україна“. У 1906 р. у Санкт-Петербурзі опублікована „Історія українського народу“ О. Єфименко. У 1907 р. у Санкт-Петербурзі під редакцією В. Доманицького видано вперше повне зібрання „Кобзаря“ Т. Шевченка, а в 1908 ? „Історія України-Русі“ М. Аркаса. Почалося видання українською мовою публіцистичної, науково-популярної та художньої літератури.

„Просвіти“ та інші культурно-освітні заклади. На Наддніпрянщині у роки революції за прикладом Галичини виникли „Просвіти“. Вони діяли в Києві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Житомирі, а також філії їх у Ніжині, Козельці, Мелітополі та ін. Були „Просвіти“ і поза межами України, де жили українці ? Мінську, Баку, Владивостоці та ін. Просвіти відкривали бібліотеки, читальні, видавали книги, влаштовували лекції, музично-драматичні вечори і т. д. У „Просвітах“ брали участь видатні діячі української культури – Леся Українка і М. Лисенко (Київській), М. Коцюбинський (Чернігівській), Д. Яворницький (Катеринославській) та ін. Одночасно з „Просвітами“ відкривалися клуби, музично-драматичні гуртки, наукові товариства. Поряд з „Просвітами“ в Україні виникали кооперативи, які організовували взаємодопомогу і проводили культурно-освітню роботу.

Відступ революції. Революційна боротьба в 1906 – 1907 рр. Грудневе збройне повстання 1905 р. було найвищим пунктом революції. Після його поразки настав другий період революції ? період її відступу. Відступ був поступовий, з боями. В Україні у 1905 р. страйкувало 500 тис. чоловік, у 1906 р. ? 100 тис., у 1907 ? 55 тис. Значними були страйки у зв'язку з річницями „Кривавої неділі“ у 1906 і 1907 рр. та святом 1 Травня ? Міжнародного дня солідарності. Значного розмаху набув селянський рух у 1906 р. в Україні. Страйкувало 57 повітів навесні, 75 ? влітку, 21 ? восени. У 1905 – 1907 рр. в Україні відбулося понад 6 800 селянських виступів, якими було охоплено понад 10 680 сіл з населенням понад 13 млн. чоловік. У 1906 – 1907 рр. відбулися революційні виступи в армії і на флоті. У липні 1906 р. у Свеаборзі (Біля Гельсінгфорса) і Кронштадті повстали матроси Балтійського флоту. В Україні в 1906 р. виступили солдати Єлеського і Сєвського полків у Полтаві, у 1907 р. ? солдати Селенгінського полку і 3-ї саперної бригади в Києві. Щоб послабити революційну боротьбу, відвернути від революції народні маси, посіяти конституційні ілюзії, уряд вирішив скликати Державну думу.

I Державна дума (27.04.1906 – 8.07.1906). Вибори відбулися в лютому-квітні 1906 р. на основі закону від 11 грудня 1905 р. і були не загальними, не рівними, не прямими, не таємними. Перевагу мали поміщики і буржуазія, права селян і робітників були урізані. I Дума почала свою роботу 27 квітня 1906 р. в Петербурзі, Таврійському палаці. Із 524 депутатів-кадетів було 179, правих ? 44, соціал-демократів (меншовиків) ? 18, трудовиків ? 94. Від українських губерній ? 102 депутати, кадетів ? 36, трудовиків ? 28, СД (меншовиків) ? 5. (За соціальним станом ? поміщиків ? 24, інтелігенції ? 26, селян ? 42, робітників ? 8). Депутати від селян виступили проти аграрного проекту кадетів ? відчуження частини поміщицьких земель і передачу її селянам за викуп. Вони підтримували „трудовиків“, які вимагали конфіскації поміщицької землі та націоналізації всіх земель і наділення селян по трудовій нормі. Обговорення селянського питання загострило обстановку в країні. Тоді 8 липня 1906 р. уряд розпустив I Думу. Того ж дня було сформовано новий уряд на чолі з П. Столипіним.

II Державна дума (20.02.1907 – 3.06.1907). Вибори відбулися в січні-лютому 1907 р. Ліві партії вирішили взяти участь у виборах, щоб використати Думу як трибуну для викриття політики уряду. Дума засідала з 20 лютого 1907 р. до 3 червня 1907 р. Ліві партії визначили і лівіший склад Думи: на 518 депутатів ? 65 соціал-демократів (проти 18 у I Думі), трудовики з есерами ? 157 місць проти 94. Число кадетів зменшилося майже вдвоє ? з 179 до 98. Від України було 102 депутати, кадетів ? 10 (проти 36), соціал-демократів 11 (проти 5), трудовиків ? 40 (проти 28). За соціальним складом: поміщиків ? 16, попів ? 4, селян ? 59, інтелігентів ? 17, робітників ? 6. Селянські депутати II Думи вимагали конфіскації поміщицьких земель і націоналізації всієї землі, передачі землі селянам. Продовжуючи наступ проти революції, уряд 3 червня 1907 р. розігнав II Думу і видав новий виборчий закон, здійснивши т. зв. третьочервневий державний переворот.

Українська думська громада. Утворення її в II Думі було одним із проявів українського національного руху. У I Думі ? 19 селян, 4 робітники, 17 інтелігентів. Головою було обрано адвоката і громадського діяча ? І. Шрага (В. Шемет і П. Чижевський з Полтавщини, Ф. Штейнгель і М. Біляшевський з Києва, земець О. Свечин ? з Чернігова). У II Думі ? 47 депутатів-українців створили українську Думську громаду. Вимагали автономії України, місцевого самоврядування, демократичних свобод.

Україна в період третьочервневої монархії (1907 – 1914). Розпустивши II Державну думу, царський уряд порушив маніфест від

17 Жовтня 1905 р. і „Основні закони Російської імперії”, видані в 1906 р., за якими жоден закон не міг бути виданий без схвалення Державної ради й Державної думи. Так було здійснено третьочервневий переворот. За новим виборчим законом права робітників і селян ще більше урізувалися і в Думі забезпечувалося переважання чорносотенних поміщиків та представників великої торгово-промислової буржуазії. Поміщики і велика буржуазія, що разом складала 1 % населення, обирали 64,4 % усіх виборщиків, а робітники і селяни ? 24,8 %. Виборчим правом користувалося всього 15 % населення країни. Лише поміщиків у III Думі було 202. Від українських губерній було обрано 111 депутатів, у т. ч. поміщиків ? 64, священиків ? 13, селян ? 20. За партійністю 55 правих і російських націоналістів, 41 октябрист, 5 кадетів. Склад Думи відображав блок чорносотенних поміщиків з верхівкою торгово-промислової буржуазії. Відповідно в Думі було дві більшості: правооктябристська і октябристсько-кадетська. Уряд П. Столипіна балансував між двома більшістями. III Державна дума розпочала роботу 1 листопада 1907 р. У країні розпочався режим століпінської реакції, названий так за ім'ям П. Столипіна – Голови Ради Міністрів царської Росії, міністра внутрішніх справ. Роки наступу реакції (1907 – 1910) стали суворим випробуванням для робітників, селян, інтелігенції та прогресивних партій. В Україні царизм переслідував українську мову і культуру, заборонялося викладання в учбових закладах, закривалися „Просвіти”, драматичні гурти, клуби, заборонялось вшановувати пам'ять Т. Шевченка.

Столипін Петро Аркадійович (1862 – 1911). Призначений Головою Ради Міністрів у липні 1906 р. після розпуску I Державної думи. Був гродненським і саратовським губернатором, міністром внутрішніх справ. Став прем'єр-міністром у 44 роки. Реформатор авторитарного типу. Царизм, наляканий революцією, нуждався в такому реформаторі. Він послідовно проводив жорстоку політику „утихомирення”, чим здобув собі недобру славу „вішателя” з боку революційних і ліберальних елементів і повагу консервативних буржуазних і поміщицьких кіл. До 3 червня 1907 р. він висловлював свою політику: „спочатку утихомирення, а потім реформи”, а після третьочервневого перевороту, коли в революційному русі наступив затишок, говорив ? „дайте державі 20 років спокою внутрішнього і зовнішнього і ви не впізнаєте Росії”. Але трагізм ситуації полягав у тому, що внутрішня суперечливість мети і методів здійснення реформи зумовлювали крах П. Столипіна як політичного діяча. Проти нього боролись представники полярних політичних груп. Ліві розглядали боротьбу з ним як класову проблему. Праві (до яких

приєднався і цар) ? бачили в ньому порушника вікових устоїв, узурповавшого державну владу. Вони нуждалися у П. Столипіні-утихомирювачі, реформатор ім був не потрібен. Незадоволене реформами общини, дворянство не витримало, коли П. Столипін вирішив створити політичний еквівалент своїм економічним реформам ? створити безстанове земство ? (посилити роль буржуазії в місцевому самоуправлінні). Конфлікт між прем'єром і силами, які йому протистояли, привів до трагічної розв'язки. 1 вересня 1911 р. П. Столипін був смертельно поранений Д. Богровим ? анархістом-революціонером і агентом царської охоронки.

Мета і зміст століпінської аграрної реформи. Головна мета реформи ? розрушити сільську общину і запровадити капіталістичне землеволодіння. Зміст реформи ? державним упорядкуванням аграрних відносин на селі досягти гасіння найгостріших соціальних конфліктів і зупинення антиімперських визвольних рухів. Ідеологія реформи була спрямована не на створення умов для швидкої капіталізації сільського господарства, а на зміну основ землеустрою. 9 листопада 1906 р. цар підписав підготовлений П. Столипіним указ, за яким домогосподар міг зажадати закріплення за ним в особисту власність належної йому общинної землі. Він мав право вимагати звести її в одну ділянку ? відруб, а якщо селянин переносив туди хату і переселявся, то така ділянка називалася хутором.

14 червня 1910 р. ? закон про земельну реформу був прийнятий після обговорення законопроекту Державною думою і Державною радою. Закон проголошував вихід і перетворення всіх селян-общинників на приватних власників обов'язковим у тих сільських общинах, де не було переділів з часу наділення землею і переходу на викуп. Аграрна реформа передбачала: зруйнування общини і закріплення за селянами землі в приватну власність; насадження на селі відрубного і хутірського господарства; переселення селян. В Україні общинне землеволодіння на Правобережжі було ліквідоване ще в XVI – XVII ст., а на Лівобережжі й Півдні ? значно пізніше і не пустило глибокого коріння в свідомості селянських мас. Через це тут виділення селян з общини і закріплення в особисту власність відбувалося швидше, ніж в Росії взагалі. На 1905 р. общинним землеволодінням було: на Катеринославщині – 99,2 %, Херсонщині ? 93,2 %, Таврії ? 92,2 %, Харківщині ? 93,2 %, Черніпівщині ? 51,5 %, Полтавщині ? 17,9 %, Київщині ? 9 %, Волині ? 1,8 %, Поділлі ? 0,4 %. У цілому по 7 губерніях (без Волині та Поділля) до 1915 р. вийшло з общини 468 тис. дворів, які закріпили 30,2 % від загальної кількості

общинної надільної землі. По окремих районах із обшин виділялося: на Правобережжі ? 48 % дворів, Півдні ? 45,6 %, Лівобережжі ? 20,5 %.

Виділення на хутори і відруби. Зведенням землі у відруби і заснуванням хуторів заможних селян П. Столипін планував утворити міцну верству багатих господарів, які б служили опорою самодержавства на селі, а з другого боку ? роз'єднати селянські маси і припинити революційну боротьбу. Але досягти поставленої мети царизмові не вдалося. В Україні на початку 1916 р. на землях сільських громад було створено близько 440 тис. хуторських і відрубних господарств, що становило 13 % загальної кількості селянських дворів.

Переселення селян. Найбільше переселенців Україна дала до Сибіру. За 1906 – 1912 рр. туди виїхало близько 1 млн. чол. (із 2,5 млн. чол. по Росії). Причому з Полтавщини і Чернігівщини ? понад 350 тис. чол. Але переселення було організовано вкрай погано. Їхали у вантажних вагонах, не були забезпечені харчами і медичною допомогою, смертність на місцях досягала 30 – 40 %. У 1911 р. в Україну повернулося близько 70 % переселенців.

Наслідки аграрної реформи. Столипінська аграрна реформа була, після скасування кріпосного права 1861 р. наступним кроком на шляху перетворення Росії в буржуазну монархію. Вона прискорювала розвиток капіталістичних відносин на селі: внаслідок руйнування общини створювалася буржуазна земельна власність, усувалося черезсмузжя, збільшувалося застосування сільськогосподарських машин, добрих, підвищувалася врожайність і товарність сільських господарств, з диференціацію селянства розширювався внутрішній ринок. Але в цілому аграрна політика П. Столипіна не досягла поставленої мети ? не забезпечила створення твердого буржуазного ладу на селі, бо зберегла економічну основу кріпосницьких пережитків ? поміщицьке землеволодіння. Вона не створила для царизму міцної соціальної основи на селі в особі заможних селян, бо поряд з ними виросла велика маса розорених селян-бідняків, після чого соціальні суперечності не послабилися, а загострилися, боротьба селян посилилася. Тепер селяни боролися не тільки проти поміщиків, а й проти царських властей, чинили опір переселенню. Не розв'язавши жодного питання буржуазно-демократичних перетворень, столипінська аграрна політика не змогла попередити наростання революційної кризи.

Початок нового революційного піднесення (1910 – 1914).

Період спаду революційного руху виявився не тривалим. Уже восени 1910 р. почалося його нове революційне піднесення. В єдиних лавах

всеросійського пролетаріату виступали проти царизму, поміщиків та капіталістів і робітники України. Одночасно з виступами в Петербурзі, Москві та ін. містах відбулися масові страйки і вуличні демонстрації робітників у Києві, Харкові, Одесі, Николаєві, Херсоні. У 1910 р. страйкувало в Росії 47 тис. робітників, а в 1911 р. ? 105 тис. В Україні ? 59 страйків, у яких взяло участь 20 тис. робітників в 1911 р. Найактивніші були металісти, гірники, друкарі.

Ленський розстріл. 4 квітня 1912 р. військами там було вбито і поранено понад 500 робітників. У страйках взяло участь близько 300 тис. робітників Росії. Страйкували і в Україні. Уже 9 квітня розпочалися політичні страйки в Києві, Николаєві, Харкові, Катеринославі, Одесі, інших містах. Усього в квітні відбулося 152 політичні страйки, в яких взяли участь понад 40 тис. робітників. Улітку і восени страйки продовжувалися. У 1913 р. 77 тис. робітників взяло участь у майже 200 страйках. 94 тис. робітників страйкувало в 1914 р. Усе більше організовувалося страйків солідарності.

Українське питання в III і IV Думі і активізація українського національного руху. (1.XI.1907 – 9.VI.1912) діяла III Державна дума, на яку обрали 442 делегати. Вибори проходили в умовах поліцейського терору і масових арештів. Правих депутатів стало 147, октябристів ? 154, лібералів ? 108, лівих ? 33 (соціал-демократів ? 19, трудовиків ? 14). Дума стала слухняною зброєю царизму в його політиці утиску народного руху. Діав новий закон про вибори: перерозподіл числа виборщиків на користь поміщиків; всі обмеження зберігалися (багатоступеневість, становий характер, майновий і віковий ценз, позбавлення прав жінок, солдаві, матросів, студентів); крупні поміщики отримали половину загальної кількості виборщиків, робітники і селяни ? j. Один голос поміщика = 4 голосам крупної буржуазії, 260 голосам селян і 543 голосам робітників. У III Думі було від українських губерній ? 111 депутатів. З них 69 % поміщиків і священників. Членів політичних партій не було.

IV Дума (15.XI.1912 – 6.XI.1917). Депутатів було обрано 509. Право-октябристів ? 283 (65 правих, 120 ? націонал і поміркованих правих, 98 ? октябристів), 226 ? октябристсько-кадетських (98 ? октябристів, 48 ? прогресистів, 59 кадетів, 21 (нац. групи ? польська, прибалтійська, фінська). За 5 років відбулось з одного боку „зменшення голосів у октябристів і підвищення їх у прогресистів”. Безпідність III Думи переросла в IV Думі у законодавчий параліч. Паралельно з кризою Думи розвивалася криза верхів. До IV Думи по Україні було обрано 97 депутатів (із них 59 крайніх монархістів, 21 октябрист, 14 кадетів і

прогресистів, 1 трудовик). Національна проблема стала предметом гострих дискусій у Державній думі. Депутати від робітництва України (Г. Петровський ? мариупольський металургійний завод, М. Муратов ? депо станції Північно-Донецької залізниці). Вони виступали з промовами про демократизацію державного ладу, захищаючи соціально-економічні та національні права. Г. Петровський виступив у Думі 32 промови проти гнобительської соціальної та національної політики царизму, обмеження прав трудящих.

Крім депутатів ? членів соціал-демократичної фракції, важливість українського питання визнавали лідер кадетів ? П. Мілюков, лідер трудовиків ? В. Дзюбинський. Російські буржуазні ліберали, домагаючись конституційної монархії, вважали за необхідне піти на деякі поступки Україні, оскільки, на їх думку, такий крок міг би сприяти зміцненню Російської держави. З цією метою серед трудовиків і кадетів було зібрано 37 підписів під законопроектом про дозвіл уживання української мови в початкових школах у місцевостях з переважно українським населенням.

Отже, революція 1905 – 1907 рр. закінчилася поразкою. Однак її історичне значення важко переоцінити. Вона завдала першого серйозного удару царському самодержавству. Політичний досвід, набутий у роки революції, став могутньою зброєю в наступній боротьбі за соціальне і національне визволення. Революція та її наслідки впродовж 1907 – 1914 рр. сприяли піднесенню національної самосвідомості українського народу, розвитку національно-визвольного руху в Україні.

4. Україна у Першій світовій війні

19 липня (1 серпня) 1914 р. спалахнула Перша світова війна, в якій взяли участь 38 країн з населенням 1,5 млрд., що становило 8 населення землі. Загальна кількість мобілізованих за час війни ? 74 млн. чол., з яких 10 млн. загинуло, 20 млн. поранено. Війна продовжувалася 4 роки, 3 місяці, 10 днів (51 місяць і 2 тижні).

Причини війни ? загострення протиріч між основними капіталістичними державами Європи.

Привід до війни ? вбивство у липні 1914 р. у Сараєво (Боснія) студентом Г. Принципом спадкоємного австрійського принца ерцгерцога Франца-Фердинанда.

Українці були змушені брати участь у цій війні з обох сторін і, не маючи своєї держави, захищати чужі інтереси. (В Росії з 15,5 млн. понад 4,5 млн. українців було в російській армії і 250 тис. – в австро-угорській). На підтримку Віденського уряду з перших днів війни висловився „Український січовий союз”, заснований в 1912 р., який готував до 16 тис.

добровольців. За перші дні війни до них виявили бажання приєднатися ще близько 14 тис. Австрійський уряд дозволив сформувати леґіон до 5 тис. чол. Однак блискавичне захоплення російською армією Галичини на початку війни зашкодило повномасштабній реалізації починань. 2 тис. леґіонерів перейшло у р-н Мукачевого, де створили перший полк січових стрільців (командир Г. Коссак), а також резервний батальйон, що влилися у відповідні підрозділи австрійської армії.

У стратегічних планах воюючих сторін українські землі займали істотне місце. Росія готувалася захопити Галичину й Закарпаття. Австро-Угорщина ? приєднати Волинь і Поділля. Німеччина ? взяти під свій контроль усі українські землі. Як в Росії, так і в Австро-Угорщині розпочалася кампанія з метою замаскувати неправедний характер війни, надати їй вигляд національно-оборонної. Це фактично розкололо український національно-визвольний рух на три основні табори.

Більшість діячів українських партій і організації виступили на підтримку воєнних зусиль царського уряду, за „російську орієнтацію”. Лідери ТУПА, ліберали Д. Дорошенко, А. Вязнов, А. Міхновський увійшли до створених відділень Всеросійського союзу земель і міст. У 1916 р. до Союзу вступив С. Петлюра. Так діяли і члени УСДРП та „Спілки”. За оцінкою В. Винниченка ці люди „орієнтувалися на добре серце російської демократії, на грім перемоги, який зміячить круте серце царизму аж до націй та до парламентаризму”. Виявилася орієнтація і на „німецький тип”. Звичайно, в межах російської України вона знаходилася в іманентному стані. Розрахунок був на те, що в ході війни буде знищено основу національного гніту ? царизм, а німецький імперіалізм ? експлуататор культурний і розумний. Третій табір політично активного українства дотримувався не російської і не німецької орієнтації, а власної, з опорою на власну націю, на власний народ. Таких поглядів дотримувалися переважно соціалістичні течії.

Як відомо, напередодні війни, з метою перерозподілу світу оформилися два угруповання ? Четверний (спочатку Троїстий) союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина і Болгарія) та Антанта (Англія, Франція, Росія, до яких пізніше в ході війни, приєдналися Італія, США, Японія та ін. держави). На момент вибуху світової війни українські землі продовжували бути поділеними між двома імперіями ? Російською та Австро-Угорською, кожна з яких не приховувала своїх задумів щодо територіального розширення за рахунок українських земель. 29 липня 1914 р. група москофілів, що виїхала перед війною до Москви, утворила в Києві „Карпато-Руський визвольний комітет”, котрий видав відозву до

галицьких українців? зустрічати російську армію хлібом, сіллю та переходити на її сторону. 1 серпня 1914 р. у Львові було засновано Головну Українську Раду (ГУР) у складі трьох партій (національно-демократичної, радикальної і соціал-демократичної) на чолі з К. Левіцьким. ГУР, спираючись на січових стрільців, закликала населення сприяти австро-угорським військам на полі бою. 4 серпня 1914 р. група українських емігрантів Наддніпрянщини за ініціативою Д. Донцова, В. Дорошенка, М. Міліневського, О. Скоропис-Йолтуховського, М. Залізняка заснували Союз визволення України (СВУ), метою якого було утворення гетьманської держави (за умов відвоювання земель у Росії та Австро-Угорщини). Політичні сили Лівобережної України виступили проти політики СВУ. Товариство українських поступовців на чолі з М. Грушевським дуже негативно поставилося до таких дій ГУР і СВУ. С. Петлюра, який очолював УСДРП, теж виступив на підтримку Росії у війні. На початку вересня 1914 р. російська армія (Південно-Західний фронт) прорвала австрійську оборону й окупувала Східну Галичину. Ця поразка мала важкі наслідки для українців Галичини. Шукуючи причини своїх невдач, командування повірило звинуваченням польськoї адміністрації провінції в тому, що такою причиною стала „зрада українців“, котрі нібито таємно симпатизували й допомагали росіянам. Спочатку русофілів, а потім і українців сотнями заарештовували й страчували без суду. Тисячами гнали до Австрії і кидали до концентраційних таборів. Найсумнішою справою серед них користувався Телергоф, де утримували понад 30 тис. чол., які гинули в жахливих умовах.

Незавідна доля спіткала також галицьких українців, котрі потрапили під російську окупацію. Царський уряд вважав Галичину „Давньою російською землею, яка тепер назавжди злилася з матір'ю-Росією“. На території завойованих Галичини і Буковини було створено чотири губернії (Львівську, Перемишльську, Тернопільську та Чернівецьку), які об'єднали у військове генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем графом О. Бобринським, котрий заходився „розпеченим залізом“ викоринювати „мазепинство“, обертати місцеве населення на „настоящих русских“, а греко-католиків на православних. Навіть Микола II особисто прибув на початку квітня до Львова та Перемишля на оглядини новоприєднаних територій.

З О. Бобринським приїхала російська адміністрація, яка почала закривати українські школи, часописи, книгарні, костьоли, установи. Замість них відкривалися російські. Греко-католицькі священики разом з митрополитом А. Шептицьким були вислані в Росію, почалася

депортация підозрюваних. Лише через Київ на Схід „прослідувало“ понад 12 тис. галичан та інших жителів з прифронтової зони. Панування росіян у Галичині виявилось нетривалим. У результаті контрнаступу австро-німецьких військ у липні 1915 р. вся Галичина і значна частина Волині перейшла до їх рук. У Відні (V.1915) був відновлений представницький орган? Загальна Українська Рада? яка продекларувала необхідність завоювання незалежності України. Однак, офіційній Відень схилився на бік поляків та повернення влади польській адміністрації. На знак протесту Рада саморозпустилася. Тепер інтереси українства представляла парламентаська група на чолі з Є. Петрушевичем.

Ніщивних ударів зазнало українство і в Україні. Повсюди ліквідовувалися осередки українського культурного життя, переслідувалися українські видання. Була закрита газета „Рада“, за нею? „Українська хата“, „Село“, заборонено журнали „Дзвін“ і „Україна“, „Рідний край“, „Літературно-науковий вісник“, „Записки українського наукового товариства“ та „Наша кооперація“. Зважаючи на умови військового часу царські сановники планували новий наступ на українство. Міністр закордонних справ С. Сазонов говорив: „Настав слушний момент, щоб раз і назавжди позбутися українського руху“. Та після відчутної невдачі втрати українських земель самовпевненість царського уряду дещо згасла.

Поразка російської армії на фронті, невіра у виправлення становища, катастрофічний розвал економіки та поглиблення політичної кризи тримали у крайній напрузі населення всієї Правобережної України. Війна все більше набувала кровопролитного характеру. На кінець 1915 р. втрати російської армії становили 3 млн. 400 тис. чол., у тому числі 1 млн. 578 тис. полонених. 1915 р. вніс багато змін у внутрішнє життя Росії, а разом з нею, України. У Державній думі організувався т. зв. Прогресивний блок, до якого входили представники кадетів, прогресистів, лівих октябристів, земців. Основою об'єднання стало незадоволення владою. Блок настоював на війні до переможного кінця, але вимагав амністії для політичних в'язнів, автономії для поляків, припинення репресій проти українців, скасування обмежень у правах євреїв тощо. До Блоку вступило 300 членів Думи (з 420) та частина Державної Ради. Поділяючи його програму міністри М. Щербатов, А. Самарін, А. Кривошеїн, П. Харитонов? були усунені. Цар показав, що бажає зберегти всю владу в своїх руках. Більше того, почалися великі зміни. Верховний головнокомандувач, великий князь Микола Миколайович, який користувався значною популярністю серед військових, у липні 1915 р.

був призначений головнокомандувачем Другого Кавказького фронту, а верховне командування взяв на себе сам цар, заплідзивши можливий „бонапартизм“. Це викликало багато хвилювань в армії і суспільстві. Після катастрофи на „Ходинці“ під час коронування та поразки в російсько-японській війні царя вважали „нешасливим“ і боялися нового нещастя. Негативне враження справило й те, що після від'їзду царя на фронт, фактичне регентство перейшло до цариці, ще більше непопулярної, ніж цар.

У травні 1916 р., війська Південно-Західного фронту під командуванням А. Брусилова завдали австрійсько-німецьким силам значної поразки („брусиловський прорив“) і знову зайняли Галичину та Волинь. Війна на території України привела до розрухи господарського життя. Назріла криза промислового виробництва, обсяг якого скоротився на 30 – 50 %. В Україні до січня 1917 р. погасло 36 доменних печей. До січня 1917 р. на 1 млн. 800 тис. десятин скоротилися посівні площі (на 200 млн. пудів знизився врожай зернових у порівнянні з 1913 р.), почалися перебої з продовольством, настала інфляція.

Все це зумовило наростання класової боротьби. У 1915 р. в Україні відбулося 113 страйків, у яких брали участь 48 тис. робітників, а в 1916 р. – 218 страйків, 193 тис. Розгортали антивоєнну агітацію соціально-демократичні сили України. Набрал новий піднесення національно-визвольний рух, що свідчило про наближення нових революційних подій. Визріванню передумов української революції сприяло те, що українська еліта, що групувалася в Товаристві українських поступовців дедалі гучніше подавала голос проти війни, за корінний переустрій Росії, розв'язання національного питання.

У грудні 1916 р. було прийнято декларацію Ради ТУП: „Ми, українські поступовці, говоримося в Декларації, стоїмо на основі автономного устрою тих держав, з якими нас поєднала історична доля; державу ми розуміємо як вільну спільку рівноправних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених. Отже, боролися і боротимеся за демократичну автономію України, гарантовану такою ж Декларацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних вартостей і політичних прав українського народу....“ Зазначимо, що Товариство українських поступовців утворилося навесні 1908 р. групою колишніх членів Української демократично-радикальної партії і об'єднало представників творчої інтелігенції, які головною метою вважали відстоювання інтересів українського народу. На основі ТУП у червні 1917 р. утворилася Українська партія соціалістів-федералістів.

Отже, на початку XX ст. українські землі продовжували перебувати під владою Російської та Австро-Угорської монархій, що й визначало особливості розвитку економіки, соціально-політичного та національно-визвольного руху. Світова економічна криза, революційні події 1905 – 1907 рр. та період третьочервеневої монархії вплинули на події в Україні у такий спосіб, і таким чином, якими вони відбувалися в сусідніх імперських державах. Перша світова війна змусила українців опинитися по обидва боки фронту і, не маючи своєї держави, вони захищали чужі інтереси.

XII ЛЕКЦІЯ

Українська революція (1917 – 1921)

План:

1. Державотворення Української Центральної Ради.
2. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського.
3. Доба Директорії УНР.
4. Західноукраїнська Народна Республіка. Поразка української революції.

Джерела та література:

- Українська Центральної Ради. Документи і матеріали. – К., 1997.
Конституція Української Народної Республіки // Республіканець. – 1992. – № 3.
Винниченко В. К. Відродження нації: У 3-х т. – К., 1990.
Горелов В. Павло Скоропадський – гетьман Української Держави. – К., 1995.
Історія України: нове бачення. – К., 1996.
Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Історія України. – К., 2002.

Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. – К., 1994.

Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – К., 1997.

Реєнт О. Українська революція. – К., 1996.

Скоропадський П. Спогади. – К., 1992.

Солдатенко В. ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999.

Чотири універсали. – К., 1990.

1. Державотворення Української Центральної Ради

Становлення УЦР. Становлення нових форм української держави після двох попередніх – княжої та козацької – відбувалося в умовах революційних потрясінь у Російській і Австро-Угорській імперіях. Воно було підготовлене попередніми етапами національно-визвольної боротьби та прискорене Першою світовою війною. Внаслідок перемоги Лютневої революції і відречення царя Миколи II (Романова) від престолу в Росії настало двовладдя. Хоча номінально управляв утворений депутатами IV Думи Тимчасовий уряд (ТУ), на місцях істотний вплив мали

контрольовані соціал-демократами та соціалістами-революціонерами Ради робітничих і солдатських депутатів.

З перемогою Лютневої революції та створенням Тимчасового уряду в Петрограді, на місцях, у т. ч. в Україні, почалося формування нових органів влади. Політичні сили по-різному ставилися до цього. Представники російських правих партій в Україні, перш за все в Києві, почали формувати органи, які б підтримували Тимчасовий уряд у Росії. До них увійшли представники міської думи, фабрикианти й заводчики, земські діячі, ліберальна професура. Вони утворили Виконавчий комітет, який став представником Тимчасового уряду в Києві.

Паралельно формувалися Ради робітничих і селянських депутатів. Усього протягом березня 1917 р. в Україні виникло понад 170 Рад. Переважали в них представники соціалістичних партій, здебільшого російських, які надзвичайно багато зробили для повалення самодержавства. В умовах російської анархії лідери українських партій з березня 1917 р. на зборах ТУП у Києві утворили Українську Центральної Раду (УЦР) – національний політичний центр. Провідну роль в УЦР відіграли соціалістичні партії: утворена в червні на основі ТУП УПСФ (лідери Д. Дорошенко, С. Єфремов, Є. Чикаленко), УСДРП (В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш), УПСР (М. Ковалевський, П. Христюк, М. Шаповал). Головою Центральної Ради обрано історика М. Грушевського, його заступником В. Науменка, товаришами голови Д. Антоновича і Д. Дорошенка.

6 квітня 1917 р. у Києві відкрився Український національний конгрес, з участю 1 500 делегатів з усієї України. Конгрес обрав 150 представників до УЦР. Делегати обрали Головою ЦР М. Грушевського, а його заступниками С. Єфремова та В. Винниченка.

Тільки спираючись на реальну силу, розширивши свою соціальну базу, Центральної Рада могла вступати в переговори з Тимчасовим урядом з надією на успіх. Діяльність Ради підтримали скликані в Києві у травні 1917 р. Всеукраїнські військовий, селянський, робітничий з'їзди.

Неважаючи на заборону Тимчасового уряду, почалася українізація військових частин, де переважали українці. На Київському етапному пункті 3 000 солдатів українців утворили окремий полк, який назвали Першим полком ім. Б. Хмельницького. Перший Всеукраїнський військовий з'їзд назвав Центральної Раду «єдиним компетентним органом» у вирішенні всіх справ України. Делегати з'їзду прийняли ухвалу про «націоналізацію армії», тобто про формування із солдатів українців національних полків.

Ставши провідною силою всього українського народу, Центральної Рада змогла рішучіше поставити вимоги перед Тимчасовим урядом. З

цією метою у кінці травня 1917 р. до Петрограда прибула українська делегація із десяти членів Центральної Ради, яку очолював В. Винниченко. Висловивши свою прихильність до Тимчасового уряду, вона запропонувала надати широку автономію Україні в межах федеративної Росії, утворити при Тимчасовому уряді посаду комісара в українських справах, призначити крайового комісара для всієї України, провести українізацію армії, навчальних закладів, призначити на урядові пости в Україні людей, які володіють українською мовою, звільнити політичних в'язнів. Однак домагання української делегації було відхилено. Після цього Центральна Рада обнародувала декларацію, адресовану Тимчасовому урядові, в якій пропонувала передати українське питання на розгляд міжнародної конференції, а до того встановити в Україні владу крайового комісара від Центральної Ради, а в Петрограді при Тимчасовому уряді створити міністерство у справах України.

Всеукраїнський селянський з'їзд, який тим часом зібрався у Києві, ухвалив не чекати призначених на листопад Всеросійських установчих зборів, а раніше скликати Українські установчі збори, доручивши їм вирішити питання про самоврядування України. Після цього з'їзду до Центральної Ради було включено Раду селянських депутатів із 150 чол. Потім до Центральної Ради приєднався і Всеукраїнський робітничий з'їзд, кооптувавши своїх представників до її складу. На літо 1917 р. до Ради входило 822 члени. У такому складі вона збиралася 9 раз. Було утворено Малу Раду (30 чол.), яка і вирішувала всі питання життя держави.

Перший Універсал Центральної Ради. Щоб і надалі відігравати роль найвпливовішої сили в Україні, Центральна Рада 10 червня 1917 р. видала Перший Універсал до українського народу, який був зачитаний на Другому військовому з'їзді у Києві. У цьому урочистому акті проголошувалося: „Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду!.. Хай буде Україна вільною. Не відділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям... Ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя”, завбачалося також, що тільки всенародно обрані Українські установчі збори (сейм) мають право ухвалювати в Україні закони.

Вслід за цим на пропозицію Української партії соціалістів-революціонерів було утворено Генеральний секретаріат Центральної Ради – виконавчий орган, уряд автономної України, який очолив Володимир Винниченко. Він одночасно був затверджений генеральним

175
секретарем внутрішніх справ. Генеральними секретарями стали також С. Сфремов (згодом – О. Шульгин), Х. Барановський; С. Петлюра, Б. Мартос, В. Садовський, І. Стещенко, М. Стасюк, а генеральним писарем – П. Христюк.

Стан справ в Україні, зокрема проголошення Першого Універсалу, занепокоїв російські офіційні кола в Петрограді. До Києва прибула делегація Тимчасового уряду на чолі з О. Керенським. Вона провела переговори з українськими представниками в складі М. Грушевського, В. Винниченка і С. Петлюри. У результаті було досягнуто порозуміння між Центральною Радою і Тимчасовим урядом. Міністри Тимчасового уряду визнали право України на автономію та погодилися з тим, щоб Центральна Рада і Генеральний секретаріат стали крайовими органами влади в Україні. Центральна Рада у свою чергу визнавала майбутні Всеросійські установчі збори і до їх скликання зобов'язувалася не здійснювати ніяких таємних заходів щодо встановлення автономії України.

Другий Універсал Центральної Ради. Таким чином, відступивши від своєї непримиренної позиції щодо України, Тимчасовий уряд після тривалих переговорів з представниками Центральної Ради наважився на угоду. Але під тиском Тимчасового уряду від проголошених у Першому Універсалі принципів відступила і сама Центральна Рада. У Другому Універсалі, схваленому 3 липня 1917 р., вона заявила про визнання Всеросійських установчих зборів, які мали встановити автономію України, і відсутність наміру відокремлюватися від Росії: „Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як всі, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагатися до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності”.

Отже, тези про волю України і про те, що український народ сам творитиме своє життя, проголошені в Першому Універсалі, у Другому були фактично заперечені. Цей політичний компроміс ослабив авторитет Центральної Ради, посіяв у свідомості широких мас недовіря до свого парламенту. Продовжуючи державотворчу діяльність, Центральна Рада на підставі домовленостей з міністрами Тимчасового уряду уклала „Статут Вищого Управління України”. Однак новий кабінет міністрів Росії на чолі з О. Керенським не затвердив його. Замість Статуту, який українці вважали рівнозначним конституції, було отримано Інструкцію Тимчасового уряду, у котрій права автономії України значно зменшувалися. Генеральний секретаріат було названо органом не Центральної Ради, а Тимчасового уряду. До компетенції Генерального

секретаріату не входили військові справи, транспорт, міжнародні зв'язки, продовольчі справи, пошта й телеграф. Призначати урядовців він теж не міг. До сфери влади Секретаріату входили лише 5 із 9 українських губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська і частково Чернігівська (Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврію не визнавали українськими).

Наростання політичної кризи. Ситуація в Україні з кожним днем погіршувалася. Розхитане війною економічне життя занепадало. Голод примарою ходив по Росії і зачепив Чернігівщину. Продовольчих запасів було мало. Петроград виগ্রівав з України все, що можна було. І цим обмежувалася його продовольча політика. Податків ніхто не платив. Селянство, змучене війною і революцією, розорялося. Суд і поліція не функціонували. З фронту масово втікали солдати, посилюючи безладдя в країні. Центральна Рада й Генеральний секретаріат ніяк не могли вирватися з тенет Тимчасового уряду, нерозв'язаними залишалися економічні, земельні та воєнні питання.

Восени 1917 р. на арену політичної боротьби в Росії активно вступила найрадикальніша частина російської соціал-демократії – більшовики. Вони висунули ідею переростання демократичної революції у соціалістичну. Спочатку більшовики хотіли добитися цього мирним шляхом, але після невдалої спроби, підняти на початку липня 1917 р. повстання в Петрограді і таким чином захопити владу – взяли курс на збройну боротьбу і встановлення диктатури пролетаріату.

Революційний запал, у якому було багато утопічного і жорстокого, наростав. Визріла революційна криза. Процеси, що відбувалися в країні, забезпечили більшовикам підтримку пролетарських мас, особливо в індустріальних центрах. Потужна агітація і пропаганда, що закликали до „експропріації експропріаторів” дали результати. У ніч з 6 на 7 листопада влада в Петрограді перейшла до рук більшовиків, які мали тепер більшість у Раді, Тимчасовий уряд було повалено.

Здобувши всю повноту влади в Росії, більшовики в Україні, на Дону й Кубані зазнали поразки. У Києві 1 листопада 1917 р. дійшло до збройного зіткнення штабу Київського військового округу, який продовжував підтримувати Тимчасовий уряд, більшовицьких військових частин і українського полку, сформованого з делегатів Третього Всеукраїнського військового з'їзду, що підтримував Центральну Раду. Боротьба закінчилася поразкою штабу, який виїхав на Дон, і придушенням більшовицького повстання. Після від'їзду з Києва вірних Тимчасовому уряду військ уся влада перейшла до Центральної Ради. З різних місць

України на її адресу надходили заяви зі словами підтримки. У відозві до населення Центральна Рада закликала до спокою, порядку й підпорядкування українській адміністрації. Тоді ж уряд України поповнили нові генеральні секретарі, які представляли УСДРП і УПСР.

Третій Універсал Центральної Ради. 7 листопада Центральна Рада прийняла свій Третій Універсал, що пролунав у святковій атмосфері біля пам'ятника Б. Хмельницькому і був освячений молебнем у Софіївському соборі. Зміст Третього Універсалу не повною мірою відповідав тогочасним патріотичним настроям широких верств українства. У цьому документі йшлося про встановлення Української Народної Республіки, яку українське населення, зарубіжні дипломатичні місії розуміли як проголошення незалежності Української держави. Це була деяка політична модифікація автономного статусу України в складі єдиної Російської республіки. Незрозуміло тільки, про яку Росію йшла мова. Адже Україна не визнавала більшовицької влади, а демократична Росія вже не існувала.

Відповідно до Третього Універсалу верховним законодавчим органом УНР залишалась Українська Центральна Рада, до складу якої входили і представники національних меншин України. Вищим виконавчим органом був Генеральний секретаріат. Було визначено державні кордони УНР, які охоплювали й Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії та Таврію. Питання приєднання інших земель – Холмщини, частини Курської та Воронежської губерній, де українське населення становило більшість, мало бути розв'язане згідно з волею їх мешканців. Підтверджено такі демократичні принципи: свободи слова, друку, віросповідань, зборів, спілок, страйків, недоторканність особи та житла, право використовувати місцеві мови у стосунках з державними установами, скасування смертної кари, амністію для всіх політичних в'язнів, справедливий суд. Універсал установив 8-годинний робочий день, визнав право контролю уряду та робітників над промисловістю, проголосив право національних меншин на національно-персональну автономію, а також реформу місцевого самоврядування. У галузі земельних відносин було оголошено про скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств і про передачу їх „земельним комітетам, обраним народом”. Принципи, сформульовані в цьому документі, було розвинуто й закріплено в окремих законах УНР. Зокрема, на початку грудня 1917 р. було ухвалено низку законів про реорганізацію судів, про народні ради для євреїв, а в січні 1918 р. – закон про охорону прав національних меншин України.

Протягом першого місяця після більшовицького перевороту в Петрограді ЦР користувалася в Україні найбільшим впливом. Переконливим підтвердженням цього стали результати виборів до Всеросійських установчих зборів, які відбулися в кінці листопада 1917 р. Більшовики одержали 10 % усіх голосів, а українські партії – майже 75 %. У цій ситуації більшовики зробили спробу здобути владу шляхом скликання Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Та коли він розпочав у Києві роботу, виявилось, що із 300 діючих в Україні Рад на ньому було представлено лише 49. Більшість із 2,5 тис. учасників з'їзду становили селяни. З'їзд підтвердив волю українського народу, виявлену на виборах до Установчих зборів, і висловив довіря Центральній Раді.

Посилення більшовицької загрози. Делегати-більшовики чисельністю 124 чол. не підкорилися рішенням більшості з'їзду і покинули його, переїхавши до Харкова, де саме тоді працював III з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну. 77 делегатів на нього поспіли всього 46 із 140 Рад регіону. Об'єднавшись, ці дві групи вирішили конституюватися як I Всеукраїнський з'їзд Рад. На другий день своєї роботи, 12 грудня 1917 р., він проголосив встановлення в Україні радянської влади. Цей з'їзд не відображав волю українського народу. Він спирався на 10 % виборців – в основному російськомовне населення, яке працювало на підприємствах не національного, а всеросійського значення.

На противагу Українській Народній Республіці у Харкові було проголошено утворення Української Радянської Республіки (певний час вона також називалася Українською Народною Республікою) та її уряду – Народного секретаріату, до складу якого увійшли Артем (Ф. Сергєєв), Є. Бош, В. Затонський, М. Скрипник та ін. Новоутворений більшовицький уряд негайно визнав Україну федеративною частиною Росії, поширив на її території чинність декретів російського Раднаркому (Ради народних комісарів – уряду Радянської Росії) і скасував усі закони й розпорядження Центральної Ради. Український уряд виявляв нерішучість у розв'язанні основних соціально-економічних завдань. Землі конфіскувалися та передавалися до рук селян повільно. Страждаючи від нестачі грошей, УНР зберігала в недоторканності стару банківську систему. Не було встановлено належного контролю над виробництвом. Збереглися старий судовий апарат, старе законодавство, система освіти і навчання.

Не дивно, що з Росії в Україну почали втікати (і знаходили тут підтримку) залишки панівних верств. Більшовикам це, звичайно, не могло

сподобатись. Україна мимоволі ставала оплотом усіх антибільшовицьких сил. Назрівав конфлікт між нею і більшовицькою Росією.

Знайшовся й привід. У Києві дислокувалися деякі більшовицькі військові частини, діяли більшовицькі організації. Спочатку вони були лояльні до української влади, але з часом почали агітувати проти Центральної Ради. Тоді, після кількох спроб примусити їх розійтися по домівках, було прийнято рішення роззброїти більшовицькі частини та вислати їх за межі України.

Другим приводом для Радянської Росії послужило ставлення українського уряду до донських козаків, які виступили проти більшовиків і почали збирати на Дону свої військові сили. Донські козаки, які перебували на фронті, для повернення додому мали найбільшчий шлях – через Україну. Уряд УНР зайняв нейтральну позицію. Тоді більшовицька Рада народних комісарів (РНК) 4 грудня 1917 р. пред'явила ультиматум українському урядові за підписом В. Леніна та Л. Троцького, що, на словах «визнаючи» УНР, був втручанням у її внутрішні справи. Він містив 4 вимоги до Центральної Ради: відмовитися від дезорганізації фронту (йшлося про утворення Українського фронту); не пропускати через Україну козачі формування з фронту на Дон; пропустити більшовицькі війська на Південний фронт; припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців. У разі неприйняття даних вимог протягом 48 год РНК оголошував Центральну Раду «в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні».

Виходячи з того, що Україна є суверенною республікою і ніхто не має права втручатися в її внутрішні справи, Центральна Рада 5 грудня 1917 р. відхилила ультиматум. Це призвело в кінці грудня 1917 р. до українсько-більшовицької війни.

Війна Радянської Росії проти України. На боротьбу проти УНР були перекинуті більшовицькі російські війська з фронту. З Москви, Петрограда та інших міст Росії прибули загони червоногвардійців – переважно робітників і матросів, які ненавиділи «буржуазну» Центральну Раду. Всього проти УНР виступили три більшовицькі російські армії, а Україну фактично, не було кому захищати. Понад мільйон солдатів українізованих частин колишньої царської російської армії, які бажали служити в збройних силах України, було демобілізовано. І не їхня вина, що окремі лідери Центральної Ради, особливо В. Винниченко, виступали проти створення регулярної армії. Крім окремих частин добровольців, Україна в грудні 1917 р. майже не мала війська. Практично всі полки, у тому числі й з гучними назвами (Шевченківський, Дорошенківський,

ім. Грушевського та ін.), у кращому разі, оголошували нейтралітет, а то й переходили на бік інтервентів.

Тим часом більшовики, формально не оголошуючи війни УНР, згідно з планом, задалегідь розробленим В. Антонов-Овсієнко, 13 грудня 1917 р. захопили Харків, де перебував більшовицький уряд України. Звідси 5 січня 1918 р. було сплановано похід на Київ. Протягом січня більшовицькі війська під керівництвом колишнього царського підполковника М. Муравйова з допомогою підрозділів Єгорова, Берзіна та Знаменського зайняли майже все Лівобережжя. Серйозна загроза нависла над Києвом. Невеликі загони українських патріотів під тиском переважаючих сил противника поспішно відступали. Для оборони залізничного вузла Бахмач був надісланий старший курс старшинської школи. Курсанти організувалися у сотні, ними командували 20 старшин на чолі з сотником А. Гончаренком і мали на озброєнні 18 кулеметів. У Бахмач вони прибули 23 грудня. Після запеклого бою з військами Муравйова (біля 6 тис. червоногвардійців) курсанти залишили Бахмач і 14 січня об'єдналися зі студентами січового куреня.

У той грізний час у Києві сформувався студентський курінь, що нараховував біля 300 чол. Серед них були студенти Українського народного університету і учні старших класів гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. Без будь-якої військової підготовки, погано озброєні юнаки під керівництвом сотника В. Омельченка (також студента) один із студентських куренів у складі 130 чол. вирушив на фронт. 15 січня дня о 4 год. ранку вони зупинилися на залізничній станції Крути, що за 18 км від Ніжина. Після об'єднання курсантів і студентів було біля 550 чол.

У виритих перед станцією окопах, по обидва боки колії залагали юні оборонці: праворуч – старшинська школа, ліворуч – стрільці студентського куреня. Холодного ранку 16 січня 1918 р. на них почали наступати червоні війська, обстрілюючи вогнем лінію окопів. До обіду українські юнаки героїчно відбивали ворожі атаки. А коли не стало боєприпасів, оборонці не змогли витримати наступ переважаючих військ противника. Молоді бійці пізно ввечері відійшли з поля бою. Частина з них сіла на поїзд і рушила в напрямку Ніжина. Близько 250 курсантів і студентів та 10 старшин, в т. ч. В. Омельченко, загинули в бою. 32 студенти потрапили в полон до Муравйова, 28 із них зазнали нелюдських тортур і в страшних муках загинули. Після того, як Центральна Рада з німецькими військами повернулася до Києва, тіла замордованих студентів були знайдені, перевезені до столиці і 19 березня 1918 р. за козацьким звичаєм поховані на Аскольдовому цвинтарі.

Українські війська змушені були відступити з Лівобережжя і у зв'язку з більшовицьким повстанням, що вибухнуло у Києві 16 січня 1918 р., треба було захистити українську владу в столиці УНР. Бої з більшовицькими повстанцями в Києві тривали до 22 січня. Більшовики захопили найважливіші об'єкти столиці, зокрема „Арсенал” на Печерську, Поділ, Старе Місто й вузьким ланцюгом оточили будинок Центральної Ради. Та Січові Стрільці, сформовані з галичан і буковинців, що свого часу потрапили до російського полону, прорвалися крізь більшовицькі війська й відбили Старе Місто, Поділ. Слобідський кіш і Вільне козацтво здобули „Арсенал”, захопивши 300 більшовиків у полон. Однак українські війська не змогли втриматися в місті. Перевага була на боці збройних сил більшовицької Росії, що під керівництвом підполковника М. Муравйова наступали зі Сходу. 26 січня вони зайняли Дарницю й мости на Дніпрі, навівши на місто гармати, які залишили деморалізовані українські вояки, й п'ять днів бомбардували Київ.

25 січня 1918 р. 3-тисячне українське військо залишило Київ разом із більшістю членів Центральної Ради, спочатку відступило до Житомира, потім укріпилося в Сарнах, червоноармійці зайняли Київ.

Під час бомбардування в Києві згорів будинок М. Грушевського з його унікальною особистою бібліотекою та колекціями. Від снарядів і пожеж постраждала майже половина будинків міста над Дніпром. Протягом трьох тижнів більшовицькі війська окупували й Правобережжя.

В умовах більшовицького наступу життєво важливим для УНР було укладення миру з центральними державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Ще в грудні 1917 р. радянська Росія, перебуваючи в критичному стані, почала переговори про перемир'я з Німеччиною. До Бреста також прибула українська делегація, яку очолював В. Голубович. До неї входили М. Любинський, М. Полоз, О. Севрюк, М. Левитський та економічний радник делегації С. Остапенко. Це були молоді українські патріоти, на жаль, далекі від дипломатичної діяльності.

Четвертий Універсал Центральної Ради. Зовнішньополітичне та внутрішнє становище України вимагало негайного проголошення незалежності. У Четвертому Універсалі, датованому 9 – 12 січня 1918 р., Центральна Рада заявила: „Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу”. Поряд із проголошенням незалежності УНР зазначалося, що Українські установчі збори, які мали скликати якнайшвидше, повинні розв'язати питання про федеративний зв'язок

Україні з колишньою Російською державою. Четвертий Універсал перейменував Генеральний секретаріат у Раду народних міністрів, намітив після підписання миру замінити постійну армію народною міліцією, встановив монополію внутрішньої та зовнішньої торгівлі, контроль над банками, постановив провести вибори волосних, повітових і міських народних Рад, щоб у них мали голос демобілізовані солдати, та призначив на 22 січня 1918 р. скликання Українських установах зборів.

Універсал закликав увесь народ звільнити Україну від „більшовиків і інших напасників, які розграбовують і руйнують наш край”. Перед урядом республіки було поставлено завдання піднести народний добробут, відбудувати зруйновані війнами підприємства. На залізо, шкури, тютюн та інші товари держава встановлювала монополію. Уся земля до початку весняних і польових робіт мала бути передана трудовому народі без викупу. Підтверджено декларовані раніше права і свободи особи.

Через тиждень після проголошення Четвертого Універсалу уряд, який очолював В. Винниченко, склав повноваження. 17 січня 1918 р. голову Ради міністрів УНР став український есер В. Голубович.

Усі міністри новосформованого уряду, крім двох соціал-демократів, належали до Української партії соціалістів-революціонерів. У січні 1918 р. Центральна Рада прийняла закони про соціалізацію землі та 8-годинний робочий день. Згодом Мала Рада ухвалила закони про Державний герб (ним став тризуб – родовий знак київських князів), про громадянство, про новий адміністративний поділ України, про грошову систему (грошовою одиницею УНР стала гривня).

Брестський мир. Незважаючи на винятково складну ситуацію, Центральна Рада розвивала зовнішньополітичну діяльність. У січні 1918 р. до Бреста прибула українська делегація на чолі з О. Севрюком. Виявивши багато тактовності і дипломатичного хисту, вона відстояла інтереси УНР, підтвержені Четвертим Універсалом. 27 січня (9 лютого) 1918 р. українські дипломати підписали мирний договір з центральними державами, які розраховували на великі природні багатства України.

Згідно з Брестським миром усі чотири держави центрального блоку визнали незалежність і самостійність України, яка стала повнокровним суб'єктом міжнародного права. Західні межі УНР було встановлено по довоєнних кордонах Росії та Австро-Угорщини. Кордон з Польщею дещо згодом мала визначити спеціальна змішана комісія „на основі етнографічних відносин і бажань людності”. За збройну допомогу Німеччини та Австро-Угорщини в боротьбі проти агресії Радянської Росії УНР зобов'язувалася поставити їм до липня 1918 р. значну кількість

„хліборобських і промислових лишок”, зокрема 1 млн. т збіжжя, круп, м'яса. Інші пункти договору встановлювали дипломатичні відносини між молоддю УНР і державами центрального блоку, регулювали обмін військовополоненими, повернення інтернованих цивільних осіб. Сторони взаємно відмовлялися від сплати контрибуцій.

Через кілька днів на територію УНР увійшла могутня австро-німецька армія – понад 450 тис. чол. Це надало австро-німецькій допомозі характер окупації. Тим більше, що українські делегати на переговорах у Бресті добивалися, щоб в УНР були направлені Українські січові стрільці та частини, сформовані в Австро-Угорщині і Німеччині з військовополонених українців (30 тис. чол.). Кожен іноземний солдат, який служив в Україні, мав право відправити на батьківщину посилку вагою 12 фунтів. Українські війська за допомогою німецьких підрозділів розчистили від більшовиків шлях з Житомира на Бердичів і увійшли у Київ. До столиці повернулися Центральна Рада і уряд В. Голубовича. Через кілька тижнів в Україні не залишилося жодного червоноармійця. Німецькі й австро-угорські війська зайняли всю Україну. Центральна розташувалася на півночі УНР, а австро-угорці – на півдні. Центральна Рада та її уряд закликали у відозвах український народ до спокою. Однак широкі верстви українства з недовірою зустріли нових окупантів.

Розпуск Центральної Ради. Центральна Рада ліквідувала усі заходи і розпорядження радянської влади, зокрема, відновила право власності на фабрики, заводи, транспорт, банки. Цим були задоволені як українські підприємці, так і німецька адміністрація. Але їх не влаштувало те, що українська влада залишила в силі закон про соціалізацію землі, згідно з яким селяни вже навесні мали починати ділити землю поміщикам. Міський пролетаріат, який підтримував більшовиків, був проти Центральної Ради. Сільський пролетаріат, бачачи, що його земля вже обсів німецький окупант, також був незадоволений її політикою. Заможне селянство ставилося вороже до Центральної Ради через закон про соціалізацію землі. Поміщики, інші великі землевласники, яким українська влада перешкоджала в експлуатації незможних верств, теж не підтримували Центральну Раду. Не в усьому розуміли М. Грушевського навіть українські демократи. Віддати владу чужинцям означало загубити національні здобутки. У цьому була трагедія Центральної Ради. Німецька військова адміністрація все більше втручалася у внутрішні справи України. Це призвело до гострих конфліктів між нею і Центральною Радою.

28 квітня 1918 р., коли Центральна Рада обговорювала накази Головнокомандувача німецькими військами фельдмаршала Г. Ейхгорна,

до будинку Педагогічного музею, де вона засідала, увірвалися німецькі солдати й арештували двох міністрів. Наступного дня Центральна Рада збиралася на останнє, як виявилось, засідання, на якому ухвалила Конституцію УНР, змінила земельний закон і обрала М. Грушевського Президентом України. Після цього Центральну Раду, яка не зробила навіть спроби опору, розігнали німецькі війська.

Її падіння аж ніяк не означало, що робота протягом 13,5 місяців була марною. Центральна Рада добила визнання прав українського народу на свою державу і національну культуру. Великі часи творчості Української Центральної Ради та її акти, – на думку М. Грушевського, – зостануться великою епохою її розвою, твердою підставою національного будівництва”. Важко не погодитися з цією оцінкою багатогранної, хоч і не безпомилкової діяльності Центральної Ради.

2. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського

29 квітня 1918 р. на конгресі хліборобів-землевласників (8 тис. делегатів) гетьманом нової держави – Гетьманату „Українська держава” – проголошено Павла Скоропадського (1873 – 1945). „Я маю єдину ціль: користь і щастя народу і краю” – заявив гетьман у своєму „Маніфесті”. Він проголосив також тимчасові, до виборного сейму, закони. Труднощі гетьманської влади полягали у тому, що крім внутрішньої опозиції, існувала й реальна влада союзників. Вони завадили українцям закріпитися в Криму, куди з боями увійшли частини полковника Болбочана і генерала Натієва. Чорноморський флот підняв українські прапори, але невдовзі більшість екіпажів, заготованих більшовиками, затопили кораблі під Новоросійськом. Все ж формувалася армія: сердюцька дивізія, загін Січових Стрільців тощо.

Зате союзники не перешкодили Румунії у січні 1918 р. окупувати Бессарабію. Австрійці не допускали української адміністрації на Холмщині. Йшло втручання у внутрішню політику уряду Ф. Лизогуба. Інші проблеми походили від тих, хто „вважали себе спеціалістами, а інших вважали не українцями”. Якщо зовнішньополітичне відомство під орудою Д. Дорошенка добилося значних успіхів (визнання держави більш, ніж 20 країнами, зокрема, Росією), то у внутрішній політиці, через опозицію української соціал-демократії, гетьман оперся здебільшого на членів російських партій, насамперед, кадетської. Відповідні були і наслідки роботи цих діячів, які між собою насміхалися з „мови” і „незалежності”.

Виятком стала культурно-освітня (міністр М. Василенко) та деякі інші справи. Було відкрито університет у Кам'янці-Подільському. Понад 50 гімназій стали українськими, видано десятки тисяч українських книг.

Засновано національні установи (музей, галерею, капелу, архів) і навіть Академію наук, президентом якої став фундатор геохімії та вчення про ноосферу В. Вернадський. Досягнуто автономії православної церкви в Україні (УАПЦ). Телеграфне Агентство очолив націоналіст Д. Донцов.

Характерною рисою господарської політики гетьмана була орієнтація на великих і середніх власників. Для можливих селян введено категорію козаків, які мали стати опорою гетьманату. Лише у листопаді з'явився проект державного викупу у поміщиків земельних угідь і розподілу їх між селянами. Але вже влітку розгорілися селянські бунти проти режиму у Звенигородському, Таращанському повітах Київщини, у Ніжині. На Катеринославщині анархіст Нестор Махно (1888 – 1934) підняв рух опору німцям і гетьманцям. Селяни не бажали повертати конфісковані УЦР у поміщиків землі і майно. Робітники – шахтарі та залізничники саботували та страйкували, адже хоча і була введена конвертована валюта – гривня, але зарплата затримувалась. Та з липня активізувалися німецькі суди і каральні загони. Більшість стихійних виступів було придушено.

Наростання опору владі. Посилення опозиційного монархії національного руху проявилось в реорганізації у серпні 1918 р. Національного державницького союзу (УНДС) в Український Національний Союз (УНС) – координаційний осередок українських соціалістичних партій, професійних спілок, „Просвіт” та ін. Метою було закріплення самостійності та оборона демократичного ладу держави. Керівники УНС, зокрема С. Петлюра, вказували на небезпеку як диктатури гетьмана і союзників, так і російської контрреволюції в Києві – „білої” і „червоної”.

За почином московських соціал-демократів була створена таємна „Чорна сотня”, причетна до диверсій і замахів в Україні, член якої Б. Донський убив Ейхгорна з метою зірвати німецько-український мир. Тоді ж у Києві було зірвано порохомий склад, що забрало життя 200 чол., а в Одесі – склад з амуніцією. У цей період гетьман змінив міністра внутрішніх справ і звернув увагу на основи державності: військовий обов'язок, українську мову, громадянство, фінанси. П. Скоропадський запропонував також співпрацю лідерам УНС. У вересні в Німеччині він домовився з кайзером про створення власної армії (до 400 тис. солдат), українізацію уряду, вибори в Сейм. Проте, із послабленням німців на фронті, лідери УНС схилилися до військового перевороту. Цього прагнули – із своєю метою – і російські „білі” сили, яких тільки у Києві і околицях було до 40 тис, та „червоні”, які (Всеукраїнськом) отримали

50 млн. крб. на агітацію і організацію повстання. Антанта також відкинула прохання гетьмана підтримати самостійну Україну, оскільки робила ставку на Російську імперію.

Крах гетьманату. Внаслідок революції в Німеччині і відречення кайзера Вільгельма II, гетьман опинився в повній ізоляції і проголосив 14 листопада 1918 р. грамоту про федеративний союз України з найбільшовицькою Росією. Ще з жовтня він формував власні збройні сили, мав згоду з Доном і Кубанню, а тепер добився підтримки Антанти.

Та було пізно. 14 грудня УНС утворив Директорію – уряд УНР із 5 директорів на чолі з В. Винниченком за участі С. Петлюри, Ф. Швеця, П. Андрієвського, А. Макаренка. Через два дні з Білої Церкви, де зібралось до 100 тис. військ і повстанців, ядро яких склали Січові Стріпці під орудою полковника Є. Коновальця, Директорія почала наступ на столицю. Загальне керівництво армією здійснював С. Петлюра.

Після переможного бою з гетьманцями під Мотовилівкою (16 листопада) і гарантії німцям вільного повернення додому (гетьман таємно вїхав з ними) 14 грудня Директорія переїхала до Києва.

Отже, консервативна ідея також не об'єднала українство. Монархія не встояла під ударами зовнішніх і внутрішніх ворогів, як і республіка.

3. Доба Директорії УНР

Відновлення УНР. Декларацією від 26 грудня 1918 р. Директорія відновила закони УНР, зокрема закон про передачу селянам поміщицької землі. Перед урядом В. Чехівського (УСДРП) постала проблема організації влади і війська. Центральну владу прибрав Конгрес трудового народу – парламент, більшість якого склали селяни і робітники. На його сесії у січні 1919 р. затверджено Акт Злуки – об'єднання УНР і ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки). У Акті соборності зазначалось: „Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України”.

Конгрес передав тимчасово уряду Директорії, доповненій представником ЗУНР Є. Петрушевичем, законодавчу і верховну владу, ухвалив принцип загального виборчого права для творення майбутнього парламенту, курс на соціалізацію села тощо. Уряд УНР прийняв закони земельний (8 січня) і про українізацію. Проте у Директорії не було ні часу для виконання задумів, ні засобів, ні єдності дій. В. Винниченко, М. Грушевський і боротьбисти (за назвою газети „Боротьба”) були за радянську форму влади, військовий міністр генерал О. Греков – за союз з Антантою проти більшовиків. С. Петлюра відстоював пріоритет національного визволення. Протиборство між прихильниками „трудового

принципу” і „європейського шляху” йшло до травня 1920 р. В результаті твердої влади не склалося. Попри заклики Директорії, на місцях поширилися анархія, погроми, бандитизм. Люди звірили від горілки і крові.

Друга війна більшовиків з Україною. Армію УНР в лютому 1919 р., після відставки В. Винниченка, одноосібно очолив Головний отаман Симон Петлюра (1879 – 1933). Він відмовився прийняти протекторат Франції, яка виступала за єдину Росію. Тим часом Південну Україну ще в грудні 1918 р. захопив 60 тис. десант Антанти, на Південному Сході загрожувала білогвардійська Добровольча Армія А. Денкіна. Із заходу наступали поляки та румуни. А найбільшою була більшовицька загроза на північно-східному напрямі. Більшовики України на чолі з Миколою Скрипником (1872 – 1933) на нараді в Таганрозі вирішили було створити Українську компартію. Та в листопаді 1918 р. московські посланці Й. Сталін (Джугашвілі), В. Антонов та ін. організували разом з місцевими більшовиками Тимчасовий робітничо-селянський уряд Г. Пятакова. Відтоді Радянська Росія почала спершу приховану, а із січня – відкрити війну проти УНР. Другий похід також очолив В. Антонов-Овсієнко.

На бік наступаючих 1-ї і 2-ї повстанських дивізій, 1-го полку Червоного козацтва та ін. військ Українського фронту, посиленних китаїцями, латишами, угорцями, перейшли загони отаманів М. Григор'єва і Н. Махна, Зеленого (Д. Терпила). Армія Директорії розвалювалася від епідемії та впливу тисяч більшовицьких агітаторів. Вони, за інструкцією Л. Троцького, закликали ділити землю і протистояти самостійникам, як „запродавцям капіталістів”. Фракція УПСР провела Конгрес, на якому висловилися за радянську форму правління. Це ще більше підірвало довіру до УНР в Європі. 5 лютого 1919 р. більшовики вдруге зайняли Київ. Командири їх Богунського і Таращанського полків 1-ї дивізії М. Щорс і В. Боженко були нагороджені. Уряд Директорії перебрався до Вінниці. У квітні керівництво Антанти, стурбоване угорською революцією і бунтами на французьких кораблях, також покинуло Одесу і Крим більшовикам.

Політика радянської влади. 3 проголошенням „незалежної і суверенної держави” УРСР і її Конституції на III Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові (6 – 10 березня 1919), другим більшовицький уряд продовжив політику „воєнного комунізму”. Понад 3 тис. озброєних і організованих у продзагони російських робітників направлено Леніним у „похід по хліб” на Україну. Тільки на Мелітопольщині заготовляло збіжжя близько 20 загонів – як за оплату, так і силою.

Продрозверстка і насадження урядом Х. Раковського колективних господарств привела середняків і частину бідняків у лави повстанців. Селяни, що складала 80 % населення України, виступили проти більшовиків ще й тому, що комуністи насаджували російську мову, зневажали українську культуру. Це відвернуло від них і політичних союзників – партії українських комуністів – „боротьбистів” (газета „Боротьба”) та соціал-демократів.

Остаточо дискредитував себе уряд УСРР, коли розгорнула боротьбу з „контрреволюцією” Всеукраїнська надзвичайна комісія під орудою М. Лаціса. Кількість жертв „чекістів” лише в Києві у 1919 р. становить не менше 12 тис. Тож тільки протягом квітня – червня, згідно заяви Х. Раковського, відбулося 328 антирадянських бунтів.

Наступ українців і денікінців. У червні 1919 р. Лівобережжя зайняли війська А. Денікіна, котрі висадилися в Приазов’ї. Одночасно пішла в наступ 35-тисячна Українсько-Галицька Армія (УГА). До них пробивалися 3,5 тис. повстанців Ю. Тютюнника з колишнього загону вбитого махновцями М. Григор’єва. Координаційним центром українського військово-політичного життя став Кам’янець-Подільський. 3 липня тут перебували уряди УНР і ЗУНР. До складу Директорії входили С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко і Є. Петрушевич, який з правами Диктатора завідував справами Галичини. Війська Директорії і Денікіна майже одночасно увійшли в залишений „червоними” Київ 31 серпня. Але згоди між самостійниками і „єдінонеделімцями” не сталося – Денікін продовжив похід на Москву сам.

Розійшлися в подальшій стратегії і українці. Директорія і її уряд на чолі з Ісаком Мазепою, який у серпні замінив Б. Мартоса, вважали за головну загрозу революції Росію, тому, для здобуття допомоги від Антанти, готові були до союзу з Польщею. С. Петлюра, якому Директорія передала 15 вересня 1919 р. свої повноваження, та уряд УНР 24 вересня оголосили війну Денікіну. Галичани ж найбільшим ворогом вважали Польщу і для звільнення Галичини були ладні порозумітися з Денікіним й Антантою. Держави Антанти блокували територію УНР. А Добровольча Армія Росії повела на окупованих нею землях нищення всього українського, єврейські погроми, розстріли робітників, відновлювала поміщицьке землеволодіння.

Розгром Денікіна. Восени 1919 р. більшість української території опинилася під владою генерала Денікіна. Антинародна політика білого режиму (відновлення поміщицького землеволодіння, права власності на підприємства, нехтування соціально-політичними правами трудящих)

викликала масовий опір населення. У тилу білогвардійських військ ширився повстанський рух, особливо активно діяли загони Нестора Махна.

У листопаді 1919 р., на превеликий жаль, відбувся розкол армії УНР: у той час, коли війська Директорії вели запеклі бої з білогвардійцями, командування УГА уклало союз із Денікіним. У черговий раз далися взнаки протиріччя, які існували між урядами ЗУНР і УНР.

На початку 1920 р. Червона армія подолатала опір військ Директорії і розгромила денікінців. Рештки білогвардійців зосередилися в Криму, Денікіна заступив Врангель.

Повернення українців. С. Петлюра, у пошуках союзників для боротьби з більшовиками і перед загрозою інтернування армії, що поверталася із Зимового походу, уклав 22 квітня 1920 р. Варшавську угоду з Ю. Пілсудським, диктатором Речі Посполитої Польської (РПП). Польща визнавала УНР і обіцяла їй збройну допомогу, а Україна визнавала кордон з РПП по р. Збруч. Угода викликала осуд українців Галичини і Волині, але С. Петлюра забезпечив підтримку своєї 15 тис. армії 65-тисячним польським військом, і 6 травня 1920 р. визволив Київ. Проте апогей всеукраїнського повстання пройшов. Поляки теж залишили союзників.

Остаточна перемога більшовиків. Більшовики ж, утворивши фронти під командуванням М. Тухачевського (Західний) і О. Єгорова (Південно-Західний) 12 червня 1920 р. знову зайняли Київ. Відзначилась в боях 1-а Кінна армія С. Будьонного. На цей час Червона Армія нараховувала 3,5 млн. чол.

Продовживши похід на Галичину і в Польщу, більшовики створили там маріонеткові уряди. Але загроза втрати державності згуртувала поляків, а О. Єгоров і Й. Сталін запізналися із перебазуванням на Західний фронт 2-х кінних армій. Тому у серпні радянські війська були відкинуті за р. Буг. У жовтні 1920 р. Польща і Росія підписали перемир’я.

Надалі більшовики утворили Південний фронт під орудою М. Фрунзе. 2 жовтня укладено новий союз з махновцями. 28 жовтня з Каховського плацдарму почався наступ. Внаслідок штурму Перекопу і виходу в тил його захисникам через Сиваш війська П. Врангеля 9 листопада відкотилися на Ушунські позиції. 17 листопада 1920 р. „червоні” зайняли останнє місто Криму – Ялту. Розгромлений був і Врангель (150 тис.), армія якого утримувала Крим. Переможці за наказом Фрунзе підступно розстріляли і полонених, і союзників із махновського корпусу Каретнікова. Частина махновців вирвалася з Криму. Сам Н. Махно, показуючи чудеса

партизанської боротьби і маючи 11 поранень, із 80 соратниками 28 серпня 1921 р. перейшов румунський кордон.

Одночасно червоноарміїці розправлялися з бійцями армії УНР. У бою під Катожанами 2 петлюрівські дивізії були розбиті переважачими силами О. Єгорова і 21 листопада 1920 р. армія УНР перейшла Збруч. На території Польщі українців було інтерновано в таборах. У 1921 р. генерал Ю. Тютюнник зібрав з них Подільську і Волинську групи, які здійснили другий Зимовий похід у зону радянської окупації. 23 листопада 1921 р. 359 учасників походу після відмови перейти на бік „червоних” були розстріляні кавалеристами Г. Котовського під м. Базар.

Надалі збройну боротьбу з більшовизмом, зважаючи на тотальний терор, вели лише окремі повстанські загони. Останні з них трималися у легендарному гайдамацькому Холодному Яру на Черкащині до 1924 р. Героїчно загинули у Лук'янівській в'язниці в Києві отамани О. Заболотний, В. Чуцупак та ін. Все ж, як відзначалося П. Христюком, М. Шаповалом, Д. Дорошенком і сучасними дослідниками, завершальною гранню революції став 1920 р.

Апогей махновського руху. 2,5 млн. селян (з родинами) Півдня України мали свою опорну базу в Гуляйпільській волості Олександрівського повіту на Катеринославщині. Тут, у своєрідному соціальному й національному середовищі, зберігся волелюбний козацький дух, який втілювався в анархічних діях партизан Н. Махна (Міхненка). У грудні 1918 р. військово-революційний штаб Н. Махна, натхненного зустріччю в Москві з Леніним і Я. Свердловим, ліквідував на Гуляйпільщині приватну власність на землю, жорстоко розправився з поміщиками і наклав контрибуцію на німецьких колоністів та хуторян. Творилася утопічна безвладна трудова Федерация України, яка восени 1919 р. мала понад 100 тис. багнетів, 20 тис. шабель, 1435 кулеметів і 84 гармати. До половини цих сил становили колишні червоноарміїці.

Воюючи під гаслом „Смерть насильникам трудящих”, махновці у жовтні 1919 р. тільки під с. Перегонівкою на Правобережжі вивели з ладу 18 тис. білогвардійців. Але несприйняття керівної ролі РКП(б) і централізму махновцями лякало більшовиків. 11 грудня Л. Троцький наказав ліквідувати повстанські загони. 10 січня 1920 р. Н. Махна поставлено поза законом під приводом відмови дислокуватися на Польський фронт. Але „батько Махно” вистояв і влітку відповів „чорним терором” і проти білих і проти червоних.

Третій „червоний” реванш. Пропоміщицька політика Денкіна зміцнила позиції більшовиків, які для керівництва підпіллям створили в

Кременчуці зафронтове бюро ЦК КП(б)У. У жовтні 1919 р. червоноарміїці зупинили білогвардійців під Кромами і погнали на Південь. Армія УНР опинилася у „чотирикутнику смерті” між „білими”, „червоними”, румунами та поляками. До 70 % втрат армія зазнала від епідемії тифу, інші йшли ділити землю. В цих умовах командування Української Галицької Армії уклало перемир'я з Денікіним і УГА увійшла до складу „Збройних сил Півдня Росії”. Армія УНР на чолі з С. Петлюрою вимушена була застосувати партизанську форму боротьби. 6 грудня 1919 р. частина військ УНР генерала М. Омеляновича-Павленка вийшла в 1-й Зимовий похід по тилах окупантів, де діяла до травня 1920 р. Члени Директорії виїхали за кордон. Більшовики втретє зайняли Київ 16 грудня 1919 р., а в лютому 1920 р. витіснили „білих” у Крим. Відтак УГА перейшла на бік „червоних” („Червона УГА”).

4. Західноукраїнська Народна Республіка

Поразка української революції. Піднесення національно-визвольного руху на українських землях. Західноукраїнські землі (Східна Галичина, Закарпаття, Буковина) перебували в цей час у складі Австро-Угорської імперії. У жовтні 1918 р. почався розпад Австро-Угорщини, яка терпіла поразку в Першій світовій війні і була охоплена революційно-визвольним рухом. 18 жовтня 1918 р. українські політичні діячі та церковні ієрархи Східної Галичини і Буковини утворили у Львові Українську Національну Раду на чолі з Є. Петрушевичем. Своєю метою УНР оголосила об'єднання західноукраїнських земель в єдине ціле – Українську державу. З Національною Радою співпрацював Військовий комітет, створений у вересні 1918 р. офіцерами-українцями австрійської армії та представниками українських Січових Стрільців.

Листопадове повстання. Вирішальними кроками на шляху до відтворення державності західними українцями стали події листопада 1918 р.:

– 1 листопада з ініціативи Військового комітету у Львові відбувся виступ солдатів-українців, активно підтриманий населенням міста.

– 2 листопада австрійський намісник передав владу УНР.

У своєму зверненні до населення вона проголосила про створення національної держави на українських землях Австро-Угорщини, заявила про свої наміри провести земельну реформу, створити національну армію, запровадити робітниче законодавство, соціальне забезпечення.

– 9 листопада сформовано західноукраїнський уряд, який очолив К. Левицький.

13 листопада УНР прийняла Закон, яким затвердила державну самостійність Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) зі

столицю у Львові (включаючи Східну Галичину, Закарпаття, Буковину). У Законі зазначалося, що влада в державі належить народу.

Отже, важливе історичне завдання було розв'язане. У Західній Україні розпочалися державотворчі процеси.

Початок польської інтервенції. ЗУНР відразу стала об'єктом агресії з боку Польщі. Поляки прагнули включити західноукраїнські землі до відновленої польської держави. Ситуація ускладнювалася тим, що Польщу підтримували і країни Антанти. США, Англія і Франція у післявоєнному переустрої Європи зробили ставку саме на Польщу, прагнули створити з неї „санітарний кордон для боротьби проти більшовизму”.

Головним завданням ЗУНР став захист власної території від іноземної агресії: 22 листопада уряд ЗУНР під тиском польських військ змушений був покинути Львів, евакуювавшись спочатку до Тернополя, а потім – до Станіслава.

Політика ЗУНР. Уряд ЗУНР не був схильний до радикальних змін соціально-економічного життя, а прагнув до демократичних реформ при збереженні соціального спокою. За короткий час була сформована ефективна система управління. Відбулися добори до Української Національної Ради – представницького і законодавчого органу. Більшість її депутатів стояла на національно-ліберальних позиціях і представляла Українську національно-демократичну партію. Формувалася місцева адміністрація, правоохоронні органи. Президентом республіки було обрано Є. Петрушевича. Проголошувалася ліквідація великого землеволодіння, але здійснення земельної реформи затягувалося, розподіл землі між селянами передбачався після закінчення війни. Створювалася система народної освіти: шкільництво отримало державний статус, дозволялося існування приватних шкіл, національним меншинам надавалося право „на школу рідною мовою”. Утверджувався державний статус української мови. Для захисту республіки була утворена боєздатна Українська Галицька Армія (УГА), яка досягла 100 тис. чоловік.

Значні зусилля були спрямовані на об'єднання з УНР. Після переговорів з Директорією 22 січня 1919 р. у Києві проголошено Акт Злуки УНР та ЗУНР (зараз 22 січня відзначається як День соборності України). Але Акт Злуки реалізовано не було – як через складне воєнне та міжнародне становище обох республік, так і через значні суперечності між урядами ЗУНР та УНР щодо внутрішньої та зовнішньої політики. І коли Директорія взяла курс на союз із Польщею, з якою ЗУНР була у стані війни, Є. Петрушевич 4 грудня 1919 р. денонсував Акт Злуки.

У липні 1919 р. польські війська окупували Східну Галичину. Уряд ЗУНР переїхав до Кам'янець-Подільського, а в листопаді емігрував до Відня. УГА перебралася на територію, яку контролювала Директорія і об'єдналася з армією УНР. Наполеглива діяльність уряду ЗУНР в еміграції по вирішенню західноукраїнського питання не знайшла міжнародної підтримки. 15 березня 1923 р. Конференція послів Антанти прийняла остаточне рішення про приналежність Східної Галичини до Польщі, припинивши, таким чином, юридичне існування ЗУНР.

Основні причини поразки української революції 1917 – 1921 рр.

– Низький рівень національної свідомості українців і, як наслідок, слабка соціальна база визвольного руху. Очолила національну революцію українська інтелігенція, яка розраховувала на підтримку селян. Інтелігенція була малочисельною, а селяни – політично несвідомими, неосвіченими, неорганізованими, розпорошеними. Робітники, підприємці, поміщики в більшості своїй не підтримали ідею незалежності України.

– Відсутність єдності в діях українських національних сил, які не пішли на компроміс в ім'я загальнонаціональних інтересів. Центральну Раду шляхом перевороту ліквідував гетьман П. Скоропадський, гетьманський режим упав під тиском Директорії УНР, українські комуністи визнавали лише радянську владу, не було єдності між УНР та ЗУНР.

– Неприятлива міжнародна ситуація. Боротьбу проти українського визвольного руху вели набагато сильніші зовнішні вороги: у Наддніпрянській Україні – радянська Росія, білогвардійці, війська Антанти; у Західній Україні – Польща, яку підтримувала Антанта.

Та історичне значення української революції 1917 – 1921 рр. полягає в тому, що у ході революції український народ створив власну державу і кілька років підтримував її існування. Героїчна боротьба українського народу того часу стала прикладом і дала досвід наступним поколінням українців. Без цієї боротьби було б неможливим проголошення державної незалежності в 1991 р.

XIII

ЛЕКЦІЯ Україна в 20-х рр. XX ст.

План:

1. Політика більшовиків в Україні у 1919 р. „Воєнний комунізм”.
2. Введення нової економічної політики в Україні.
3. Вхідження України до складу СРСР.
4. Політика „українізації”. Національний комунізм.

Джерела та література:

- Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. док. – К., 1994.
- Бабій Б. М. Союз РСР: роль України в його утворенні. – К., 1989.
- Горбач Н. Українізація: злет і трагедія // Жовтень. 1989. – № 2.
- Даниленко В. М., Косьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні. – К., 1991.
- Донцов Д. Микола Хвильовий // Книжник. – 1992. – № 2.
- Історія України (під ред. Смоля В. А.). – К., 1997. – С. 262 – 297.
- Історія України: нове бачення. – К., 1996. – Т. 2. – С. 173 – 214.
- Кормич Л. І., Багацький В. В. Історія України. – К., 2001. – С. 378 – 390.
- Кульчицький С. В. Як вирішувалося „українське життя” // Політика і час. – 1994. – № 11.
- Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.
- Лозицький В. С. Політика українізації в 20 – 30-х рр.: Історія проблеми // УЖ. – 1989. – № 3.
- Салила Л. Д. Боротьба Х. Раковського за розширення прав України (друга половина 20-х – 30-ті рр.) // УЖ. – 1992. – № 6.
- Шашкевич Я. Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990.

1. Політика більшовиків в Україні у 1919 р. „Воєнний комунізм”
 „Воєнний комунізм” – це економічна політика радянської держави в умовах громадянської війни, спрямована на заміну кредитно-фінансової системи і ринкових відносин системою державних планових органів. Програма більшовицьких перетворень в економіці полягала в тому, щоб замінити опосередковані грошима виробничі відносини безпосередньо суспільними, безгрошовими, тобто комуністичними. Вважалося, що в умовах пролетарської революції гроші і ринок повинні замінитися

централізованим планом. Це означало, що держава через створені нею органи планування повинна була організувати виробництво, а потім вироблену продукцію без грошей розподіляти. „Ліві комуністи” вважали, що кредитну систему можна було замінити системою державних планових органів. Обговорювались проекти ліквідації грошового обігу, а оплату праці визначати „трудовами одиницями” – „тродами”. В. Ленін спочатку сам розділяв ці погляди, а пізніше засудив їх як воєнно-комуністичні. Воєнна інтервенція і громадянська війна виправдовували заходи на витіснення ринку розподільчими відносинами та посилення впливу держави на суспільне виробництво. Серед заходів були: продрозкладка, націоналізація промисловості, монополізація торгівлі, карткова система постачання, мілітаризація праці, жорстка централізація управління. Ці заходи увійшли в історію як принципи „воєнного комунізму”.

Продрозкладка – в кожній губернії визначалась кількість зерна, яке повинно було залишитися на потреби селян. Всі лишки здавались державі для постачання армії і населенню. Звільнялись господарства з засівом менше 5 десятин. Певна частина залишалась для постачання бідняків і наймитів.

Практичне здійснення продрозкладки покладалося на комбіді (комітети бідноти). З міст на допомогу комбідам вислалились озброєні робітничі загони, які називалися продовольчі загони. Щоб перешкодити нелегальній торгівлі хлібом, на залізницях і водних шляхах створювались відповідні збройні формування, які називалися загороджувальні загони.

Декрет про землю проголосив передачу землі на засадах зрівняльного поділу, але після завоювання влади про земельний декрет було забуто. На VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. в партійній програмі було записано про утворення радянських і колективних господарств. Виконання програми передбачало утворення на базі поміщицьких землеволодільців радгоспів і комун (замість зрівняльного поділу землі).

2. Введення нової економічної політики в Україні.

Нова економічна політика – це економічна політика радянської держави в умовах багатукладного господарства перехідного періоду, спрямована на побудову нового суспільства при допущенні і використанні товарно-грошових відносин та приватного капіталу. Перехід до нової економічної політики (непу), яка дістала таку назву на відміну від політики „воєнного комунізму” відбувався досить болісно, під тиском реалій господарського життя. В. Ленін не мав чіткої, завчасно розробленої програми відступу і старався зберегти максимум „здобутків попередньої політики”. Йшлося насамперед про державну власність на т. зв. „командні

висоти економіки". Контроль над великою промисловістю, шляхами сполучення і фінансово-банківською системою, як і раніше, вважався найбільшим здобутком партії.

Неп розпочався із скасування продрозкладки. 15 березня 1921 р. Х з'їзд РКП(б) прийняв постанову „Про заміну розкладки натуральним податком". Виходячи з рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну розкладки податком, а РНК УСРР видав декрет про норми і розмір податку. Продподаток з урожаю 1921 р. визначався в розмірі 117 млн. пудів замість встановленої раніше розкладки в 160 млн. пудів.

Економічний вплив нового закону позначився не відразу. По-перше, податок мав стягуватися з урожаю 1921 р. Попередній закон про продрозкладку з урожаю 1920 р. залишався в силі, тільки обсяг розкладки зменшувався на 20 %. Залишок заборгованості списувався. По-друге, стягнення продподатку з урожаю 1921 р. на практиці здійснювалося методами розкладки. Інакше кажучи, хліб брали примусово і не в повному обсязі, обумовленому законом про продрозкладку, а все, що вдалося вилучити в селян. Однак сама заява властей про скасування ревізійного принципу в хлібзаготівлі у поєднанні з дозволом на торгівлю мала важливе значення. Перед селянами вперше відкрилася перспектива господарського освоєння одержаної землі.

Хоч серед делегатів Х з'їзду РКП(б) не було таких, хто висловився б проти скасування продрозкладки, але дозвіл на торгівлю викликав великі побоювання. Щоправда, в постанові з'їзду мова йшла тільки про надання селянам можливості використовувати надлишки продукції в місцевому господарському обороті (тобто продавати її на сільських та місцевих базарах). Та всі розуміли, що фактично легалізується, хоч і не повною мірою, звичайна приватна торгівля, яка раніше існувала підпільно, головним чином у формі т. зв. мішочництва.

На першому етапі переходу до непу характерними були типово комуністичні підходи до організації економіки. Насамперед йдеться про намагання налагодити централізований обмін промислових товарів на продукти землеробства. Взаємодія дрібнотоварного селянського господарства і націоналізованої промисловості мала здійснюватися на позаринковій основі, шляхом товарообміну і безгрошового продуктообміну.

Проте у промові на Всеросійській продовольчій нараді, яка відбулася 16 червня 1921 р. (тут уперше прозвучав термін „нова економічна політика"), В. Ленін допустив можливість торгівлі не тільки в

місцевому господарському обороті, а й у масштабі всієї країни. Якщо раніше стрімке падіння купівельної спроможності карбованця, переіменованого в радзнак (радянський знак), нікого не бентежило, бо в найближчому майбутньому передбачалося повне відмирання грошей, то на цій нараді пролунав заклик відновити правіковий грошовий обіг. На порядок денний було поставлено питання про створення державної торгівлі, насамперед оптової, регулювання приватної торгівлі через банки, податкові й кредитні установи і оздоровлення на цій основі грошового обігу.

За роки громадянської війни серед господарників укоренилося зневажливе ставлення до фінансів, і з цим доводилося тепер боротися. Фінансові органи, які раніше ледь животіли, були зміцнені кадрами. У квітні 1922 р. до Москви відкликали наркома продовольства України М. Владимиrowa. В. Ленін призначив його заступником наркома фінансів. Разом з наркомом фінансів Г. Сокольниковим М. Владимиrow очолив боротьбу по подоланню дефіциту (перевищення видатків над прибутками) і проведення грошової реформи. У жовтні 1922 р. було випущено забезпечені золотом банківські білети – червінці. У лютому – березні 1924 р. грошова реформа завершилася.

Повернення державної влади обличчям до товарно-грошових відносин, легалізації приватної торгівлі і зміцнення фінансів вивели з підпілля підприємницьку діяльність. З'явилася так звана нова буржуазія – орендатори, маклери, комісiонери, торгівці-оптовики, промисловці. Їх називали несправедливо – людьми непу. Діяльність несправедливо допомагала швидкому виведенню країни з економічного хаосу й розрухи.

В. Ленін вважав неп вимушеним і тимчасовим відступом від будівництва соціалізму. Заднім числом, навесні 1921 р., він увів поняття „воєнний комунізм" для означення економічної політики 1918 – 1920 рр. Продрозкладку та інші непопулярні елементи цієї політики він пов'язував з громадянською війною. Не було б війни – не було б „воєнного комунізму". Однак, – як пише С. Кульчицький, – історичні факти свідчать: які б причини не викликали громадянської війни, вони безперервно „підгодовувалися" об'єктивно несумісною з інтересами селян власників земельною і продовольчою політикою більшовиків, щоб відокремити комуністичний ідеал, без якого не могла існувати більшовицька партія, від катастрофічної за своїми наслідками політики комуністичного наступу 1918 – 1920 рр."

Неп у промисловості. Після березня 1921 р. інтереси сільського господарства висунулися на передній план. Доводилося відмовлятися

від негайного і широкомасштабного виконання плану ГОЕЛРО. (У лютому 1920 р. було утворено Державну комісію по електрифікації Росії, а в грудні 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд Рад розглянув і затвердив план технічної реконструкції народного господарства, здійснюваної на технічно найпрогресивнішій енергетичній основі – за допомогою електрифікації).

Переконаючи партію в необхідності такого відступу, В. Ленін висловлював упевненість у тому, що незабаром він зміниться прискореним розвитком промисловості. Для практичного втілення принципів непу в промисловість неабияке значення мав „Наказ Ради Народних Комісарів про впровадження в життя начал непу” від 9 серпня 1921 р. Передбачалося зосередити в руках держави управління великими підприємствами і передати в оренду дрібні, здійснити заходи щодо охорони інтересів трудящих на орендних та концесійних (оренованих іноземцями) підприємствах, залучити профспілки і широкі маси робітників до управління виробництвом. В Україні в оренду організаціям (кооперативам, комнезамам, артілям) і приватним особам, у т. ч. колишнім власникам, було здано 5 200 підприємств.

Націоналізовані підприємства в роки громадянської війни підпорядковувалися головним комітетам (Главкам), якими керувала ВНРГ. Вони не мали самостійності (не продавали, а здавали свою продукцію Главкам на основі замовлень, не купували, а одержували за нарядом сировину і матеріали). З переходом до непу підприємства об'єднувалися в госпрозрахункові Трести. Як метод господарювання госпрозрахунок ґрунтувався на самокупності підприємств, під якою розумілося не тільки безбитковість, а й одержання додаткового продукту – прибутку.

В Україні Трести почали організовуватися з осені 1921 р. Переважну більшість великих шахт, де на початку 1923 р. працювало близько 94 тис. робітників, об'єднував трест „Донвугіль”. До тресту „Південсталь” входили 15 металургійних заводів, частина яких була законсервована. Запізорудну промисловість об'єднував Південнорудний трест. Майже відразу почали утворюватися й Синдикати – організації по закупівлі сировини, плануванню торговельних операцій і збуту однорідної продукції групи трестів. Діяльність синдикатів, влаштування оптових ярмарків і заснування товарних бірж формували ринок засобів виробництва.

Сільське господарство було пов'язане з концепцією кооперування. Наприкінці 1922 р. В. Ленін покинув свій кабінет. Як виявилось, назавжди. Підкошений тяжкою хворобою, він поспішив продиктувати стенографістці

свою останню волю. Йшлося про вибір шляху, яким партія мала просуватися до соціалізму.

У 1918 – 1920 рр. більшовики вважали, що відстань між соціалізмом і комунізмом зовсім невелика. Гарячі голови, серед них і Л. Троцький, запевняли: кілька років, не більше. Після провалу комуністичного штурму розмови про комунізм у найближчому майбутньому припинилися. Усі перетворення 1918 – 1920 рр., від яких В. Ленін не відмовлявся з переходом до непу, стали вважатися не комуністичними, а соціалістичними. Неп вважався як тимчасове уповільнення руху до світлого майбутнього, а неплани – як корисні, але небезпечні попутники. Закликаючи партію навчитися торгувати і господарювати, щоб налагодити ринкову „змичку” з селянством, В. Ленін не робив таємниці, що кінцевою її метою залишається побудова комунізму. Ринкову „змичку” з селянами-власниками він вважав тимчасовим явищем і ставив за мету змінити в ході колективізації індивідуальних господарів, їх соціальну природу. „Змичку” селян з класом підприємців-непманів він вважав смертельною небезпечною для встановленого після Жовтневої революції політичного режиму. „Хто – кого?” – так загострено ставилося питання, бо це було питання про владу.

У січні 1923 р. В. Ленін продиктував невелику статтю „Про кооперацію”, що перекреслила більшість його попередніх праць. Незважаючи на уривчастість тексту і нечіткість ключових формулювань, закладені в цій статті ідеї ревізували, по суті, економічні засади викладеного в партійній програмі вчення про комунізм. Раніше В. Ленін ототожнював торгівлю і ринок з капіталізмом, а тому розглядав кооперацію як капіталістичну, а не соціалістичну форму господарювання. Тепер же він стверджував, що саме в кооперації знайдено виважено міру поєднання приватного торгового інтересу з інтересами держави. „Життя показало, – писав він, – що обійтися без ринку і налагодити безгрошовий продуктообмін – неможливо”. Пропонувався розвивати кооперативну форму власності. Формувався фундаментальний висновок: лад цивілізованих кооператорів при спільній власності на засоби виробництва – це є лад соціалізму. Тут же В. Ленін робив ремарку: „ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм”.

Це був замаскований, але цілком певний відхід від комуністичної доктрини. Адже кооператив як форма колективного виробництва в середовищі дрібних товаровиробників (селян, кустарів, ремісників) принципово відрізнявся від комуністичного за своєю природою колективного господарства (колгоспу), що виникало шляхом

колективізації, тобто відчуження засобів виробництва – повного (комуна) або часткового (артіль, товариство спільного обробітку землі). Колгосп міг існувати без товарно-грошових відносин, бо засоби виробництва були відчужені від виробника. Кооператив же був нездатний існувати без ринку і товарно-грошових відносин. Виробник у кооперативі залишався господарем і власником, а колективізм у праці виявлявся через товарно-грошові відносини (при спільній закупці сировини і матеріалів або спільному продажу готової продукції).

З усього цього для державних і партійних керівників закономірно випливав важливий кінцевий висновок: замість колективізації селянина-власника треба створювати умови для розгортання на селі кооперативного ринку. Розв'язувалася проблема багатомільйонного селянства, яка в програмі комуністичного будівництва залишалася нерозв'язаною. Адаже всі розуміли, що власники ніколи добровільно на колективізацію не підуть. Коли В. Ленін диктував свою працю „Про кооперацію”, він попросив підкреслити найголовніше: кооперація робить перехід до нових порядків „якнайбільш простим, легким і доступним для селянина”.

Селянин-власник і комунізм були явищами несумісними. Можна вважати, що допуском селянина-кооператора в економічну систему, створювану партією більшовиків, В. Ленін у 1923 р. відмовився від комуністичної доктрини подібно до того, як він у 1921 р. відмовився від комуністичної практики. Пропонований партії курс не вимагав застосування революційного насильства. Отже, існували всі підстави вважати, що селяни охоче співробітничатимуть з державою у творенні кооперативного ладу (як це вони робили до революції).

Раніше В. Ленін не наважувався прогнозувати завершення процесу колективізації селянських господарів. Тепер же в праці „Про кооперацію”, він стверджував, що створення на селі кооперативного ладу триватиме одне або два десятиліття, (тобто стільки, скільки виконання плану ГОЕЛРО).

“Ми не знаємо, – як пише С. Кульчицький, – і вже ніколи не дізнаємося, яким би став радянський кооперативний соціалізм, якби партія більшовиків по-справжньому взялася виконувати останню волю свого засновника і вождя”. Ця альтернатива комуністичній доктрині, закладеній у партійну програму не була реалізована.

3. Входження України до складу СРСР.

Договірна федерація. 28 грудня 1921 р. представники Росії В. Ленін і Г. Чичерін, з одного боку, та представник України

Х. Раковський – з другого, підписали договір про військовий і господарський союз між двома державами. У преамбулі договору підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав, а також усвідомлення ними необхідності об'єднати свої сили з метою оборони та в інтересах господарського будівництва. З факту колишньої приналежності території України Російській імперії, вказувалося у ст. 2, для УСРР не випливало жодних зобов'язань.

Далі зміст договору суперечив преамбулі. Уряди Росії і України оголошували об'єднаними сім наркоматів: військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу. Згідно договору об'єднані наркомати входили до складу РНК РСФРР і мали в РНК УСРР своїх уповноважених. У день підписання цей договір було ратифіковано (затверджено) VIII Всеросійським з'їздом Рад.

Аналогічні договори були також укладені між Російською Федерацією та іншими республіками. Так виникла договірна федерація радянських держав. Всеросійський ЦВК, куди республіка надсилала своїх представників, і Раднарком РСФРР, до якого входили об'єднані наркомати, стали загальнофедеративними органами.

Проголошене в договорах об'єднання наркоматів вносило мало нового в ситуацію, яка існувала з літа 1919 р., коли більшовики утворили „військово-політичний союз” республік. Кількість наркоматів, які жорстко підпорядковувалися московському центру, навіть збільшилася на два. Злиття наркоматів під час громадянської війни пояснювалося насамперед необхідністю зосередити максимум сил і ресурсів на відсіч ворогу. Небажання послабити централізацію державного управління в мирних умовах свідчило про те, що керівництво Радянської Росії ігнорувало суверенітети формально незалежних радянських республік. Перетворення органів державного управління Радянської Федерації на загальнофедеративні означало „автономізацію” незалежних республік, тобто їх фактичне включення в кордони Росії на правах автономних. Апаратні працівники російських центральних органів у практичній роботі не зважали на юридичний статус України як незалежної держави.

Зносини працівників центральних органів безпосередньо з губерніями або трестами України не тільки підривали значення республіканських органів влади у Харкові, а й негативно позначалися на ефективності управління народним господарством. У ЦК партії поступово сформувалися два підходи до визначення перспектив договірної федерації радянських республік. Чини центрального керівництва вважали, що утворені в ході громадянської війни незалежні радянські

республіки мають бути юридично „автономізовані”. Вони вимагали скасувати ті рештки самостійності, які ще зберігалися у республік, у тому числі право на проведення незалежної (формально) зовнішньої політики. Найбільш послідовним виразником централізаторської лінії був Й. Сталін (нарком у справах національностей Росії). На X з'їзді РКП(б) він відверто заявив, що Російська федерація є „живим втіленням” майбутнього державного союзу радянських республік.

Навпаки, керівники республіканських партійних організацій вважали за необхідне зменшити рівень централізації управління з тим, щоб права республік відповідали їх незалежному статусу. Відповідаючи Й. Сталіну, В. Задонський рішуче заявив: „Нам необхідно витруїти з голів товаришів уявлення про радянську федерацію як федерацію неодмінно „російську”, тому що справа не в тому, що вона російська, а в тому, що вона радянська”.

Курс на ліквідацію державності національних республік. З ініціативи Х. Раковського, якого дуже турбувало „випарування” суверенітету України в процесі поточного управління, Політбюро ЦК КП(б) у березні 1922 р. звернулося до ЦК РКП(б) з пропозицією конкретизувати відносини між РСФРР і УСРР у межах договірної федерації, для чого утворити спеціальну комісію. Аналогічні пропозиції надійшли від Білорусії і Закавказьких республік. У серпні Політбюро ЦК РКП(б) визначило доцільним створити комісію для підготовки на черговий пленум проекту вдосконалення федеративних відносин. Оргбюро ЦК затвердило склад комісії: В. Куйбишев (голова), Г. Орджонікідзе, Х. Раковський, Г. Сокольніков, Й. Сталін, Г. Петровський та ін. За виключенням Х. Раковського, всі вони були прихильниками „автономізації”. У другій половині серпня проект надійшов на обговорення в ЦК компартії республік. В. Ленін не брав участі в роботі комісії через хворобу. Після покращання здоров'я він мав зустрічі в Горках з партійними і державними діячами. Ознайомившись з матеріалами комісії та протоколами засідань від 23 – 24 вересня, яка більшістю прийняла ідею „автономізації”, В. Ленін написав листа Л. Каменеву для передачі членам Політбюро. В ньому містилася пропозиція утворити новий союз, нову федерацію у складі Російської і Закавказької федерації, України і Білорусії.

Жовтневий (1922) пленум ЦК РКП(б) прийняв форму утворення єдиної держави, яку запропонував В. Ленін. Однак тенденція будувати державу, яку запропонував В. Ленін, за зразком державної партії повною мірою виявилася вже під час роботи, утвореної пленумом конституційної

комісії у складі Й. Сталіна, М. Калініна, Г. Пятакова, Х. Раковського і Г. Чичеріна. Комісія мала своїм завданням виробити конституційні засади єдиної держави. Вона висловилася за утворення наркоматів трьох типів – (злитих, об'єднаних і автономних). Злиті наркомати з „безроздільною” владою (їх було п'ять) мали діяти на всій території Радянського Союзу, не розрізняючи республіканських кордонів. Такий же статус мали мати Державне політичне управління (ДПУ), Держбанк і Верховний Суд. Ще п'ять наркоматів планувалося зробити об'єднаними. Вони відрізнялися від злитих тільки тим, що були підпорядковані московській колегії, а їх республіканські підрозділи дістали назву наркоматів. Самостійний статус зберігали лише шість наркоматів: юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я і соціалізація.

Отже, для мирних умов була прийнята така схема державного управління, яка значно більше обмежувала право республік, ніж рішення про об'єднання найважливіших наркоматів, прийняте під час громадянської війни. Незважаючи на протидію В. Леніна, комісія проштовхувала великодержавницький принцип „автономізації” незалежних республік. 10 грудня 1922 р. в Харкові відкрився VII Всеукраїнський з'їзд Рад. Обговоривши доповідь заступника голови РНК УСРР М. Фрунзе, делегати схвалили Декларацію про утворення Союзу РСР і проект Союзного договору. 23 грудня 1922 р. у Москві відкрився X Всеросійський з'їзд Рад, в роботі якого взяли участь представники всіх республік. З'їзд прийняв постанову про своєчасність об'єднання радянських республік в Союз РСР та Декларацію про утворення СРСР і Союзний договір.

30 грудня 1922 р. в урочистій обстановці відбувся I з'їзд Рад СРСР. За пропозицією керівника делегації УСРР М. Фрунзе з'їзд в основному затвердив Декларацію про утворення Союзу РСР і Союзний договір. Остаточні тексти цих документів з урахуванням зауважень і пропозицій союзних республік мав затвердити наступний II з'їзд Рад. Було обрано ЦКВ СРСР у складі 371 члена і 138 кандидатів, а також чотирьох голів ЦКВ (від України – Г. Петровський).

В. Ленін бачив, що запропонована ним форма державного об'єднання республік не змінює „автономізаційної” суті нової держави. 30 грудня, в день роботи I з'їзду Рад СРСР, він продиктував лист „До питання про національності або про „автономізацію”, в якому пропонував відмовитися від „військово-політичного союзу”, що перекреслював національну державність республік. Це було логічним продовженням його відмови у 1921 р. від курсу на побудову безринкової, керованої з

одного центру комуністичної економіки, але перехід до непу він здійснив, коли мав абсолютний контроль над партією. З пропозицією відновити самостійність національних республік хворий вождь більшовиків запізнівся. Всупереч його настійним вимогам лист „До питання про національність або про „автономізацію” не було надруковано. Цей документ зачитали на XII з'їзді партії (1923) і тільки. Жодних наслідків він не мав.

Конституційне формування Союзу РСР. Зміни в Конституції УСРР. У січні 1923 р. ЦВК СРСР утворив Конституційну Комісію, яку очолив М. Капелін. Разом з ЦВК союзних республік комісія почала працювати над розробкою положень державного устрою. XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. відбувся без участі В. Леніна. Дебати в секції з національного питання, які проходили під головуванням Й. Сталіна, закінчилися цілковитою поразкою Х. Раковського і М. Бухаріна. Останній, спираючись на авторитет В. Леніна, також прагнув припинити курс на фактичну автономізацію союзних республік, але делегати з'їзду підтримали Й. Сталіна. Вони навіть не розуміли, в чому суть проблеми. Класовий підхід до національної проблеми, як говорив Х. Раковський, затьмарив їм очі. З того часу національні питання зникли з порядку денного партійних з'їздів і конференцій. 26 січня 1924 р. відкрився II з'їзд Рад СРСР. Він остаточно затвердив першу Конституцію СРСР. У ці дні трудящі маси прощалися із засновником радянської держави В. Леніном.

У травні 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад затвердив новий текст Конституції УСРР. У ній законодавчо закріплювалося входження Радянської України до складу Союзу РСР, визначалися компетенції і функції республіканських органів державної влади і державного управління СРСР і УСРР. Конституція зафіксувала також зміни, що впливали з фактів утворення в 1924 р. Молдавської АСРР у складі Української СРР і нового адміністративно-територіального поділу республіки. У 1923 р. замість повітів і волостей були утворені округи і райони, а в 1925 р. за рахунок ліквідації губерній відбувся перехід на триланкову систему управління (центр-округ-район). Таким чином, утворення єдиної багатонаціональної держави, незважаючи на зовнішню демократичні форми її побудови, відбулося за сталінським сценарієм. Українська СРР, як і всі інші національні республіки, остаточно втратила рештки свого суверенітету. Увійшовши до складу Радянського Союзу, УСРР стала другою за розміром його складовою (першою була РСФРР). Вона охоплювала територію в 450 тис. км² і мала населення понад 26 млн. Столицею республіки обрали Харків, який на відміну від

205
Києва не був пов'язаний з колишніми національними урядами. Спочатку республіку розділили на 12 губерній: у 1925 р. в результаті адміністративної реорганізації було створено 41 округ, а в 1932 р. їх знову реорганізували у 15 областей. Велика частина 5-мільйонного неукраїнського населення (т. зв. національні меншості) проживала в 12 адміністративних районах.

Новоутворена структура СРСР не давала змоги різним народам влаштувати на власний розсуд свої справи. Всі остаточні рішення, що стосувалися України, ухвалювалися в Москві, а не в Харкові. По суті, форму взаємин вирішувала партія. Проте, як зазначає О. Субтельний, неправильно вважати, що радянській федералістській устрій залишив українців з порожніми руками. За царів українська мова, культура, національна самобутність жорстоко переслідувалися. Не мали чіткого визначення кордони України, а саму країну називали такими невіразними поняттями як „Юго-Запад” і „Малороссія”. За радянської ж влади Українська Соціалістична Радянська Республіка стала чітко окресленим національним і територіальним цілим, із власним адміністративним центром і апаратом. Українці, нарешті, отримали територіально-адміністративні рамки, що відображали їхню національну самобутність, тобто те, чого вони не мали з часів козацької Гетьманщини XVIII ст.

4. Українізація. Національний комунізм.

Українізація. Незважаючи на утворення національних радянських республік, федералістській устрій СРСР, компартії в перші роки її правління відчутно бракувало підтримки неросійських народів. Вона лишалася невеликою, переважно російською і міською організацією. Україна становила „слабку ланку Радянської влади”, як відверто визнавав сам Й. Сталін. Тому, коли неп заспокоїв селянство, партія розпочала кампанію, спрямовану на розширення підтримки з боку неросійських народів, на завоювання їхньої прихильності. У 1923 р. на XII з'їзді партії було покладено початок політиці „коренізації”. Керівництво партії закликала добиватися того, щоб у партію та державний апарат ішли неросіяни, щоб службовці вивчали і користувалися місцевими мовами, щоб держава підтримувала культурний і соціальний розвиток інших народів. Український різновид цієї політики називався українізацією. Перш за все належало провести зміни в партійному керівництві України. Воно складалося переважно з присланих із Москви радянських урядовців та місцевих євреїв. Вони не виявили великого розуміння необхідності українізації і ще менше були схильні втілювати її. До того ж багато хто з них підкреслено демонстрував російську зверхність над „місцевими”. З

України були відкликані найвищі чиновники-партійці на чолі з Д. Лебідь, який вважав, що російська культура рано чи пізно перемаже українську, бо вона „більш прогресивна” і що це „природний процес”.

На їх місце прислали лояльних і дисциплінованих представників Москви – Л. Кагановича (українського єврея, який розумів політику українізації), В. Чубаря (замість Х. Раковського на посаді голови уряду), О. Шумського (колишнього боротьбиста, очолив відділ пропаганди і агітації ЦК партії), М. Скринника (всюдишущого більшовика, що став комісаром юстиції). Першим їх заходом було – розширити вживання української мови у партії та уряді. Необхідність цього була очевидна. У 1922 р. на одного члена партії в Україні, який володів українською мовою, припадало семеро російськомовних. В уряді було співвідношення один до трьох. У серпні 1923 р. цю диспропорцію було усунуто за рахунок організації курсів української мови. Хто не хотів оволодіти мовою, того звільняли. У 1925 р. уряд перейшов на українськомовне діловодство. З 1927 р. розпочалося українською мовою і партійне діловодство.

В урядових установах зросло число українців. Якщо в 1923 р. серед урядових співробітників їх було 35 %, а в партії – 23 %, то в 1927 р. відповідно – 54 % і 52 %. Кампанія українізації охопила всі царини життя Радянської України. Найбільший вплив вона справила на освіту. Ради особливу увагу приділяли школам. Вони прищеплювали новим поколінням радянські цінності. Вражаючі успіхи були досягнуті в ліквідації неписьменності. Під час революції письменними були близько 40 % міського населення, на селі – 15 %, а через 10 років – відповідно 70 % і 50 %.

Рушійною силою української системи освіти був М. Скринник – голова Комісаріату освіти з 1927 р. по 1933 р. Він домігся того, що в кульмінаційному для українців 1929 р. понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % вищих учбових закладів вели навчання виключно українською мовою, 97 % українських дітей навчалось рідною мовою. Курси української мови проходили національні меншини. На шляху українізації були значні труднощі – потрібно 100 тис. вчителів (було 45 тис.), не вистачало підручників, словників, художніх творів.

Відродження переживала і українська преса. У 1922 р. 27 % книжок, 10 % газет і часописів виходило українською мовою. У 1927 р. – українською мовою друкувалося більше половини книжок, а з 426 газет республіки 373 виходили рідною мовою (1933).

Українізацію в армії підтримували М. Фрунзе та Й. Якір. Процеси індустріалізації та колективізації привели до того, що в середині 1930-

х рр. українці переважали майже в усіх великих містах. Програма українізації спонукала їх зберігати рідну мову. Завдяки політиці українізації українська мова перестала бути романтичною і малозрозумілою ідеєю-фіксом крихітної групи інтелігенції чи ознакою відсталого селянства. Натомість вона перетворювалася на основний засіб спілкування й самовираження суспільства, що модернізувалося.

Національний комунізм. Завдяки наявності різновидів комунізму, що розвинулися в Китаї та Югославії, утвердилася думка про те, що кожний народ може йти до комунізму власним шляхом. Першими зробили крок в цьому напрямку українські, грузинські та тюркські більшовики, які у 1917 – 1920 рр. боролися за встановлення радянської влади. Вони були переконані, що маркизм пропонує найправильніші шляхи порятунку для людства, але для досягнення оптимальних результатів комунізм має бути пристосований для специфічних національних умов. Це значить, що російський шлях не був єдиним і, що підходи, обрані іншими народами, мають право на існування. Інакше кажучи, до будівництва залучалися національно-визвольні сили, що і надавало комунізму „національне обличчя”.

У 1918 р. два комуністи – В. Шахрай (перший комісар закордонних справ в українському радянському уряді) та його колега С. Маєлах (старий більшовик, єврей за походженням) піддали партію критиці за політику в національному питанні й зокрема стосовно українців. У своїх памфлетах „Революція на Україні”, „Про теперішнє становище на Україні”, вони підкресливали, що „доки лишатиметься нерозв'язаним національне питання, доки один народ правитиме, змушуючи інший народ коритися, ми не матимемо соціалізму”.

Через рік національний комунізм знову виринув у КП(б) у формі т. зв. „федералістської опозиції” на чолі з Ю. Лапчинським. Це угрупування закликала до повної незалежності радянської української держави, яка б мала повну владу, включаючи військову і господарську. Москва відмовилася розглядати це питання, а Ю. Лапчинський з товаришами вийшли з партії, що викликало гучний скандал. З початком українізації на Україні знову розпочалися тенденції національного комунізму, що пов'язувалося з іменами його основних ідеологів.

„Хвильовизм”. Найбільш відкрито і пристрасно закликав відкинути „російський шлях” Микола Хвильовий (справжнє прізвище Фігільов). Він виріс на Східній Україні в родині дрібного російського дворянина. Інтернаціоналіст. У громадянську війну приєднався до більшовиків, прагнув взяти участь у будівництві справедливого комуністичного

суспільства. Після війни став одним із найпопулярніших українських письменників, засновником авангардної літературної організації „Валліте“, а також питань українсько-російських взаємин, особливо у царині культури.

Він звинувачував партбюрократів у невідповідності між теорією і практикою більшовиків у національному питанні, „які ховали свою упередженість у Марксовій бороді“. Заклик іти власним шляхом він висловив у гаслі „Геть від Москви!“. Хоча М. Хвильовий звертався до молодих літераторів, його позиція мала політичну мотивацію, але його антиросійськість ґрунтувалася не стільки на українському націоналізмі, скільки на революційному інтернаціоналізмі. М. Хвильовий був переконаний, що світова революція не переможе до тих пір, доки один народ, у даному випадку російський, намагатиметься монополізувати її.

„Шумськізм“. Погляди М. Хвильового знайшли підтримку серед колишніх боротьбистів, їх лідером був комісар освіти Олександр Шумський, який на вимогу засудити М. Хвильового, виступив із власною критикою Москви. О. Шумський, як і М. Хвильовий, засуджував російський централізм, у написаному на початку 1926 р. листі до Й. Сталіна він вказує на поглиблення процесів українського національного відродження, інакше українці, які ж ставилися з особливою симпатією до більшовиків, можуть повстати і скинути владу, на яку вони дивляться як на чужоземну. О. Шумський пропонував „призначити на керівні посади в українському радянському уряді таких українських комуністів, як Г. Гринько і В. Чубар, відкликавши таких, як німець Е. Квірінг і зрусифікований єврей Л. Каганович“. Він закликав обрати керівників не в Москві, а в Україні. О. Шумський засуджував українців, які під личиною вірного служіння партії, потурали централізові Москви. У травні 1927 р. на пленумі ЦК КП(б) України він заявив, що „російський комуніст править у партії з підозрою і недружелюбством. Він править при підтримці нікчемних малоросів, які в усі епохи за своєю суттю були лицемірними, по-рабському нечесними і зрадливими. Тепер він співає про свій фальшивий інтернаціоналізм, відкидає з байдужим виглядом усе українське і завжди готовий наплювати на нього (часом по-українськи), якщо це дасть йому можливість зайняти кращу посаду“. Така критика викликала скандал як у СРСР, так і за кордоном. Й. Сталін зауважив: „Товариш Шумський не усвідомлює, що на Україні, де місцеві кадри комуністів слабкі, такий рух може набрати характер боротьби проти „Москви“ взагалі, росіян взагалі, проти ленінізму“.

„Волобуєвщина“. На початку 1928 р. серед українських комуністів з'явився новий ухил. Його виразником став молодий український

209
економіст російського походження Михайло Волобуєв. Аналогічно М. Хвильовому в літературі, О. Шумському в політиці, М. Волобуєв хотів викрити невідповідність між теорією і практикою більшовизму у царині економіки. У двох статтях, опублікованих в часописі „Більшовик України“ він доводив, що за радянської влади, як і за царя, Україна лишається економічною колонією Росії. Він показував, як уряд дбав про розбудову важкої промисловості саме в російському центрі. М. Волобуєв стверджував, що економіка СРСР становить не єдине і однорідне ціле, а комплекс економічних компонентів, одним з яких і є Україна. Кожен з них може не тільки окремо існувати а й бути частиною світового господарства.

Навіть М. Скрипник вважав, що ці „націоналістичні ухили крили в собі смертельну загрозу для партії“. Тому незабаром після появи цих „ухилів“, їхні виразники зазнали гострих нападів і були змушені засудитися, свої погляди і визнати цілий ряд помилок. Спочатку всі троє захищалися, але врешті-решт підкорилися. Під кінець 1928 р. М. Хвильовий повернувся до суто літературної творчості, але в 1933 р. на знак протесту проти масових репресій покінчив життя самогубством. О. Шумського відправили в Росію на другорядну партійну роботу, а М. Волобуєв канув у забуття. Тенденції націонал-комунізму в партії були наслідком гострої боротьби за владу, яка розгорілася в Москві після смерті В. Леніна.

Таким чином, Україна в 20-х рр. пройшла тернистий шлях запровадження непу та ринкового господарства з відновленням товарно-грошових відносин, утворення української радянської державності, українізації та національного комунізму. За ці роки, незважаючи на всі складнощі, завдяки процесу українізації українська мова перетворилася на основний засіб спілкування й самовираження в українському суспільстві.

XIV

ЛЕКЦІЯ Радянська модернізація України

План:

1. Сталінська індустріалізація в Україні.
2. Колективізація і розселяювання України.
3. Суспільно-політичне життя країни. Режим особистої влади Й. Сталіна.

Джерела та література:

- Голод 1932 – 1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
- Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1933. – К., 1994.
- Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті рр. – К., 1991.
- Історія України (під ред. Смоля В. А.). – К., 1997. – С. 278 – 308.
- Історія України: нове бачення. – К., 1996. – Т.2. – С. 236 – 280.
- Історія України. Курс лекцій. – К., 1991. - Т.2. – С. 232 – 301.
- Касьянов Г. Українська інтелігенція. – К., 1993.
- Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – К., 1993.
- Кульчицький С. В. Ціна „великого переносу”. – К., 1994.
- Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20-х – 30-х рр. // УІЖ. – 1990. – № 1.
- Пристойно В., Шаповал Ю. Справа „Спілки визволення України”. – К., 1995.
- Рубльов О. С., Чернетко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції в 20-ті – 50-ті рр. XX ст. – К., 1994.

1. Сталінська індустріалізація в Україні

Вивчення історичної літератури показує, що поняття „індустріалізація” слід розуміти як процес і як політику (у вузькому смислі). Процес індустріалізації (у широкому смислі) розпочався ще в час здійснення промислового перевороту в Росії і продовжувався до кінця 30-х рр. XX ст. Соціалістична індустріалізація, на думку більшості вчених, – це цілеспрямована політика, яка ставила за мету перетворення країни з аграрно-промислової в індустріальну державу. Історикам не

вдалось повністю осмислити результати змін, що відбулися в ті роки. Культ особи, наступні етапи в розвитку країни привели до полегшеного ставлення до історичного досвіду індустріалізації (догматизм, схематизм, вульгарний економізм).

В історичній літературі: 1) – не розкривалась боротьба за нагромадження капіталу; 2) – однобічно висвітлювались питання з проблем джерел і коштів для індустрії; 3) – про темпи, ціну та соціальні наслідки індустріалізації. Історична необхідність індустріалізації диктувалася потребами будівництва нового суспільства. Стратегія індустріалізації була розроблена. Вона представляла собою комплексну програму піднесення продуктивних сил країни на базі важкої індустрії, що забезпечувало побудову економічного фундаменту соціалізму. Тактика індустріалізації або механізм для досягнення цієї мети, була відсутня. (І теоретично, і практично його треба було розробити). Питання про темпи і джерела нагромадження були головним предметом суперечок між „лівими” і „правими”.

„Ліві” – прибічники Л. Троцького, Л. Каменева, Г. Зінов'єва ставили питання про „понадіндустріалізацію” (зверхіндустріалізацію).

Л. Троцький, як і економіст Є. Преображенський, був прихильником бюджетних асигнувань у державну промисловість за рахунок засобів із сільського господарства. Він вважав, що потенціальні можливості Радянської влади дозволяли вдвічі – втричі прискорити промисловий ріст у порівнянні з дореволюційною Росією (щорічне збільшення прибутків на 18 – 20 %).

„Праві” – М. Бухарін, О. Риков, М. Томський – вбачали в такій постановці загрозу союзові робітничого класу і селянства. Виступали з більш зваженими поглядами, вони намагалися урівноважити економічні інтереси промисловості і сільського господарства.

Спочатку „праві” навіть самі не мали чітких уявлень про темпи індустріалізації, проте різко виступали проти прибічників Л. Троцького, що розглядали село „як дійну корову для індустріалізації” (О. Риков). Виступали за еквівалентний обмін між містом і селом.

Окремої характеристики потребує позиція Й. Сталіна. Для нього боротьба за індустріалізацію тісно перепліталася з боротьбою за владу. Погоня за лідерством впливала на осмислення завдань, темпів, джерел індустріалізації. У боротьбі за владу на перше місце Й. Сталін поставив розгром Л. Троцького, Г. Зінов'єва, Л. Каменева, їх дискредитацію, низведення до рівня другорядних керівників. У цій боротьбі він спирався на підтримку М. Бухаріна, Ф. Дзержинського, С. Орджонікідзе, А. Мікояна,

М. Калініна, В. Куйбішева, О. Рикова та ін. Як вивідатний тактик (за оцінкою Л. Троцького) у політичних цілях він користувався аргументами, взятими то у „лівих“, то у „правих“, уміло маніпулював фактами і думками інших.

Так, на XIV з'їзді партії Й. Сталін відзначав, що промисловість, завершивши відбудову, не може розвиватись попередніми темпами, в той час, як сільське господарство і при нинішній технічній базі може швидкими темпами рухатись уперед, звідки, заявляв він, невідповідність балансу між ними на найближчий час, і що індустрія при мінімальних темпах розвитку повинна базуватись на поступовому піднесенні добробуту села. У той період Й. Сталін виступав проти планів новобудов (Дніпрогесу, великих заводів у Ленінграді, Ростові та ін.), які підтримував Л. Троцький. І ніякого „сталінського плану індустріалізації“ не було. Цей термін з'явився в „Короткому курсі історії ВКП(б)“ згодом.

Після розгрому троцькістської опозиції на XV з'їзді партії в 1927 р. Й. Сталін різко змінив тактику. За основу своєї політики він взяв вимоги опозиції – прискорити темпи індустріалізації за рахунок посиленого вилучення коштів із села. У 1928 р. він запропонував шлях перетворення економіки на основі політики „данини“, тобто (введення надзвичайних заходів – аж до конфіскації майна у селян). Практично, це означало відродження застосованого з часів „воєнного комунізму“ нееквівалентного обміну між містом і селом і знаменувало собою кінець нелугу. Подолавши опір М. Бухаріна, О. Рикова, М. Томського, Й. Сталін відкрито порвав з рішенням XV з'їзду ВКП(б).

Боротьба Й. Сталіна за відкрите лідерство заважала роботі державного апарату. Бюрократична система управління повністю контролювалась Й. Сталіним. Була порушена рівновага сил у суспільстві. Наступила смуга надзвичайних заходів.

На прикладі перетворення оптимального варіанту першого п'ятирічного плану в мінімальний можна прослідкувати, як мінялись погляди на хід індустріалізації. У першому п'ятирічному плані була виражена цільна комплексна програма планової трансформації нелугу для створення матеріальної основи соціалізму.

Передбачалось оптимальне поєднання розвитку важкої і легкої індустрії; сільського господарства; усупільненої та індустріальної праці; зростання життєвого рівня трудящих.

На відміну від відправного варіанту, що орієнтував на 18 % щорічного приросту промислової продукції, прийнятий XVI партконференцією оптимальний варіант передбачав щорічне її зростання на 20 – 24 %. Однак народне господарство, одержавши такий детальний і ретельно

обговорений план, тут же його лишилися. Промисловий розділ плану був незбалансований, хоч виконання розпочалося з 1 жовтня 1928 р. Згодом завдання першої п'ятирічки Й. Сталін оголосив застарілими. Був включений „форсаж“ індустріалізації, чим перекреслювалась вся соціально-економічна наукова обґрунтованість плану. Наведена таблиця відображає стадії планування і кінцевий результат.

Продукція	Вироблено в 1928	План на 1932	Поправка Сталіна	Фактично вироблено в 1932
Чавун (млн. т)	3,3	10	15-17	6,1
Трактори (тис.)	1,8	53	170	50,8
Автомашин (тис.)	0,3	100	200	23,0

Науково-обґрунтовані планові показники були відкинуті. Система планових наміток відкинута, головна мета плану і його принципи відкинуті теж. Внаслідок такого підходу від п'ятирічного плану залишились хіба що прізвища його укладачів. Корективи планів набули ескаляційного характеру. Так, по 3-му році п'ятиріччя темпи згідно „сталінських стрибків“ мали зрости на 45 % (за п'ятиріччю – 22 %, виконано на – 20,5 %); у 4-му році – 36 % (виконано – на 14,7%). Такий же підхід був застосований і до планів II п'ятирічки. Лише в ході її виконання, відмовившись від орієнтації на „стрибки“, і було запропоновано середньорічний темп приросту в розмірі 13 – 14 %.

Основним у здійсненні політики індустріалізації постало питання, де взяти кошти? Традиційні джерела нагромадження (залучення іноземних коштів і т. д.) вважались принципово неможливими. Здійснити намічену систему позичок у капіталістичних країнах не вдалося, як і використання іноземного капіталу (концесії, спільні підприємства). Країні залишалось поклатися на скудні внутрішні джерела, на базі яких було визначено три головні напрями мобілізації капіталів:

I – нагромадження в самій промисловості;
 II – перерозподіл через державний бюджет прибутків з інших галузей народного господарства;

III – використання заощаджень населення.

Перший з напрямків повинен виходити із беззбитковості роботи промислових підприємств на основі підвищення продуктивності праці, у першу чергу в державному секторі. Починаючи з 1924 – 1925 господарського року, в промисловості проходив процес розширеного відтворення, а в 1927 – 1928 р. розширення капітального будівництва

майже на 40 % відбувалось за рахунок власних вкладів. Та господарювальні форми взаємовідносин у державній промисловості регулювались не роботою на кінцевий результат, а традиційною системою норм, тарифів і розцінок.

У результаті прибутку підприємства знеособлювався в єдиному балансі тресту, тобто діюча система була госпрозрахунком для начальства. Тому в кінці 1929 р. в результаті реорганізації управління основною його ланкою стало підприємство. Однак воно позбавлялося навіть того ступеня самостійності, яку мали госпрозрахункові трести. Державна промисловість уже в умовах непу, а тим більше після переходу в підпорядкування наркоматів не могла існувати без сильних адміністративних підпорок, адміністративного впливу. Все це спричинило неминучу напруженість у двох інших джерелах фінансування.

Другий напрямок – перерозподіл через державний бюджет прибутків з інших галузей народного господарства. Мова йде про кошти, які виділялись для розвитку важкої промисловості з нагромаджень легкої та харчової. Ці галузі стали на ноги в умовах непу. Та взаємовідносини між важкою і легкою промисловістю диктувались шляхом встановленого обмеження цін. У такій спосіб держава вилучала значну частину прибутків з легкої і харчової промисловості, через державний бюджет передавала їх у розвиток важкої промисловості. Так, до початку масової колективізації вилучення з цих галузей у бюджет покривали до 70 % вкладень у виробництво засобів виробництва.

Таке положення визначалось невідповідним співвідношенням цін на промислові і сільськогосподарські товари і неминуче вели до зростаючої ролі „перекачки” з сільського господарства. При фантастично зростаючих темпах індустріалізації її наслідки прямо залежали від коштів, що повинні були надходити з сільського господарства. Вичерпання резервів рано чи пізно закінчувалось кризою для „перекачки”. Основи кризи були закладені вже у 1925 р., тобто самому початку політики індустріалізації. Чому? Тому, що не вистачало:

- кваліфікованих кадрів, технічного устаткування;
- існувало соціальне напруження у вигляді товарного голоду і безробіття. Таким чином, твердої основи для індустріалізації не було створено і країна потрапляла в стихійну ситуацію. Щоб зупинити розвиток цього процесу треба було перевести індустріалізацію на нову соціально-економічну основу. Та момент був упущений і з „критичної точки” 1925 р. почав розкручуватися маховик нагромадження суперечностей. В результаті країна потрапила у „перший тур надзвичайних заходів”, що відкривало шлях адміністративно-командній системі.

„Другий тур надзвичайних заходів” був викликаний тим, що селяни, не маючи товарообміну, з 1927 – 1928 рр. стали зменшувати посівні площі, знизилися урожайність і як результат – скоротилось надходження в бюджет. Вибухнула хлібозаготівельна криза. Вона привела до того, що все партійне керівництво у січні 1928 р. одностайно проголосувало за надзвичайні заходи. Ситуація складалася не тільки серйозною, а прямо безвихідною.

Тим часом маховик все далі набирив швидкість, що привело до виникнення – „Третього туру надзвичайних заходів” – форсування колективізації сільського господарства. Саме колгоспи в максимальній мірі забезпечували „перекачку”, ставши фактично безплатним додатком до джерел індустріалізації (з трагічними наслідками – тільки в 1932 – 1933 рр. за неповними підрахунками внаслідок голоду загинуло – понад 10 млн. чол.).

Таким чином, нееквівалентний обмін між містом і селом, між промисловістю і сільським господарством перетворився з надзвичайного заходу в правило репресивного змісту.

У пошуках коштів для індустріалізації була переглянута податкова система, основний тягар якої перекадався на неуспішний сектор господарства. У принципі податкова політика, спрямована на диференційне вилучення коштів у різних соціальних верств населення, була необхідна. Та податковий прес був доведений до тієї межі, коли приватне підприємство стало неможливим. Повне вилучення прибутків з приватного та індивідуального секторів привело до їх ліквідації. Держава лишилася вагомим джерелом бюджетних надходжень.

Третій – використання заощаджень населення. З 1927 р. зростала роль Державних внутрішніх позик, які стали щорічними. Змінився порядок їх проведення. Раніше вони розповсюджувались банківськими установами – тепер під контролем громадських організацій. Агітаційно-лозунговими були їх назви: „Позика індустріалізації”, „П’ятирічка за 4 роки”, „Третій вирішальний”, „Четвертий завершальний”. Так було в другій і третій п’ятирічках. До початку 40-х рр. трудящі передали державі біля 50 млрд. крб.

Бажання прискорити темпи індустріалізації при відсутності належних можливостей привели до волюнтаризму, штурмівщини, до зриву наміченого. Більше того, внаслідок суб’єктивних і об’єктивних факторів соціальне значення індустріалізації слід оцінювати не тільки як технічний, але як і соціально-політичний процес. Відбувся ріст робітничого класу (за роки довоєнних п’ятирічок в 2,7 разів, у 1940 р. було вже 8,3 млн.

чол.). Кроком у нову цивілізацію стало перетворення селян у робітників. Мінімум соціально-культурних благ міста став для вчорашніх селян даром влади.

Розвиток індустріалізації знизив безробіття. З 1930 р. з'явилися певні соціальні гарантії. Відбулося скорочення робочого дня, збільшилася кількість вихідних, продовжено сплачування відпусток, виділялися кошти на медичне обслуговування і оздоровлення, піднявся престиж робітничих професій. Індустріалізація змінила структуру промисловості. При цьому нормою повсякденного життя залишалася матеріальна скрута, ріст грошей, незабезпечених товарною масою, в чому керівництво країни вбачало переваги соціалістичного ладу. Відбувалася натуралізація економічних відносин, а згортання товарно-грошових відносин знову розглядалося як важливий крок до комунізму.

2. Колективізація і розселювання України

У радянській історіографії колективізація розглядалася як політика держави, яка ставила за мету перетворення сільськогосподарської галузі з багатукладної у моноукладну з високим ступенем усуспільнення виробництва у формі артіль та комун. Артіль – об'єднували основні засоби виробництва (більшу частину землі, частину робочої і продуктивної худоби, сільськогосподарські машини та інвентар, але залишали своїм членам достатню розвинену присадибну ділянку), комуні – організації з високим усуспільненням виробництва, а то й окремих сторін побуту. Теоретичним обґрунтуванням форсування колективізації стала стаття Сталіна „Рік великого перелому”, опублікована в газеті „Правда” 7 листопада 1929 р. У ній стверджувалось, що в колгоспи пішли основні, середняцькі маси селянства, що в соціалістичному перетворенні сільського господарства уже одержана „вирішальна перемога”. Стаття орієнтувала на створення „зернових фабрик – гігантів” (нежиттєдіяльних, як з'ясувалося потім, утворень в 40 – 50 тис. га – колгоспів і радгоспів). Далі все розвивалось за наміченим планом: листопадовий пленум ЦК, в резолюції якого зазначалося: „колгоспний рух ставить завдання суцільної колективізації окремих регіонів”. Керівники Північного Кавказу, Нижньої і Середньої Волги, України брали зобов'язання провести колективізацію за „рік – півтора”. В. Молотов (його виступ на пленумі був опублікований окремою брошурою, тобто це був керівний матеріал-директива) говорив: „маємо усі підстави стверджувати, що колективізацію Північного Кавказу в основному закінчимо влітку 1930 р., а займатись розмовами про п'ятирічку

колективізації – значить, займатись сьогодні непотрібними справами. Думати треба не про п'ятирічку, а про найближчий рік”.

5 січня 1930 р. було прийнято постанову ЦК ВКП(б) – „Про темпи колективізації і заходи допомоги колгоспному будівництву”. Виділялось дві зони. Середня і Нижня Волга, Північний Кавказ – завершити колективізацію восени 1930 р., чи в крайньому разі навесні 1931 р. Решта зернових районів – восени 1931 р., чи в крайньому разі навесні 1932 р. Артіль розглядалася як перехідна форма до комуни. З постанови виключалося положення про усуспільнення худоби, інвентаря, про утворення неділимих фондів і т. д. Розпочалася робота по організації виконання постанови. Вона проводилась грубим натиском, погрозами, демагогічними запевненнями. Розкуркулюванню підлягали не тільки куркулі, а й середняки – усі, хто не хотів вступати до колгоспу. Товариства обробітку землі в адміністративному порядку переводилися на статуси артілей і комун. В артілях доматилися максимального усуспільнення господарств, а в комунах – об'єднували усе до останньої курки.

Рівень колективізації стрімко зростає. Якщо на початок січня 1930 р. в колгоспах було 20 % селянських господарств, то на початку березня 1930 р. – більше 50 %. Звичайно, немало було „дугих” колгоспів, окупаєлювання та головним наслідком цього насилля стали: масове незадоволення селян, відкриті протести, збройні виступи.

З початку січня до середини березня 1930 р. збройних виступів було тільки на Україні біля 2 тисяч. Знищення худоби набуло масового характеру. У кінці лютого 1930 р. центром була дана директива на місяць не поспішати в організації колгоспів і не розкуркулювати там, де колективізація не розпочиналась, враховувати місцеві умови в національних республіках.

2 березня 1930 р. у „Правді” знову з'явилася стаття Й. Сталіна, яка називалась „Запаморочення від успіхів”. У ній – мова йшла про необхідність дотримання добровільності, засуджувались перегини, а вся відповідальність за допущені викривлення в роботі перекидалась на місцеві кадри, котрі звинувачувалися в „авантюристичних спробах у два рахунки вирішити усі питання соціального будівництва”. Стаття не містила конкретних пропозицій про шляхи і спроби вирішення проблеми. Більше того, досягнутий на цей час 50 % рівень колективізації оголошувалася успіхом та стверджувалося, що „поворот села до соціалізму можна вважати уже завершеним”.

Щоб покінчити з дезорієнтацією, що виникла після статті, ЦК ВКП(б) опублікував у середині березня 1930 р. постанову „Про боротьбу з

викривленням партлінії в колгоспному русі”. Перегини тимчасово припинилися. Усі, хто був записаний у колгоспи проти своєї волі, вийшли з них. Колгоспники, відаючи значну частину своєї продукції по твердих цінах, були зацікавлені в тому, щоб хоча частково повернути свої затрати на ринку. У 1933 р. Й. Сталін під виглядом розвитку теорії марксизму знову висловив одно з корінних положень для його системи поглядів – по мірі успіхів соціалізму класова боротьба загострюється. Ці висновки були свого роду інструкцією для створених у 1933 р. політичних відділів МТС – надзвичайних органів, які поєднували в одних руках партійну та адміністративну владу, засоби масової інформациі і слідчі функції (заступник начальника політвідділу по ОГПУ). Положення в селі знову загострилися. Тисячі голів колгоспів, керівників радгоспів і МТС, рядових людей в 1933 – 1934 рр. були безпідставно заарештовані і звинувачені в шкідництві.

Тепер про ліквідацію куркульства як класу. Про перехід до ліквідації куркульства як класу Й. Сталін оголосив 27 грудня 1929 р. у промові на конференції аграрників-марксистів. Оголосив як про здійснений факт. З того часу сторінки газет стали нагадувати донесення з місць жорстоких боїв. 30 січня 1930 р. політбюро затвердило постанову ЦК ВКП(б) „Про заходи по ліквідації куркульських господарств в районах сучільної колективізації”. Постанова передбачала конфіскацію у куркулів засобів виробництва, тварин, господарських і житлових будівель. Розкуркулені поділялися на три категорії:

перша – контрреволюційний актив (учасники і організатори антирадянських виступів і терористичних актів, самі вони підлягали арешту, а сім’ї виселялися); друга – багаті куркулі і напівпоміщики, що активно виступали проти колективізації (їх висилали разом з сім’ями у віддалені райони); третя – решта куркульства, яка не чинила опору, їх розселяли разом з сім’ями за межами попереднього місця проживання. Такий поділ на групи, невизначеність характеристик створювали умови для свавілля на місцях. Постанова визначала, що число розкуркулених не повинно становити більше 3 – 5 % усіх селянських господарств, але це було набагато більше, ніж збереглося куркульських господарств до зими 1930 р. 3 лютого по жовтень 1931 р. пройшла нова, найбільш широка хвиля ліквідації куркульських господарств. Загальне керівництво нею здійснювалося спеціальною комісією у складі: А. Андреева, П. Постишева, Я. Рудзитака, Г. Ягоди.

Лише 8 травня 1933 р. було розіслано інструкцію з вказівкою обмежити, нарешті, масштаби репресій на селі. Що можна сказати про кількість репресованих? Поки, що важко визначити кількість

розкуркулених сімей і постраждалих людей. Деякі автори називають 10 – 15 мільйонів. Начебто 4 – 5 млн. мало для того, щоб засудити сталінське насилля над селянством. Конкретні дані є лише про чисельність сімей, висланих в окремі райони (перша і друга категорії за постановою від 30 січня 1930). 1 – 1,3 млн. селянських господарств було ліквідовано в ході розкуркулення. Узагалі ж „політика ліквідації куркульства як класу” стала засобом тиску на все селянство, оскільки куркулем чи його „лідопосом” могли назвати кожного, хто не бажав вступати до колгоспу. Отже, у ході колективізації було знищено найбільш працездатних і заможних господарів, що в цілому негативно вплинуло на подальший розвиток сільського господарства. Прискорення темпів колективізації дезорганізувало аграрний сектор: індивідуальні селянські господарства руйнувалися, а колгоспи технічно й організаційно були ще слабкими для вирішення поставлених завдань.

У зв’язку з цим наростали кризові явища в сільському господарстві: зниження продуктивності праці, падіння валових зборів зерна та виробництва іншої сільськогосподарської продукції. Така ситуація зберігалася до 1934 – 1935 рр.

Голодомор 1932 – 1933 рр. Не дивлячись на значне скорочення рівня сільськогосподарського виробництва, плани здачі продукції державі зростали. У 1932 р. план хлібозаготівлі України виконати не зміг, оскільки він був нереальним. Щоб забезпечити виконання плану проти колгоспів та індивідуальних селянських господарств почали вживатися крайні заходи: здійснювалася тотальна конфіскація продовольчих запасів – аж до сухарів, солінь і фруктової сушки; райони, де не виконувався план, переводилися на блоkadне положення – підвезення будь-яких продуктів харчування до них заборонялося. Хлібозаготівлею в Україні керувала спеціальна комісія на чолі з В. Молотовим – одним із головних винавчців голодомору українського народу. 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову „Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”; в якій розкращення колгоспного майна каралося розстрілом, а за „пом’якшуючих обставин” – позбавленням волі на строк не менше 10 років. До кінця 1932 р. (за 5 місяців) було засуджено 55 тис. осіб, у тому числі до розстрілу – 2,1 тис. осіб. Серед засуджених було багато жінок і дітей, які отримували покарання за жменю зібраних колосків.

Причини колективізації. Згідно з більшовицькою доктриною, шлях до соціалізму був пов’язаний із переходом селянства до колективного виробництва. Форсована колективізація, як і форсована індустріалізація,

здійснювалася в рамках єдиної політики „соціалістичного штурму”. Беручи курс на колективізацію, сталінське керівництво прагнуло:

- завдяки колгоспам повністю підпорядкувати сільське господарство державі;
- забезпечити населення країни дешевими продуктами харчування і сировиною, отримати кошти для індустріалізації;
- ліквідувати дрібногосподарний селянський уклад, який, на думку більшовиків, був джерелом капіталізму на селі.

Наслідки колективізації. Сільське господарство стало колгоспним. На кінець 1932 р. в Україні було колективізовано близько 70 % селянських господарств. На кінець 1937 р. – 96 %. На селі було запроваджено командну економіку з повним підпорядкуванням колгоспів державній владі. Колгоспи були поставлені в такі умови, які різко обмежували їх господарську самостійність і підприємництво, культивували зрівнялівку, безгосподарність, позбавляли економічних стимулів розвитку. Суцільна форсована колективізація призвела до тривалої дезорганізації і деградації аграрного сектора. Було ліквідовано так зване куркульство як клас не тільки економічно, а й фізично. Страшним наслідком колективізації став голодомор 1932 – 1933 рр. Завдяки колективізації було отримано засоби для задоволення потреб індустріалізації, забезпечено індустріальний стрибок.

Тільки наприкінці 30-х рр. сільське господарство стало виходити на рівень продуктивності, що існував на початку суцільної колективізації, колгоспи почали виходити із кризи. Згодом держава зробила чимало для зміцнення колгоспного ладу. Відбулося зменшення податкового тиску на колгоспи, селянам залишалася вся продукція, вироблена понад план державних поставок. Змінювалася матеріально-технічна база села. У середньому за рік в Україні ставало до ладу 73 машинно-тракторних станції (МТС). МТС обслуговували майже всі колгоспи (з іншого боку, створюючи розгалужену систему МТС, держава забезпечувала собі контроль над діяльністю колгоспів). З метою подолання безгосподарності, стимулювання праці селян у колгоспах створювалися постійні бригади і ланки, за якими закріплювалися засоби виробництва, худоба, земельні ділянки. Запроваджувалася прогресивно-відрядна оплата праці, преміювання натурою. Поліпшувалися побутові умови на селі. Однак ефективність господарювання залишалася низькою. Командно-бюрократична система управління сільським господарством фактично стала гальмом його розвитку.

3. Суспільно-політичне життя країни. Режим особистої влади Й. Сталіна

У кінці 20-х – на початку 30-х рр. політична система Радянського Союзу, зберігаючи зовні всі атрибути демократії, фактично перетворилася на тоталітарну, яку дослідники називали режимом особистої влади Й. Сталіна або сталінщиною. Тоталітарний режим базувався на системі монополій: монополії більшовиків на політичну владу, на ідеологію, на керівництво економікою. Тоталітарний – це коли здійснювалося панування держави над суспільством, коли були відсутні права і свобода людини. Пошуки і арешти „шкідників” почалися всюди, політичний переворот звів усі головні важелі керівництва, а значить і головну відповідальність, до однієї людини – Й. Сталіна. Він єдиний не тільки залишався поза публічною критикою, а й всіляко показувався як мудрий і безпомилково діючий вождь. У 1929 р. країна уперше святкувала 50-річчя Й. Сталіна (21 грудня 1879). До цього ювілею був виданий збірник статей, написаний видними діячами партії (в т. ч. членами політбюро – Капініним, Куйбишевим, Ворошиловим, кандидатами в члени політбюро – Кагановичем і Мікояном). Роль Й. Сталіна в них була перебільшена і прикрашена. Замовчувалося, що на його характері позначилися фізичні вади (в 7 річному віці переніс віспу, сухорукість лівої кисті тощо).

Так починався і укорінювався, упорядковувався зверху всіма засобами пропаганди культ особи. Все це згубно відбилося на житті країни, ускладнило виконання завдань, що стояли перед радянськими людьми. Восени 1929 р. відбувся політичний переворот в радянському суспільстві, який полягав: у заміні персонального складу керівництва; зламам попередньої політики і методів її проведення; впровадженні нових ідеологічних доктрин.

У листопаді 1929 р. М. Бухарін був виведений з політбюро. У 1930 р. перестали входити до нього О. Ріков і М. Томський. Це означало, що з вищого керівництва партії були усунуті політичні опоненти Й. Сталіна, котрі були здібні протиставити його стратегії інший курс будівництва соціалізму. Й. Сталін залишився єдиним членом політбюро, яке існувало при В. Леніну. У такому ж напрямку відбувалися зміни і в уряді. У 1929 р. був усунутий із Наркомосвіти РРФСР А. Луначарський, а в 1930 р. – перестав працювати в Держплані Г. Крижанівський та інші.

Репресії проти господарників та фахівців. Вони започаткували організовані на державному рівні напади та цькування фахівців з дореволюційними дипломами, створення у суспільстві атмосфери масового психозу боротьби з „шкідниками”. „Шахтинська справа” в Донбасі, датовано 1928 р. У 1930 р. відбувся процес над групою провідних спеціалістів, що працювали в господарчих відомствах (процес

„Промпартії”). У тому ж році без відкритого процесу були засуджені по сфабрикованому звинуваченню в належності до ніколи не існуючої „Трудової селянської партії” провідні спеціалісти сільського господарства.

Відмова від нелу, перехід до другого після „воєнного комунізму” воєнно-комуністичного штурму в кінці 20-х і на початку 30-х рр. характеризувалися надзвичайним посиленням репресій проти народу. Після невдалої спроби кадрових працівників партії змістити Й. Сталіна з посади генерального секретаря ЦК ВКП(б) на XVII з’їзді в 1934 р. і вбивства Кірова 1 грудня того ж року репресії набули нечуваного розмаху. 1 грудня 1934 р. була прийнята постановою ВЦВК про внесення змін у кримінально-процесуальні кодекси союзних республік, які передбачали розгляд справ про так звані „терористичні акти” проти діячів партії і держави, представників влади у 10-денний строк, слухання справ без участі сторін, без подачі клопотань про помилування і без касаційного розбору. Загальноприйнятною мірою покарання став розстріл.

Невідкладно, у середині грудня 1934 р., у Києві пройшла візита сесія військової колегії Верховного суду СРСР, яка засудила до розстрілу 28 діячів культури. Жертвою репресій став Ю. Коцюбинський – член партії з 1913 р. активний учасник жовтневого перевороту. Він свого часу був призначений головнокомандуючим радянськими військами, які вели боротьбу проти військ Центральної ради. У мирний час займав різні, у тому числі й дипломатичні посади. Після самогубства М. Скриника в 1933 р. Ю. Коцюбинського було призначено головою Держплану і заступником голови Раднаркому УСРР, а невдовзі звільнено і виключено з партії. У лютому 1935 р. Ю. Коцюбинського заарештували, а в 1937 р. розстріляли.

У 1937 р. страчено одного з організаторів Компартії України Е. Квірінга. Тоді ж було заарештовано, і в 1941 р. розстріляно Х. Раковського – голову Раднаркому України (з січня 1919 р. до липня 1923 р.). При загадкових обставинах загинув голова Ради народних комісарів України П. Любченко. Не обминув цієї участі і В. Затонський, який окрім відповідальних посад, був головою лічильної комісії на XVII з’їзді ВКП(б) і свідомо брав участь у фальсифікації підсумків голосування за кандидатуру Й. Сталіна до складу ЦК. Загалом із 62 членів ЦК КП(б)У, обраних XIII з’їздом партії у червні 1937 р., були звинувачені у ворожій діяльності 55. Із 11 членів політбюро, обраних на пленумі ЦК після з’їзду, загинули 10, із 5 кандидатів у члени ПБ – 4. Репресували усіх 9 членів оргбюро, серед них С. Косіора, М. Попова, К. Сухомилина та ін. Були засуджені сотні комсомольських працівників України, а сам ЦК ЛКСМУ розпущений.

Втрати понесли військові кадри. На основі сфабрикованих фашистськими спецслужбами даних були розстріляні М. Тухачевський, І. Уборевич, Командуючі Київського і Харківського військових округів Й. Якір та І. Дубовий. Потім почалося масове винищення кадрів цих двох округів. „Допомагали викривати ворогів” члени військових рад Київського округу – Ю. Щаденко та начальник головного політичного управління Червоної Армії – Л. Мехліс. Штаб КВО, над сформуванням якого Й. Якір працював 12 років, згуртувавши колектив однодумців, талановитих військових спеціалістів, був повністю знищений. Протягом червня 1937 р. та жовтня 1938 рр. в Україні було репресовано сотні командирів і політпрацівників, серед них понад 150 чол. командного складу вищого рангу тільки по зазначених округах (Б. Думенко, Є. Ковтюх, І. Гаркавий, І. Федько та ін.). У результаті таких репресій в сухопутних військах в Україні не вистачало понад 10 000 командирів і 8 500 політпрацівників.

Було репресовано сотні тисяч людей, переслідувалися різні верстви населення – від інтелігенції до колгоспників. Не обминула ця лиха доля і духовенства. Досить сказати, що у вінницьких ямах, в яких НКВС приховав 12 тис. своїх жертв, з 679 опізнаних мало було і духовних осіб. Місцями масових розстрілів стали Биківня і Бабин Яр (Київ), Рутченківське поле на Донеччині та ряд інших місць. За даними історика А. Антонова-Овсієнка, терор 1935 – 1941 рр. приніс 20 млн. жертв. Скільки з них припадає на Україну, окрім голодомору 1932 – 1933 рр., історична наука не визначила, але сумніву не підлягає, що це не один мільйон чоловік.

Таким чином, сталінське свавілля як в часи індустріалізації, так і колективізації, не тільки позбавляло волі чи життя людей, воно розтлівало душі тих, кого обминула трагічна доля. Гинула віра людей у добро, падали авторитети та ідеали. Світле і омріяне майбутнє, до якого прагнули мільйони трудівників, співіснувало в ті роки із соціальною незахищеністю, жорстокістю, понівеченими долями мільйонів людей. Усі ці страхітливі діяння видавалися за кончі потреби соціалістичного будівництва. Масові репресії були захисною реакцією тоталітарного режиму, оскільки при наявності широкої опозиції цей режим не зміг би забезпечити свого існування.

XV

ЛЕКЦІЯ Україна в Другій світовій війні.

План:

1. Радянсько-німецькі договори 1939 р.
2. Україна в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944).
3. Антифашистський рух Опору в українських землях.
4. Визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Джерела та література:

- Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Зб. документів і матеріалів. – К., 1962.
- Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх пособників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1986.
- Советская Украина в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945). Документы и материалы: В 3-х т. – К., 1985.
- Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) Зб. документов и материалов. – К., 1978.
- Клоков В. Н. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны. – К., 1978.
- Клоков В. Н. Всенародная борьба в тылу немецко-фашистских оккупантов на Украине 1941 – 1944. Исторический очерк. – К., 1978.
- Коваль М. В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945) // УІЖ. – 1990 № 3.
- Коваль М. В., Медведик П. В. Фольскдойче в Україні (1941 – 1944) // УІЖ. – 1992. – № 5.
- Коваль М. В. Україна: 1939 – 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
- Мисик Л. М. Сучасна англо-американська історична література про партизанський рух на Україні // УІЖ. – 1990. – № 5.
- Московский В. Акт 30 червня // Політика і час. – 1991. – № 12.
- Шевчук В. Українська Повстанська Армія // Політика і час. – 1991. – № 11.
- 1. Радянсько-німецькі договори 1939 р.**
Безпосередній зв'язок з вибухом війни мав підписаний 23 серпня 1939 р. нацистсько-радянський пакт про ненапад – одна з

найдивовижніших в історії угод. А. Гітлер, що не приховував ненависті до радянської системи та своїх територіальних претензій на сході, хотів, перш ніж напасти на своїх прихильників на Заході, нейтралізувати Радянський Союз. Й. Сталін зі свого боку пратнув підписати з Гітлером угоду про ненапад і нейтралітет, сподіваючись спрямувати агресивність нацистів проти Франції та Англії, і поки між капіталістами точитиметься боротьба, виграти час для накопичення власних сил. Пакт передбачав також обмін сировиною та зброєю. Більше того, до нього входив таємний протокол. Пакт складався з семи статей і передбачав зобов'язання обох сторін утримуватися від агресивних дій і будь-якого нападу стосовно один одного як нарізно, так і спільно з іншими державами. Таємний протокол (окрема частина радянсько-німецького договору) обумовлював територіальний устрій майбутньої Європи. Окреме його положення стосувалося українських земель: „межа сфер та інтересів Німеччини та СРСР буде проходити по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну”. Згідно протоколу більшість Західної України повинна була відійти до Радянського Союзу. Обидва ці документи очевидно суперечили принципам міжнародного права, ігнорували загальновизначені норми міжнародних стосунків і були протиправними. Маючи гарантії нейтралітету СРСР, Гітлер напав на Польшу, поклавши початок Другій світовій війні.

Початок Другої світової війни. Добившись підписання з СРСР договору про ненапад, Гітлер приступив до здійснення своїх задумів. 1 вересня 1939 р. о 4 годині 40 хв. підрозділи вермахту вчинили напад на Польшу, розв'язавши Другу світову війну. Незважаючи на опір польських військ, до яких було мобілізовано і 150 тис. українців, німецькі дивізії 8 вересня вийшли до Варшави. До 15 вересня основні сили польської армії були розбиті, німці взяли Люблін, підійшли до Бреста та околиць Львова, зайняли Володимир-Волинський і Дрогобич.

Акт агресії змусив уряди Великобританії і Франції, зв'язаних з Польщею зобов'язаннями про надання негайної допомоги, оголосити 3 вересня війну Німеччині. Проте в перші місяці війни їх участь у ній була символічною. Після кількох переговорів союзники прийняли таємне рішення не приступати до активних бойових дій проти Німеччини. Почалася „дивна” війна, яка стала логічним наслідком Мюнхенської політики правлячих кіл Великобританії та Франції. Поява німецьких дивізій на обумовленій таємним протоколом території активізували дії радянського керівництва, яке на перших порах, незважаючи на намагання Гітлера втягнути СРСР у військовий конфлікт (ноти від 3, 5, 8 вересня), не наважувалося на цей крок, що засвідчив би про відповідальність за агресію проти сусідньої держави.

10 вересня Москва дала зрозуміти Берліну, що для неї питання стоїть лише про Західну Україну і Західну Білорусію. Молотов у телеграмі Ріббентропу зазначав, що виступ військ відбувається з таким обґрунтуванням: „Червона армія виступає на захист українського і білоруського населення від німецької загрози”, що викликало обурення німецької сторони. Дочекавшись, коли польський уряд залишить територію країни, на вимогу німецької сторони в ніч з 16 на 17 вересня 1939 р. польському послу в Москві була вручена нота, в якій з'явилось формулювання: „Радянський уряд не може байдуже ставитись до того, що єдинокровні українці і білоруси, які проживають на території Польщі, кинуті на призволяще, залишилися беззахисними. Зважаючи на таку обставину, радянський уряд дав розпорядження командуванню Червоної армії перейти кордон і взяти під захист населення Західної України і Західної Білорусії”.

Радянська нота стверджувала припинення існування Польської держави, її повне банкрутство. Деморалізоване польське керівництво не наважилось навіть де-юре оголосити війну СРСР. Головнокомандувач польською армією Рідз-Смігла видав лише директиву, в якій наказував своїм військам відступити найкоротшими шляхами до Румунії та Угорщини, не вступаючи в бої з Червоною армією.

Для здійснення походу в Західну Україну було створено Український фронт (командуючий маршал С. Тимошенко). 17 вересня радянські війська вступили в Тернопіль, Збараж, Рівне. Наступного дня – в Луцьк, Станіслав, Галич. 22 вересня – у Львів. Після 12-денного маршруту і коротких боїв з окремими польськими частинами Червона армія вийшла на Західний Буг і Сян, де й зупинилася. За чотири тижні польська держава перестала існувати. У Берест-Литовську на честь успішного завершення польської кампанії відбувся парад радянських і німецьких військ.

28 вересня 1939 р. радянсько-німецький політичний і воєнний альянс, скріплений сумісними бойовими діями проти Польщі, був підтверджений новим договором – про дружбу і кордони, який викреслив польську державу з карти Європи. За цим договором до складу СРСР відійшла більшість території Західної України (окрім Холмщини, Підляшся, Лемківщини), весь терен від Вісли до Бугу перейшов до Німеччини. Військові частини обох сторін, які перейшли обумовлену лінію розмежування, одержали наказ відійти, що і було виконано. Кордони СРСР посунулися на Захід на 250 – 350 км.

Готуючи напад на СРСР, Гітлер мав однозначні плани щодо України – перетворити цей край у аграрно-сировинний придаток рейху,

який повинен „постачати продовольством населення великого рейху на тисячі років наперед”. Він знав, що напередодні війни частка України в СРСР становила у видобутку вугілля – 50,5 %, залізної руди – 67,6 %, чавуну – 64,7 %, сталі – 48,9 %. У грудні 1940 р. (ігноруючи підписані в 1939 р. угоди про ненапад і дружбу) Гітлер затвердив план війни проти СРСР – „Барбаросса”. Згідно плану на радянському кордоні було зосереджено три могутні угруповання, які мали у своєму складі 5,5 млн. солдат і офіцерів, 47 тис. гармат і мінометів, 4,3 тис. танків і 5 тис. бойових літаків. Український напрям був одним з найголовніших, Гітлер прагнув якнайвидше захопити Україну і позбавити Москву надзвичайно важливої ланки в економічному і стратегічному плані. На кордонах України була розгорнута армія „Південь” під командуванням фельдмаршала Рунштедта. Головний удар вона спрямувала на Київ, маючи завданням на першому етапі, „знищити російські війська в Галичині і західній частині України”, а потім вийти на Дніпро та захопити Донбас.

2. Україна в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1944)

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина, о 3 години 15 хвилин, без оголошення війни, шляхом агресії приступила до здійснення давно виношуваних планів поневолення і часткового винищення народів СРСР, захоплення його території. За детально розробленим гітлерівськими стратегіями планом „Барбаросса” Німеччина та її європейські союзники для нападу на СРСР виділили 190 дивізій, що налічували 5,5 млн. чоловік. Війська вторгнення склалися з трьох груп „Північ” (командував В. Лей), центр (ком. Ф. Бак), Північ (ком. фельдмаршал Рундштедт).

Зосереджені в західних округах радянські війська налічували 170 дивізій і 2 бригади (2,9 млн. сол.). Вони мали на озброєння 9 200 танків, 8 450 літаків і 46 830 гармат і мінометів. З урахуванням резервів, за даними Г. Жукова, які потім були випучені з другого видання його мемуарів, радянські війська мали в західних прикордонних округах близько 100 000 гармат і мінометів, 12 000 танків, з них 1861 – КД і Т-34 (нових), 18 000 літаків, з них 3 700 нових типів. У цілому ж Червона армія мала напередодні війни 35 490 літаків, хоча і застарілих конструкцій, 22 600 танків і САУ, які теж не відповідали вимогам часу.

Український напрямок за планом „Барбаросса”, як зазначалося, був одним з головних. Оволодіння економічною базою України давало можливість скоріше досягти перемоги над СРСР. Армії „Південь” протистояло 80 дивізій Київського та Одеського ВО, перетворених після початку війни в Південно-Західний та Південний фронти. Концентрація найчисельнішого радянського військового угруповання на Україні

пояснюється вказівкою Й. Сталіна про те, що саме Південний Захід буде метою головного удару німецької армії. Тут співвідношення було на користь радянських військ. Якщо у німців на південно-західному напрямку налічувалося 850 танків, 16 тис. гармат і 1 300 літаків, то у радянської сторони відповідно – 5 625, 17 тис., 2 700. Більшість (80 %) цієї техніки було застарілою.

Перебіг подій на радянсько-німецькому фронті відразу набрав несприятливого для Червоної армії характеру. Вже в перші години війни було втрачено, по суті, всю авіацію першої лінії – 1 200 бойових машин. Швидко просуваючись, німецькі війська займали один аеродром за одним і перебезувати тилову авіацію часто було нікуди, доводилося нищити її самим. Армія залишалась без прикриття з повітря. В українському небі панували літаки з чорними хрестами.

Нечисленні вогнища оборони, де прикордонники трималися в надії на підхід основних сил, німецькі танки не затримуючись, обминали, пратнучи скоріше і якомога далі пробитися вглиб радянської території. (Такими були Любомирський прикордонний загін на Ковельському напрямку під командуванням підполковника Г. Сурженка, прикордонники Володимир-Волинського загону – 13 застава під командуванням лейтенанта О. Лопатіна поблизу села Скоморохи, захисники Рава-Руського, Перемишльського та інших укріплених районів. Героїзм виявили гарнізони дотів, якими командували молоді лейтенанти Д. Куліш, В. Данін та П. Чаплін. Не менше як два тижні точилися жорстокі бої за доти в укріпленому районі на р. Санок. У нерівних боях наші пілоти протягом першого дня збили понад 200 фашистських літаків – екіпаж М. Гастелло, українці О. Бурденюк, Г. Скоробогатий, росіянин – О. Калінін). Окремі частини військ 17-ї німецької армії були затримані на р. Санок до початку липня 1941 р.

Другого дня війни, згідно з директивою Ставки головного командування, відданою без урахування обстановки на фронті, мотомеханізовані корпуси перейшли в контрнаступ у районі Луцьк-Рівне-Броди з метою розгрому 1-го танкового угруповання ворога. Тиждень тривало це перше танкове побоїще Великої Вітчизняної війни. У ньому з обох сторін взяли участь 2 тис. танків. Втрати радянських військ, озброєних застарілою технікою, становили 20:1. Так, уже на початку війни сталося найгірше – радянські війська, залишилися без бойової техніки, піддалися настроям паніки та розгубленості. У фронттовому лексиконі з'явилися страшні слова: „оточення”, „оточенці”, „котел”. У вороже кільце попадали цілі дивізії і навіть корпуси.

За три тижні війни із 170 дивізій діючої армії на радянсько-німецькому фронті боєздатність зберегли тільки 70. Червона армія втратила 850 тис. чол., 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Німецькі бойові втрати в живій силі були майже в 10 разів меншими. Танкові армії ворога з автоматниками на броні, щільно прикриті з повітря авіацією, за лічені дні захопили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав, Тернопіль, Проскурів (Хмельницький), Житомир і вийшли на підступи до Києва, Одеси та інших життєво важливих центрів.

Драматичний характер подій на фронті ще більше ускладнювався через шоковий стан Й. Сталіна та усієї кремлівської верхівки з приводу того, що сталося. Й. Сталін, за виразом Г. Жукова, усвідомив усю фальш своєї передвоєнної політики і перші дні війни перебував у простраці. Вождя і його оточення вразило те, що Гітлер порушив пакт про ненапад, що Червона армія не змогла вистояти перед нападником. У найкритичніший для країни день 22 червня він не дав згоди на свій виступ по радіо (виступав Молотов). У той же ранок він відмовився очолити Ставку головного командування. Про стан вождя С. Тимошенко згадував: „щокри запалі, неголені, очі тьмяні, хмільні... Він сидів біля столу, як паралізований, повторював: „Ми втратили все, що нам залишив товариш Ленін, немає нам прощення...” Таким я ніколи його не бачив”.

Отже, в стратегічному керівництві країною і армією у першій тиждень війни сталася криза. Основоложні державні заходи, які визначали характер життя і діяльності суспільства у воєнний час, з'явилися із значним запізненням: а) – директивний лист ЦК ВКП(б) партійним та державним властям прифронтових районів прийнято лише на 8 день війни; б) – Державний комітет оборони утворено на 9 день; в) – Й. Сталін виступив перед народом лише на 12 день війни, коли німецькі війська вже заглибилися на радянську територію на північному заході майже на 500 км, на заході – на 600 і на південному заході – на 350 км.

Отямлюючись від потрясіння, викликаного нападом ворога, країна збирала сили для відсічі. Гасло перших тижнів війни: „Все – для фронту. Все – для перемоги!” відповідало найзаповітнішим настроям народу. Надзвичайно складна обстановка виникла під Києвом. Німці кинули на цю ділянку великі сили, передовсім танки і авіацію. Червона армія за допомогою населення більше двох місяців тримала там оборону з 11 липня по 26 вересня. У радянській стороні не вистачало танків, літаків, резервів. Бракувало хисту і волі керівникам оборони столиці. Їхні рішення та кроки були позначені страхом перед Й. Сталіним і прагненням уникнути відповідальності.

У кінці серпня противник форсував Дніпро на північ і південь від Києва і розпочав оточення міста. Загроза наростала і командування Південно-Західного напрямку поставило питання перед Ставкою про відведення військ. „Зволікання може призвести до втрати військ і величезної кількості матеріальної частини”, – писали Й. Сталіну головнокомандувач С. Будьонний і член військової ради М. Хрущов. Та Й. Сталін, пам'ятаючи про неодноразові і категоричні запевнення керівників оборони, що сил досить і Київ оборонятиметься успішно, не взяв до уваги аргументованих доказів. Наказ Й. Сталіна „за будь яку ціну” утримувати Київ закінчився втратою чотирьох армій (5, 21, 26, 37 – всього понад 665 тис. солдат і офіцерів).

Водночас із наступом на Київ угруповання армій „Південь” своїм правим крилом повело наступ на Одесу, на початку серпня до Одеси рушила й 4-та румунська армія. Противник прорвався до моря і півкільцем оточив місто. Всі сухопутні шляхи до Одеси були перетнуті. Під Одесою загартники втратили близько 200 тис. убитими й пораненими. Оборона міста тривала з 5 серпня по 16 жовтня (73 дні). Лише за наказом Верховного Головнокомандувача 16 жовтня 1941 р. радянські війська були евакуйовані морем. Обороняючи Одесу, радянські війська тривалий час сковували тут понад 18 дивізій противника. Це полегшило відхід частини військ Південного фронту за Дніпро й організацію там оборони.

До осені 1941 р. на фронтах для Червоної армії складалося тяжке становище. Наприкінці серпня ворог захопив Дніпропетровськ. Водночас німецькі танкові групи вийшли в район Чернігова. До початку зими противник зайняв майже всю територію України (крім Харківської, Сталінської та Ворошиловської області). Витримавши виснажливу битву під Смоленськом, німецькі війська наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 р. розгорнули масовий наступ на Московському напрямку. Але взимку 1941 – 1942 рр. під Москвою й на західному напрямку загартникам було завдано сильного удару. Вермахт зазнав першої поразки з початку Другої світової війни.

Успішні дії радянських військ під Москвою викликали у Ставці Верховного Головнокомандування невиправдану ейфорію. Перед Червоною армією було поставлено завдання у 1942 р. здійснити ряд часткових наступальних операцій. Більшість з них через слабе матеріальне забезпечення завершилися невдало.

Особливо відчутною була поразка в районі Харкова. На пропозицію главнокома Південно-Західного напрямку С. Тимошенко, члена ВР М. Хрущова, начальника штабу І. Баграмяна Ставка дозволила провести

велику наступальну операцію, яка почалася 12 травня 1942 р. Спочатку наступ був вдалим, але незабаром далася взнаки погана його організація, нестача бойової техніки, недооцінка сил противника. Останній вдарив по слабкому флангу радянських військ й оточив майже три армії. Спроби прорвати оточення були марні. У полон потрапили 210 тис. червоноармійців і командирів.

Несприятливо розвивалися події і в Криму. Гітлерівці розпочали штурм Севастополя ще восени 1941 р. Блоковані з суші і моря, захисники трималися до 4 липня 1942 р. Врятуватися вдалося не багатьом, переважно евакуйованим морем. Невдача спіткала наші війська і на Керченському півострові. Лише частину військ Кримського фронту, до складу якого входило три армії, вдалося евакуювати на Таманський півострів. Більшість воїнів потрапило в полон, 10 тис. чол. зайняли оборону в Аджимушкайських каменоломнях і захищали їх з травня по жовтень 1942 р.

28 червня 1942 р. великі танкові з'єднання ворога за підтримкою авіації почали наступ на воронезькому напрямку. Наслідком цього був прорив фронту протяжністю 600 – 650 км на глибину від 200 до 400 км із здачею 22 липня 1942 р. м. Свердловська Ворошиловської обл., після чого уся територія України була окупована військами фашистів та їх союзників.

Україна під владою німецьких окупантів. На окупованій території фашисти почали запроваджувати свій „новий порядок”. Вони ліквідували державні органи управління. Територія України була розчленована таким чином:

– Північну Буковину, Ізмаїльщину, землі між Південним Бугом і Дніпром з центром в Одесі, названі Трансністрією, Гітлер передав Румунії;

– Західні області були включені в т. зв. Генералгубернаторство, куда входила й територія Польщі;

– на основній території республіки було створено „Рейхскомісаріат України”, очолюваний Е. Кохом;

– Східні українські області перебували під владою військового командування.

Фашисти створили „цивільне управління” – міські управи на чолі з бургомистрами, волосні управи на чолі зі старшинами. У селах призначалися старости, вербувалися поліцаї, нерідко з карних злочинців. По усіх містах і центрах комунікацій діяли військово-польові суди, комендатури, таємна польова поліція, каральні загони.

Мета режиму – підкорення та колонізація України, винищення людності. Територія республіки вкрилася мережею таборів смерті. Десятки тисяч людей різних національностей було розстріляно в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Рівному та ін. Страшною трагедією часів окупації стало винищення мирного населення в Бабиному Яру в Києві, де тільки за перші п'ять днів з 24 вересня 1941 р. розстріляли до 160 тис. мирного населення, в основному євреїв. Всього там за роки окупації загинуло понад 220 тис. чол. різних національностей, в т. ч. військовополонених. За роки окупації на Україні загинуло 3,9 млн. цивільних людей.

Фашисти організували масове винищення військовополонених: 1 млн. 366 тис. було загублено у львівському, славуцькому, кам'янець-подільському, житомирському, уманському, володимир-волинському, кіровоградському, хорольському, кременчуцькому, дарницькому та інших концтаборах. По суті, немає даних про те, що сталося із полоненими солдатами і офіцерами частин Південно-Західного фронту. Всього ж із 6 млн. 200 тис. військовополонених, задалеко не повними даними, тільки на 1 травня 1944 р. було знищено різними способами близько 3 млн. 300 тис.

У серпні – вересні 1941 р. німці стали проводити заходи, що глибоко позначилися на всьому населенні України. Ігноруючи поради А. Розенберга – голови Міністерства окупованих східних територій, провідного нацистського ідеолога, Е. Кох, як адміністратор, відомий ненавистю до слов'ян, вирішив найефективніше експлуатувати сільське господарство, примусивши селян працювати зі світланку до смерку, що дало можливість 85 % усього постачання Німеччині продуктів з СРСР вивозити українських.

Нацисти вирішили використовувати Україну не лише як головного постачальника продуктів, але як і джерело примусової праці для недостатньо забезпеченої робітниками промисловості та сільського господарства Німеччини. Спочатку українці самі їхали працювати до третього рейху, рятуючись від скрутних умов на батьківщині, а з початку 1942 р. поліція Е. Коха була вимушена проводити масові облави, щоб відправляти їх до Німеччини. З 2,8 млн. остарбайтерів наприкінці війни 2,3 млн. походили з України.

Німці планували перетворити Україну в цілком аграрну колонію, стверджуючи, що українські міські центри непотрібні. Голод став звичайним явищем. Київ втратив близько 60 % жителів. З Харкова, населення якого налічувало 700 тис., в Німеччину вивезено 120 тис. чол.,

30 тис. розстріляно, 80 тис. померло з голоду. Е. Кох, як рейхскомісар, вважав, що трьох класів освіти для українців більше ніж достатньо, а систему медичного обслуговування, щоб підірвати „біологічні сили українців”, взагалі почав згортати.

Доречно зазначити, що у Галичині, яка стала частиною Генерал-губернаторства Польщі, німецькі власті поводили себе не так жорстоко, як у східних районах регіону. Галичанам дозволили утворити у Львові представницький орган – Український земельний комітет. У березні 1942 р. комітет перейшов у підпорядкування Українського Центрального комітету В. Кубійовича у Кракові. УЦК являв собою український заклад, обов'язки якого полягали у нагляді за хворими, літніми людьми, безпритульними, в організації громадської служби охорони здоров'я, освіти, допомозі військовополоненим та в представництві українців, котрі виїжджали до Німеччини. Під керівництвом В. Кубійовича близько 800 службовців УЦК організовували українські школи, кооперативи й молодіжні групи майже в усіх місцевостях, де проживали більш-менш значні маси українців. У Кракові було засновано видавництво та збільшено тираж української преси. Діяльність комітету допомагала українцям компенсувати ті втрати, яких вони зазнали за роки польського гноблення. Німці дивилися на це нейтрально – в надії, що зростання української національної свідомості буде противагою полякам. Протягом усієї війни це була єдина організація, що могла, хоч і дуже обмеженою мірою, боронити соціально-економічні інтереси українців у Генеральному губернаторстві.

3. Антифашистський рух Опору в українських землях

Партизанський рух на Україні. З перших днів війни розпочалася масова боротьба українського народу проти німецьких загарбників. Для підпільної роботи на окупованій території України було залучено понад 40 тис. комуністів. Більшість з них загинули на початку окупації. Доля ще 113,5 тис., які з тих чи інших причин опинилися на окупованій території, так і не з'ясована. Відомо, що біля 70 тис. чол. було відмовлено у поновленні в партії.

Активна боротьба партизанського руху розпочалася на північному сході республіки. У Сумській області у вересні 1941 р. почав бойову діяльність Путивльський партизанський загін на чолі з С. Ковпаком, що незабаром перетворився у велике з'єднання партизанських загонів. На Чернігівщині діяли партизанські загони під проводом О. Федорова. У західних областях України до збройної боротьби перейшли загони й групи М. Коніщука, Ю. Собєсяка, П. Самчука, П. Кундіса та інших.

Велику роль в організації народного Опору відіграли такі воєнно-організаційні центри, як Центральний штаб партизанського руху та Український штаб партизанського руху (створені у травні 1942). Їм удалося певною мірою виправити прикрі помилки, які були допущені під час формування партизанських загонів і нелегальних антифашистських організацій напередодні окупації та стали причиною загибелі багатьох підпільників. На кінець 1942 р. на Україні не було місця, району, де б не діяли підпільні організації, зв'язані з партизанськими формуваннями.

Радянські партизани поставили собі завдання руйнувати німецькі комунікації („рейхова війна“), сковувати німецькі війська, в яких відчувалася велика потреба на фронті, поширювати напруженість і безладдя в тилу ворога, забезпечувати радянську присутність на окупованих територіях. Важливою тактикою радянських партизанів було проведення далекосяжних рейдів із „партизанських республік“, при цьому партизани нерідко вступали у сутички з УПА, намагаючись ліквідувати їх провід і підірвати базу підтримки.

У працях радянських істориків стверджується, що кількість партизанів на Україні досягла 500 тис. чол. Західні спеціалісти називають цифру близько 50 тис. чол. О. Субтельний, наприклад, вважає, що „зображення радянськими істориками партизанського руху як масової патріотичної боротьби українського народу проти фашистів не відповідає дійсності, як і аналогічне твердження націоналістів щодо масштабів діяльності УПА. Під час війни величезна більшість населення залишалася політично нейтральною, більше дбаючи не про організацію опору, а про те, щоб яось вижити“.

УПА (Українська повстанська армія). Перші загони українських націоналістів виникли на Поліссі й Волині і спочатку, як не дивно, не були пов'язані з ОУН. Український національний діяч Т. Бульба – Боровець, близький до петлюрівського уряду УНР, що перебував у вигнанні у Варшаві, сформував нерегулярну частину під назвою „Поліська Січ“ (пізніше перейменовану на Українську повстанську армію) з метою очищення своєї території від залишків Червоної Армії. Коли під кінець 1941 р. німці спробували розпустити її, він повів своїх бійців „у ліси“, щоб воювати як з німцями, так і з більшовиками. На початку війни ОУН виступала у союзі з німцями проти Москви. Перед нападом на СРСР в німецькій армії було створено військове з'єднання „Легіон українських націоналістів“, що нараховував близько 600 солдат, котрі входили у два підрозділи під кодовими назвами „Нахтігаль“ і „Роланд“. Українці називали їх дружинами українських націоналістів – „ДУН“. ОУН розраховували, що вони стануть основою для утворення української національної армії.

Покладаючи надію на німецьку підтримку, лідери ОУН 30 червня 1941 р. проголосили створення Української держави. Однак це не входило в плани німців – український уряд був розігнаний, а його діячі заарештовані. Розкол в ОУН, розпочатий ще в лютому 1942 р. між бандерівцями і мельниківцями, закінчився поділом на два крила – помірковане на чолі з А. Мельником і С. Бандерою.

Мельниківці відкрито стали додатком окупаційного апарату і навіть створили з українців дивізію СС „Галичина“ для допомоги фашистам. Бандерівці, збагнувши, що фашисти розглядають Україну лише як колонію, почали створювати свої власні збройні сили – Українську повстанську армію (УПА). У вересні 1941 р. після арешту німцями С. Бандери і розстрілу 40 провідних членів ОУН (М), в т. ч. і поетеси О. Теліги, ОУН (Б) міняє тактику і починає проводити операції проти фашистів. Наприкінці 1942 р. ОУН (Б) вирішили сформувати великі партизанські сили і включила до своїх формувань підрозділи Т. Боровця та ОУН (М), яким дала загальну назву УПА.

Головнокомандувачем розширених сил було призначено члена проводу ОУН (Б), високопоставленого офіцера з щойно розформованого загону „Нахтігаль“ Р. Шухевича. УПА контролювала значну територію Волині, Полісся, Галичини. З допомогою т. зв. „похідних груп“, що складалися з досвідчених організаторів і пропагандистів робилися спроби поширити свій вплив на східні та південні області, розгорнути мережу оунівського підпілля у Києві, Сумах, Житомирі, Полтаві та ін. містах. На відміну від комуністичного підпілля гестапівці називали націоналістичних нелегалів „українським рухом Опору“. Оскільки такий рух суперечив колонізаторській німецькій політиці, на оунівців обрушилися репресії.

Тільки восени 1944 р. УПА провела 800 рейдів. Після того, як по Західній Україні пройшли головні сили Радянської армії, УПА організували низку акцій, щоб перешкодити мобілізації і депортації українського населення. Хоча українські еміграційні джерела доводять, що (в кінці 1943 – початку 1944 рр.) чисельність УПА сягала близько 100 тис. чол., об'єднані підрахунки дають, за словами О. Субтельного, цифру в 30 – 40 тис. бійців, які знищили 5 – 6 тис. німецьких фашистів. У цілому народна боротьба в тилу ворога була одним із вирішальних факторів, що прискорили наближення перемоги.

Українсько-польські відносини під час Другої світової війни. УПА не лише виступила проти нацистів та більшовиків, а й ув'язалася в надзвичайно жорстокий конфлікт із поляками на мішаних українсько-польських землях Волині, Полісся, та Холмщини. Безвідносно до того,

як мала закінчитися війна, українські інтегральні націоналісти були сповнені рішучості вигнати поляків (багато з яких були поселенцями міжвоєнного періоду) з території, де українці становили більшість.

У свою чергу польська підпільна націоналістична армія – Армія Крайова (АК) не менше рішуче прагнула зберегти контроль над землями, що раніше входили до складу Польської держави. Результатом цього стала кривава боротьба (яку часто підігрівали німці та використовували радянські партизани) між українськими і польськими силами за територію та за зведення давніх рахунків.

Найбільше від цього страждало цивільне населення. За польськими джерелами, на Волині за 1943 – 1944 рр. – українці (загони СБ – служба безпеки ОУН) вирізали 60 – 80 тис. польських чоловік, жінок і дітей. Українці ж стверджують, що різанина їхнього народу розпочалась раніше, у 1942 р., коли поляки знищили кілька тисяч українських селян у переважно польських районах Холмщини, а згодом продовжувалася у 1944 – 1945 рр. серед безборонної української меншості на захід від р. Сян. Очевидно, що як українські, так і польські збройні загони брали участь у поголовній бойні, котра стала кривавим апогеєм ненависті між двома народами, яка поглиблювалася від покоління до покоління.

4. Визволення України від німецько-фашистських загарбників

Перемога Червоної армії під Сталінградом забрала понад 2 млн. життів воїнів і мирного населення і поклала початок корінному перелому у ході Великої Вітчизняної та Другої світової воєн, хронологічні рамки якого охоплюють період 19 листопада 1942 – 1943 рр. Контрнаступ на широкому відрізку радянсько-німецького фронту дозволив розпочати визволення від фашистської окупації території України.

18 грудня 1942 р. війська 1-ї гвардії армії визволили перший населений пункт української землі – с. Півнівку Міловського р-ну Луганської обл. Сьогодні там поставлений монумент 1 066 воїнам, які полягли за це визволення. На початку 1943 р. Червона армія розгорнула широкий наступ на фронті завдовжки 1 600 км. Першим серед обласних центрів було звільнено Луганськ. У кінці лютого жорстокі бої точилися за Донбас. Скориставшись відсутністю другого фронту, ворог зосередив на вузькій ділянці 25 дивізій і знову перейшов у наступ. У березні 1943 р. бойові дії розгорнулися біля Харкова. Ворог створив дві танкові групи в районі Краснограда і Красноармійська. 19 лютого вони завдали зустрічних ударів семи танковим і моторизованим дивізіям у фланги і тил 6 А та групи військ під командуванням генерала М. Попова, змусивши

їх відступити. 16 березня Харків було залишено. Незважаючи на поразку під Харковом, радянські війська за час зимового наступу просунулися на окремих ділянках фронту до 600 – 700 км.

Весною 1943 р. Ставці стало відомо, що ворог готує новий наступ у напрямку Курська. Була організована вперше за всю війну стратегічна оборона. Ворог зосередив 900 тис. солдатів, майже 10 тис. гармат, біля 2 700 танків та 2 тис. літаків. 5 липня ці війська перейшли в наступ у напрямку Курська. Гарячі бої почалися під Прохорівкою, де в зустрічному бою взяло участь близько 1 500 танків з обох боків. Радянські війська прорвали фронт і перейшли в наступ. 5 серпня Червона армія оволоділа Орлом, Белгородом, а 23 серпня визволили Харків. Серед 189 воїнів, удостоєних звання Героя Радянського Союзу за подвиги на Курській дузі, було 30 українців.

На початку вересня 1943 р. війська Південно-Західного фронту під командуванням маршала Р. Малиновського очистили від ворога Донецьк і вийшли до Дніпра в район Дніпропетровська. Війська Південного фронту під командуванням генерала Ф. Толбухіна визволили Маріуполь і підійшли до Мелітополя. Війська Воронежського фронту під командуванням генерала М. Ватутіна вийшли до Дніпра в районі Переяслав-Хмельницького. Почалася битва за Дніпро та визволення Києва, який був звільнений від фашистів 6 листопада 1943 р. За героїзм у цій битві 2 438 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, у тому числі 483 українцям. У цій битві командуванням було допущено багато помилок. Тільки в районі Букринського плацдарму загинуло понад 200 тис. воїнів. Імена більшої половини з них ще й на сьогодні не встановлені.

1944 р. був початком третього завершального періоду Великої Вітчизняної війни, який тривав до травня 1945 р., і четвертого періоду всієї Другої світової війни. Цей рік став остаточним визволенням українських земель від ворога. У лютому 1944 р. війська 1-го і 2-го українських фронтів оточили в районі Корсуня-Шевченківського 10 дивізій і бригаду ворога. У березні ворог був розгромлений, 55 тис. гітлерівців було вбито й поранено, 18 тис. взято в полон. 3 березня 1944 р. радянські війська продовжували кровопролитні бої. Лише в липні радянські війська розгромили вороже угруповання під Бродами, 27 липня 1944 р. вони визволили Львів. У 1944 р. були звільнені Кіровоград (8 січня), Луцьк і Рівне (2 лютого), Херсон (13 березня), Вінницю і Миколаїв (20 – 23 березня), Одесу (10 квітня), Тернопіль (15 квітня), Севастополь (9 травня).

Визволення Правобережної України виявилось надзвичайно кровопролитним. Упродовж січня 1943 – жовтня 1944 рр. у ході однієї

оборонної та 11 наступальних операцій Червона армія втратила близько 3,5 млн. чол. У середньому на добу втрати становили понад 70 тис. бійців. Така ціна визволення України. 3 940 учасників боїв за Україну одержали звання Героя Радянського Союзу, серед них 668 українців.

14 жовтня 1944 р. територія України була повністю очищена від окупантів, а в кінці жовтня війська 4-го Українського фронту визволили і Закарпаття. Перші з'їзди народних комітетів у листопаді ухвалили маніфест про возз'єднання Закарпаття з УСРСР. 29 червня 1945 р. між СРСР і Чехословащиною було підписано угоду про возз'єднання Закарпаття з УСРСР.

З початком визволення України перед її народом постало завдання відбудови народного господарства. На території республіки було зруйновано і спалено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16 150 промислових підприємств, 2 млн. будинків. 10 млн. чол. залишилось без притулку. Але найбільш болючим і тяжкими були втрати України в людях. За підрахунками історика В. Косика, під час Другої світової війни вона втратила 8,0 млн. (19,1 %) населення, з них військові втрати становили 2,5 млн. і цивільні – 5,5 млн. чол. (у Німеччині – 6,5 млн., Росії – 6 млн.). Демографічні втрати становили – 14,5, у січні 1941 р. було в Україні 41,9 млн. чол., а в кінці війни – 24,4 млн. чол. Отже, вбиті в боях, померлі в концтаборах, депортовані, евакуювані емігранти становили 14,5 млн. осіб. Такою була данина України Другій світової війни.

Після її звільнення головною проблемою стала відбудова господарств. Перш за все це була промисловість Донбасу. Уже в 1945 р. гірники видобули 38,4 млн. т. вугілля. За два роки у Донбасі вступило в дію 129 великих і 800 середніх та невеликих шахт. У 1944 та першій половині 1945 рр. стали до ладу 13 доменних та 49 мартенівських печей, 29 прокатних станів. З руїн піднімалися „Дніпрогес“, „Запоріжсталь“, київський завод „Більшовик“. До кінця 1945 р. у республіці було введено в дію 30 % довоєнних промислових потужностей, освоєно 70 % посівної площі.

На жаль, поряд з відбудовними процесами, на території Західної України тривала братовбивча війна, в якій гинули вчителі, інженери, працівники бібліотек, надіслані сюди зі східних областей. Органи державної безпеки (Берія) чинили репресії проти оунівських формувань. Понад 200 тис. місцевих жителів були репресовані за підтримку ОУН (До початку війни тут було репресовано понад 1 млн. 70 тис. чол.).

У січні – лютому 1945 р. Радянські війська на території Німеччини розгорнули вирішальний наступ. У квітні почався штурм Берліна, що показав значні можливості СРСР і невміння берегти людей. За період з 16 квітня по 8 травня 1945 р. 1-й Білоруський та 1-й Український, а також

2-й Білоруський фронти втратили 102 тис. чол., майже 200 тис. було поранено. 2 травня 1945 р. штурм Берліна було завершено. 9 травня Німеччина капітулювала. У битві за Берлін 589 воїнів стали Героями Радянського Союзу.

Вступ СРСР у війну з Японією рішуче змінив становище на Далекому Сході. 2 вересня 1945 р. Японія капітулювала. Вогнище репресії на Далекому Сході було ліквідовано. Настав кінець Другої світової війни. Як і всі народи, великий внесок у перемогу над фашистами зробив народ України. Кожен п'ятий воїн Червоної армії був з нашої Вітчизни. За мужність і відвагу в боях проти фашизму понад 2 070 українців стали Героями Радянського Союзу, понад 2,5 млн. – нагороджені орденом і медалями. Подвиг Гастелло повторило 52, повітряні тарани здійснили 55, закрили своїм тілом амбразури дотів і дзотів 25 вихідців з України.

Війна продемонструвала безжалюсне ставлення сталінської системи до свого народу. Ставка, Генеральний штаб, політбюро ЦК ВКП(б), полководці воєначальники всіх рангів ні разу не поставили питання про відповідальність за невинуваті втрати під час бойових операцій. Найбільш характерним це було для території України. За свідченням О. Довженка, А. Дімарова, генерала армії М. Ляшенка та ін. прямої необхідності в таких жертвах не було, особливо при визволенні України, коли польові військомати мобілізували цілими селами і без відповідної підготовки кидали в бій молодь. Ми і сьогодні не знаємо точної ціни Перемоги і називаємо цифри 7 млн., понад 20 млн., 27 млн., 37 млн. і навіть 47 – 48 млн. загиблих у цій війні. Тільки солдатів і сержантів безповоротно втрачено понад 16 млн., офіцерів – 1,2 млн., 4 млн. – безвісті пропали, 4 млн. полонених. Все це лише частка правди про війну та про життя українського та інших народів.

У процесі очищення історичної науки від ідеологічних нашарувань необхідно зберегти головні її набутки – війна українського народу проти нацистських загарбників була справедливою, визвольною, Вітчизняною і вирішальну роль у ній відіграв народ. Разом з іншими народами Радянського Союзу український народ пройшов довгий і важкий шлях до перемоги, знайшов у собі душевні сили, щоб гоїти тяжкі рани та йти до світлого, довгожданого дня свого національного відродження.

XVI Україна у повоєнний період ЛЕКЦІЯ (1945 – 1964 рр.)

господарству України, становили 285 млрд. крб. Загальна сума втрат – 1 трильйон 200 млрд. крб.

2. Процес відбудови господарства в республіці ускладнився голодом 1946 – 1947 рр. Загроза голоду, викликана посухою і післявоєнною розрухою, не була своєчасно попереджена, нейтралізована державою, а навпаки, посилена негативними суб'єктивними факторами. Державні хлібозаготівлі не зменшились (у липні 1946 р. план хлібозаготівель зріс з 340 млн. пудів до 360 млн. пудів). Зросли обсяги експорту хліба і продуктів харчування за кордон (так званим „братнім державам” вивезено 1,7 млн. пудів хліба). Повторювався сценарій 1933 р. Від голоду в 1946 – 1947 рр. померло близько 1 млн. осіб.

Радянський процес післявоєнної відбудови господарства мав такі особливості:

- Опора на внутрішні джерела, ресурси і сили.
- Першочергове відновлення роботи важкої промисловості – основи воєнно-промислового комплексу.

- Накопичення коштів за рахунок сільського господарства та соціальної сфери.

- Відбудова здійснювалася централізовано. На основі єдиного загальносоюзного плану відбувалася відбудова економіки України не як окремої території, а як частини загальносоюзного комплексу. Суттєвою особливістю відбудовних процесів в Україні була дія командно-адміністративної системи, яка проявилася в наступному: повернення до гігантоманії, надання переваги кількісним показникам над якісними, відставання технологічного оновлення; домінування ролі ідеології, проведення широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходів (рух ударників, передовиків соцзмагання і т. д.); надмірний ріст оборонної промисловості за рахунок експлуатації селян-колгоспників. Село мало забезпечити потреби промисловості у сировині, постачати міста продовольством, експортувати продукцію в країни Східної Європи для підтримки прорадянської політики.

Результати відбудови господарства на початку 50-х рр. були вагомими і успішними: обсяг валової продукції промисловості України зріс за 1946 – 1950 рр. у 4,7 рази і перевищив рівень 1940 р. на 15 %; відновили роботу 22 доменних, 43 мартенівських печі, 46 прокатних станів, металургійні заводи – Азовсталь, Запоріжсталь, Краматорський, Єнакієвський та інші; Радянська Україна знову стала однією з провідних індустріальних територій СРСР і Європи. Вона виплачувала більше чавуну на душу населення, ніж Велика Британія, Західна Німеччина та Франція.

1. Особливості та проблеми відбудови господарства.
2. Суспільно-політичне і духовне життя. Територіальні зміни на українських землях.

3. Перші кроки десталінізації. Суперечливі процеси в розвитку економіки, культури і науки.

Джерела та література:

Історія України. Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В. Ю. Короля). – К., 2001. – С. 372 – 380, 383 – 386, 388, 389.

Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. (Нові документи і матеріали). – К., 1996.

Бойко О. Д. Історія України. - К., 1999, с. 418-456.

Депортація населення Західної України в 1939 – 40, 1945 – 51 рр. // Трибуна лектора. – 1990. – № 1.

Історія України (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998. – С. 326 – 352.

Історія України: нове бачення. Т. 2. – К., 1996. – С. 329 – 378.

Історія України. (За ред. Б. Д. Лановика). – К., 1999. – С. 420 – 447.

Король В. Ю. Історія України. – К., 1999. – С. 289 – 307.

Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слісаренко А. Г. Історія України. – К., 2002. – С. 543 – 566.

Мірчук П. Історія Української Повстанської Армії 1942 – 52 рр. – Львів, 1992.

1. Особливості та проблеми відбудови господарства

Відбудова господарства України розпочалася уже з 1943 р., після початку визволення частини території від фашистської окупації. Вона мала ряд особливостей, які відрізняли її від післявоєнної ситуації на інших територіях СРСР і західних держав:

1. Війна завдала величезних людських і матеріальних втрат. Майже половину (48 %) довоєнного економічного потенціалу України було знищено. Неушкодженими залишилось лише 19 % довоєнних промислових підприємств. На УРСР припадало 42 % знищених промислових об'єктів СРСР. Лише прямі матеріальні збитки, завдані

Необхідно підкреслити, що результати відбудови господарства були дійсно вражаючими, але для держави-гіганта, а не для людини, яка достатньо не відчувала покращення свого добробуту. Життєвий рівень людей у повоєнні роки був низьким. З метою зміцнення фінансів (скорочення грошової маси, випущеної під час війни) у грудні 1947 р. було здійснено грошову реформу. Її проводили конфіскаційними методами. Старі гроші, що перебували в обігу, обмінювалися на нові у співвідношенні 10:1. Вклади до 3 тис. крб. переоцінювалися карбованець за карбованець, від 3 тис. до 10 тис. – з розрахунку 3:2, а понад 10 тис. крб. – зменшувалися на половину. Разом з тим рівень реальної заробітної плати, а також пенсій робітників і службовців був нижчим за довоєнний приблизно вдвічі. До того ж щорічно десятки мільярдів карбованців із зарплати доводилось віддавати на підписку по державних позиках.

Надзвичайно бідно жило село. На початку 50-х рр. селяни отримували за свою працю 16,4 крб. на місяць, або в чотири рази менше, ніж робітники і службовці. Поповнення державного бюджету йшло за рахунок високих податків, що сплачували селяни за худобу, городину, фруктові дерева.

Як відновлювалась і утверджувалась радянська влада в західноукраїнських землях? Повернення радянської влади на ці землі мало свої особливості: у довоєнний період радянізацію тут не встигли завершити; західноукраїнські землі повинні були стати плацдармом наступу СРСР і радянської системи на Захід; поставлена мета – в найкоротші терміни і прискореними темпами зрівняти західноукраїнські землі в політичному і економічному аспектах із всією територією СРСР.

У сучасній історичній літературі загальний характер змін, що відбулися в процесі відбудови і утвердження радянської влади на території Західної України, оцінюється як суперечливий і неоднозначний, особливо в соціально-економічній сфері. До позитивних змін і наслідків можна віднести розвиток і модернізацію економічного потенціалу регіону, зокрема: було здійснено реконструкцію старих заводів і фабрик, відбудовано і споруджено понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості за післявоєнну п'ятирічку зріс у 10 разів; тут спостерігаються значно вищі, ніж у східних областях УРСР, темпи промислового розвитку (більше ніж у два рази); відбулися якісні зміни у традиційних галузях господарства західноукраїнських областей; переробка лісової сировини і розвиток місцевих галузей – деревообробної, паперової, хімічної, поява таких галузей промисловості, як машинобудівна, приладобудівна, легка тощо.

У Львові стали до ладу електроламповий, інструментальний заводи, а також заводи автотрансформувачів, телеграфної апаратури, сільськогосподарських машин та ін.; відкриття і розробка в регіоні значних родовищ корисних копалин не тільки республіканського, а й союзного значення.

Негативні фактори і наслідки: тут повторилася сталінська модель індустріалізації, відставання легкої, харчової галузей промисловості, домінування валових, кількісних показників, відсутність закінченого технологічного циклу, повна залежність від союзного центру і т. д.; саме в 40 – 50-ті рр. часто нерационально вичерпувались природні багатства краю, особливо ліс і нафта; промисловий розвиток у західних областях був неоднаковий. Фактично основна увага зверталась на розвиток Львова, тоді як інші землі краю (у великій мірі) залишались аграрними; матеріальна допомога, яка надавалась зі Сходу, виконувала такі функції, як відбудова і піднесення господарства та утвердження радянської системи в усіх сферах життя; з 1944 р. відновлено процес примусової форсованої колективізації, яка супроводжувалась насильством, масовими репресіями, депортаціями населення краю.

Особливістю колективізації західноукраїнського села було те, що вона не здійснювалась пліч-о-пліч з голодом (як це було в східних областях України), а спонукала невдоволених селян поповнювати лави УПА і вже зі зброєю в руках виступати проти політики радянської влади. Отже, які в довоєнні роки, радянська влада в західноукраїнських землях утверджувалась в основному командно-адміністративними методами, без відповідного врахування історичних, природних, духовних традицій, без достатньої опори на місцеві кадри та корінне населення.

Виникає питання: як же розгортався на західноукраїнських землях рух Опору радянській системі, який очолила ОУН-УПА?

У повоєнний час повстанський рух у західних регіонах умовно можна поділити на два етапи: перший (1945 – 1946) – відкрите збройне протистояння великих з'єднань; другий (1947 – 1950) – перехід до підпільної боротьби, діяльність невеликих бойових груп; гострота збройної боротьби почала спадати. На початку 1947 р. частина підрозділів УПА перейшла на територію Польщі, деякі через Чехословаччину прорвалися (з великими втратами) в західну зону Німеччини.

Метою боротьби після 1944 р. було: не дати можливості радянській владі швидко закріпитися у західноукраїнському регіоні; утримувати під своїм контролем частину української території, створивши тут альтернативні радянським органам влади національно-державні

структури; підтримати національний дух населення, вселяти віру у неминучість здобуття української самостійної держави. Про масштаби антирадянського опору можна судити з таких даних: за 1944 – 1951 рр. бандерівським підпіллям проведено понад 14,5 тис. диверсій і терористичних акцій, у яких загинуло майже 30 тис. військовослужбовців, працівників державних та охоронних органів, місцевих жителів.

У боротьбі з підпіллям радянські органи держбезпеки та внутрішніх справ розгорнули свої можливості на повну потужність. Надзвичайні права одержали так звані „особливі відділи НКВС”. Своїм завданням вони вважали не тільки знешкодження збройного опору ОУН-УПА, а й заплякування населення (оголошення сіл „бандитськими”, прилюдне демонстрування вбитих повстанців, спалення та вирубвання лісових масивів тощо). Для здійснення заходів із блокування та прочісування великих територій („бунтівних районів”) широко використовувалися і війська Прикарпатського округу. Це була війна між регулярними частинами Червоної армії, спецпідрозділами НКВС, бійцями винищувальних батальйонів (із місцевого радянського активу) і частинами УПА. Сили були нерівні, жертви незіставні: в післявоєнні роки радянськими каральними органами знищено десятки тисяч учасників УПА і так званих „банд-посібників”, як засіб боротьби проти бандерівщини застосовувалися масові депортації населення. До Сибіру, Далекого Сходу, в інші східні райони СРСР лише протягом 1946 – 1948 рр. було депортовано майже 500 тис. західних українців.

Слід сказати, що М. Хрущов, який у післявоєнні роки займав вищі посади в Україні, особисто (17 лютого 1948) запропонував Президії Верховної Ради Союзу РСР проєкт указу „Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”, що був оперативно прийнятий – 21 лютого 1948 р. Згідно цього указу в селах України прокотилася хвиля депортації селян у віддалені регіони колишнього СРСР. Тільки в Красноярському краї налічувалося більше 10 тис. селян, депортованих з України на підставі указу Верховної Ради СРСР.

Не все було справедливим і однозначним у цій боротьбі. Були і невинні жертви з обох сторін, були випадки, коли боївка діяла на свій розсуд, повстанці ставали на шлях зведення особистих рахунків, були зради серед своїх, але чимало було провокацій, організованих НКВС, – створення спеціальних псевдобойок, завданням яких було скомпromетувати рух опору. Є дані, що есбісти, у свою чергу, створювали лжеенкаведистські спецбойки для виявлення та знешкодження

прихильників радянської влади. Загибель командувача УПА Р. Шухевича (псевдонім – Т. Чупринка) 5 березня 1950 р. в с. Білогоща на Львівщині стала своєрідним поворотним пунктом, після чого фактично закінчився організований опір на західноукраїнських землях, хоча окремі невеликі загони УПА та рештки підпілля продовжували ще діяти до середини 50-х рр.

У післявоєнні роки УПА і її координаційний воєнно-політичний центр, утворений в липні 1944 р., – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) були, по суті, єдиною силою в Радянському Союзі, яка організовано вела боротьбу проти сталінізму і тоталітаризму. Ця сторінка нашої історії ще чекає свого ґрунтовного, об'єктивного дослідження, але незаперечно – це була важлива бойова ланка в безперервному ланцюгу боротьби за українську державу в ХХ ст.

Характеризуючи трагічний повосенний період українців Закароння, варто підкреслити, що операція „Вісла” – завершальний етап переселення українського населення із цієї території (Лемківщина, Посяння, Підляшшя, Холмщина). До цього етапу проводилось так зване „добровільне переселення” (вересень 1944 – серпень 1945), яке здійснювалось згідно з угодою між польським Комітетом національного визволення та урядом УРСР. У цей період в Україну із Закароння переселилися 81 тис. осіб, переважно господарства яких були знищені війною і ті сім'ї, яким загрожували дії польського підпілля.

Однак незабаром добровільне переселення майже припинилося; причиною цього став страх перед сталінською тоталітарною системою. Тоді польський уряд за допомогою спецзагонів, міліції, військових частин розпочав здійснювати насильницькі методи виселення українців до УРСР. Ці терористичні акції часто підтримувались прикордонними військами НКВС. Внаслідок насильницької депортації (вересень 1945 – серпень 1946) в УРСР було переселено понад 480 тис. осіб.

Неважаючи на терор, масові облави, польській владі не вдалося досягнути своєї мети. У Польщі залишилося близько 150 тис. українців, яких підтримувало українське революційне підпілля, і насамперед збройні військові відділи УПА. Польська влада прийняла рішення про примусове виселення українського населення вже не до УРСР, а в так звані „повернуті” (Німеччиною – авт.) західні та північні райони. Ці репресивні дії відомі як акція „Вісла” (квітень – липень 1947). Наслідки: було депортовано 140,5 тис. осіб, ув'язнено в концтаборі Явожно 3 800 осіб та вбито понад 650 осіб.

Отже, операцією „Вісла” польська влада ставила насамперед за мету знищити українське революційне підпілля і ліквідувати українську

національну меншість. Переселенцям не давали можливості навчатися українською мовою, вступати до вищих навчальних закладів, заборонялося жити у містах. Необхідно зазначити, що Сенат Республіки Польщі прийняв 3 серпня 1990 р. спеціальну заяву про засудження акції „Вісла”. В ній вказувалось: „...Комуністична влада, приступивши до ліквідації відділів Української повстанської армії, здійснила у той же час насильницьке переселення осіб, переважно української національності. Протягом трьох місяців було виселено з різних місць приблизно 150 тис. чол., позбавлених свого майна, будинків і святинь... Сенат Республіки Польща засуджує акцію „Вісла”, характерну для тоталітарних режимів, і намагатиметься відшкодувати образи, що випливають з неї”.

Верховна Рада Української РСР у заяві про ставлення України до акції „Вісла” (9 жовтня 1990) відзначила наступне: „...Визнання Сенатом протиправності акції „Вісла” Верховна Рада УРСР розцінює як серйозний крок до виправлення кривд, заподіяних українцям у Польщі. Ми свідомі того, що з українського боку через давні взаємні непорозуміння поляки так само зазнали в ті часи немало горя і страждань. Ми засуджуємо також страхотливі злочини сталінського режиму проти поляків. Верховна Рада Української РСР висловлює впевненість у тому, що спільними зусиллями українці та поляки подолають наслідки трагічної минувшини і започаткують новий етап відносин між нашими народами і державами”.

2. Суспільно-політичне і духовне життя. Територіальні зміни на українських землях

У повоєнні роки важливі завдання стояли перед культурним та науковим життям, стан якого був незадовільний. Держава виділяла певні кошти з бюджету для їх відбудови і розвитку, але цього було мало. Тому в Україні розгорнувся рух з відбудови і ремонту шкіл, технікумів, вузів, приміщень культурно-освітніх установ власними силами і засобами. Відроджена промисловість почала закладам, що ставали до ладу, приладдя, обладнання для кабінетів і лабораторій.

Через три роки після війни було не просто відбудовано, але й розширено науково-технічну базу, центр української науки – Академію наук. Проводився пошук у таких перспективних галузях науки, як атомна та теоретична фізика, металознавство тощо. Так, в Інституті електротехніки в 1948 – 1950 рр. було виготовлено першу в Європі електронну цифрову обчислювальну машину; в Інституті фізики успішно йшли дослідження в галузі фізики атомного ядра; в Інституті електрозварювання АН УРСР (який з 1945 р. носить ім'я його організатора Є. Патона) досліджувався і впроваджувався у виробництво новий метод електрошлакового

зварювання кожухів доменних печей, суцільнозварювальних мостів, суден тощо.

Разом з тим слід наголосити, що в повоєнні роки після великої перемоги над фашизмом запрацювала сталінська машина репресій проти власного народу, особливо в духовній, науковій, ідеологічній сферах. Проявом сталінізму стало некомпетентне втручання партійних органів у духовне життя, заперечення художньої свободи, насадження авторитарних думок, звинувачення в буржуазному націоналізмі, низькопоклонстві перед Заходом тощо.

Залежність від центру. Утвердився режим одноосібної влади Й Сталіна, культ його особи досяг апогею. Україна не мала ніяких прав на здійснення самостійної політики. І незалежно від того, хто стояв на чолі владних структур України (першими секретарями ЦК КП(б)У були М. Хрущов (1943 – 1946 та 1948 – 1949), Л. Каганович (1947), А. Мельников (1950 – 1953), О. Кириченко (1953 – 1957), усі вони слухняно проводили політику центру, а будь-які спроби відійти від цього курсу закінчувалися перестановкою кадрів або репресіями.

Відсутність демократії і свобод громадян супроводжувалася зловживанням владою та посиленням масових репресій. В Україні пік репресій припав на 1947 р., коли ЦК КП(б)У очолював найближчий соратник Й. Сталіна – Л. Каганович. З 1946 – 1947 рр. під керівництвом секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова почалася ідеологічна кампанія по „наведенню порядку” в галузі науки, культури і мистецтва. У другій половині 40-х рр. ухвалено 12 партійних постанов про так звані помилки і перекручення в ідеологічній сфері. В них, як правило, домінували три тези: критика „проявів буржуазного націоналізму” в галузях літератури, мистецтва, науки; недостатнє висвітлення в художній творчості „проблем радянської дійсності, соціалістичного реалізму”, їх переваг над західними; заклики до розгортання „більшовицької критики, самокритики, виявлення ворогів народу, класової боротьби”.

Саме у 1946 – 1948 рр. прийнято ідеологічні постанови ЦК ВКП(б) „Про журнали „Звезда” и „Ленинград”, „Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення”, „Про кінофільм „Большая жизнь”, „Про оперу „Великая дружба” В. Мураделі”. Перебуваючи у фарватері такої політики, ЦК КП(б)У ухвалив постанови „Про переіменування і помилки у висвітленні історії української літератури”, „Про журнал сатири і гумору „Перець”, „Про журнал „Вітчизна”, „Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення”. Кампанія критики була поширена й на істориків. У постанові ЦК КП(б)У „Про політичні помилки і

незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР" нічливо були розкритиковані праці Інституту історії України. Після вересневого 1947 р. пленуму правління Спілки письменників України посилює відверте публічне цькування і пряме звинувачення у націоналізмі, за „відхід від радянської ідеології і здачу класових позицій” М. Рильського, Ю. Яновського, І. Сенченка, О. Довженка, В. Сосюра та ін.

Одночасно з критикою „українського буржуазного націоналізму” розгорнулося цькування „безрідного космополітизму”, яке мало відверте антисемітське спрямування. У 1947 р. була започаткована дискусія щодо питань філософії, яка пропалагувалася як „зразок більшовицької критики і самокритики”. Подібні дискусії проходилися у мовознавстві, політекономії, інших науках. Їх мета – залаякти наукову інтелігенцію, встановити ідеологічний контроль партії в усіх сферах духовного життя. Яскравим прикладом такої „дискусії” була сесія ВАСГНІП (серпень 1948) у Москві, яка довершила розгром радянської школи генетики. Окремі галузі наук вважалися заборонено, серед них кібернетику, яку оголосили „буржуазною лже-наукою”.

Отже, і в повоєнні роки тоталітарна сталінська система продовжувала діяти, вона завдала великої шкоди українському суспільству, національній культурі, освіті, науці. Варто відмітити негативні, жорстокі дії сталінізму проти національно свідомої інтелігенції, особливо духовництва, на західноукраїнських землях. До встановлення радянської влади греко-католицька конфесія мала тут 4 440 церков, духовну академію, п'ять духовних семінарій, 127 монастирів. За нею йшло понад 5 млн. віруючих. Після смерті в листопаді 1944 р. митрополита А. Шептицького радянська влада почала активний наступ на УГКЦ. Незважаючи на певну лояльність нового митрополита Й. Сліпого до влади, уже в квітні 1945 р. органи держбезпеки заарештували всіх українських греко-католицьких священників на чолі з митрополитом.

За вказівкою і сприяння НКВС була створена ініціативна група (Г. Костельник, М. Мельник, А. Пельвецький), яка мала завдання розірвати унію з Римом і возз'єднати Греко-Католицьку Церкву з Російською Православною Церквою. 8 – 10 березня 1946 р. так звана „ініціативна група за самоліквідацію УГКЦ” скликала собор у Львові в храмі св. Юра. Згідно з його рішенням Берестейська унія 1596 р. скасовувалась, а „греко-католицька церква возз'єднувалася з російською православною церквою”.

Наслідком цих дій стала жорстока розправа із греко-католицьким духовенством: 1 400 священників, 800 монахів заслано в Сибір, понад

200 розстріляно. За таким же сценарієм у 1947 – 1949 рр. було ліквідовано Українську Церкву на території Закарпаття, але навіть такі жорстокі методи не зламали сили духу західноукраїнської інтелігенції, духівництва. Вони продовжували боротьбу словом і думкою і в наймовірні тяжких умовах виховали покоління нинішніх провідників нації, церкви, культури.

Територіальні зміни в Україні. Найсуттєвішими територіальними та геополітичними змінами, що відбулися в післявоєнний період, були завершення процесу об'єднання українських земель та формування сучасної території України, активізація зовнішньополітичної діяльності УРСР. Серед повоєнних адміністративно-територіальних змін можна назвати: По-перше, врегулювання територіального питання з Польщею. У вересні 1944 р. за угодою між Польщею і УРСР споконвічні українські землі, 17 повітів Підляшшя, Холмщини, Посяння і Лемківщини, де проживало майже 800 тис. українців, передавалися Польщі. 16 серпня 1945 р. між СРСР і Польською Республікою укладено договір щодо радянсько-польського державного кордону, який закріплював кордон в основному по „лінії Керзона”, хоча і тут Москва пішла на поступки прорадянській політиці польського уряду – на окремих ділянках відхилення на схід (на користь Польщі) було до 30 км. Остаточний процес польсько-українського розмежування завершився в 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею.

По-друге, приєднання Закарпаття до УРСР. У листопаді 1944 р. І з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України в Мукачевому ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР, а в червні 1945 р. договір між Чехословащиною та СРСР юридично закріпив це рішення.

По-третє, остаточно крапку у визначенні повоєнних кордонів України було поставлено 10 лютого 1947 р. під час підписання радянсько-румунського договору, в якому Румунія визнала права УРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридично визнані кордони, встановлені були в червні 1940 р.

Отже, західні кордони УРСР і СРСР у післявоєнні роки визначалися не з волі народів та історичної справедливості, а з волі прорадянських систем, хоча в основному цей процес мав позитивні наслідки, бо: відбулося остаточно визнання кордонів республіки, які зафіксовані Актом про державну незалежність України в 1991 р.; відбулося збільшення території УРСР (з 470 тис. км² до 601 тис. км²) та її демографічного

потенціалу на 8 млн. чоловік; відбулося об'єднання земель у складі однієї держави (УРСР), завершилося формування сучасної території (останнім актом цього процесу стало включення у 1954 р. Кримської області до складу УРСР). На початку 1945 р. територія УРСР стабілізувалася, її площа становила 603,7 тис. км². Вона була поділена на 25 областей, межувала на сході з РРФСР, на півночі з БРСР, на заході з Польщею, Чехо-Словацькою, Угорщиною, Румунією.

Оцінюючи міжнародне становище України, необхідно підкреслити, що авторитет її у воєнні і повоєнні роки значно зріс. Вона як і Білорусія, 25 квітня 1945 р. на конференції країн антигітлерівської коаліції у Сан-Франциско було прийнято рішення про утворення Організації Об'єднаних Націй (ООН), а 24 жовтня 1945 р. (цей день відзначається як День ООН) – ратифіковано її Статут. Серед країн-засновниць ООН була й Україна.

Разом із СРСР, була включена до складу 47 країн-засновниць ООН. У 1944 р. було створене Міністерство закордонних справ республіки. Її представники з'явилися у різних міжнародних організаціях (ЮНЕСКО, Міжнародна організація праці та ін.). Україна підписала у 50-х рр. 60 міжнародних угод та конвенцій (договір з конкретного питання, наприклад, з освіти і т. д.). Її посланці працювали в 16 міжнародних організаціях.

Завдяки чому стало можливим членство України в ООН? Прийняття України в ООН було результатом визнання її вкладу в розгром фашизму, свідчило про зростання її міжнародного авторитету. Серед інших чинників, які зумовили вступ України в ООН, слід назвати такі: на членстві України і Білорусії в ООН наполягав Й. Сталін, щоб у такий спосіб забезпечити собі більшу кількість голосів; вступ України до ООН мав створити ілюзію її державності і заспокоїти національно-визвольні сили.

Формально за Україною визнавалося право на самостійні міжнародні відносини. Однак слід зауважити, що ці акції не означали переходу УРСР до власної (самостійної) зовнішньої політики. Вони проводились цілком і повністю згідно з зовнішньополітичним курсом СРСР. І все-таки навіть така діяльність України на міжнародній арені в повоєнні роки свідчила, що сталінське керівництво не могло цілком ігнорувати прагнення українців до створення своєї державності.

4. Перші кроки десталінізації. Суперечливі процеси в розвитку економіки, культури і науки

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. внесла в життя СРСР істотні зміни, потреба в яких давно назріла. Ці зміни були пов'язані з діяльністю

першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова. Він поклав початок десталінізації і здійснив реформи в усіх сферах життя суспільства. Були здійснені пошуки нових підходів до розв'язання проблем суспільно-політичного життя. Реформи в політичній сфері сприяли певній лібералізації та демократизації суспільно-політичного життя: люди отримали можливість більш вільно висловлювати свої думки; відновилися демократичні норми діяльності КПРС (регулярне скликання з'їздів і пленумів, критика і самокритика в партії і т. п.); зросла роль Рад – як у центрі, так і на місцях, але зберігалось верховенство партійних органів над державними; викрито злочинну діяльність Л. Берії та його ставлеників в Україні (П. Мешика та ін.), розпочалася реабілітація жертв масових репресій. У 1954 – 1956 рр. в СРСР було реабілітовано майже 8 тис. осіб. Проте ця робота не була завершена, а з 1962 р. комісії по реабілітації поступово припинили свою діяльність. Більше того, паралельно з реабілітацією жертв сталінських репресій відбувалися нові політичні репресії, вносилися зміни до законодавства, які збільшували можливість влади у їх провадженні. Так, 25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон „Про кримінальну відповідальність за державні злочини”. У кримінальний кодекс було введено статтю „антирадянська агітація та пропаганда”. Протягом 1954 – 1959 рр. в Україні за антирадянську діяльність репресували 3,5 тис. чоловік. Засуджено культ особи Й. Сталіна. Це зробив особисто М. Хрущов на XX з'їзді КПРС (лютий 1956) у доповіді „Про культ особи і його наслідки”. З'їзд засудив репресивну політику сталінського режиму і проголосив курс на демократизацію суспільства, але культ особи Й. Сталіна не був розвінчаний до кінця – доповідь М. Хрущова не була опублікована, не були розкриті причини культу особи і репресій, їх пояснювали рядом помилок Й. Сталіна та керівників МВС і КДБ (Єжова і Л. Берії), багато фактів замовчувалося. Згодом склався культ особи самого М. Хрущова. Отже, реформи в політичній сфері були половинчастими і непослідовними. Вони не торкалися основ тоталітарного режиму, залишилася монополія КПРС у всіх сферах суспільного життя, недоторканими виявилися догми марксизму-ленінізму. Повної демократизації життя суспільства не відбулося.

Спроба розширення прав республік. М. Хрущов здійснив ряд заходів щодо розширення прав республік, у т. ч. й України: українці частіше висувалися на керівні посади в республіці. У 1953 р. першим секретарем ЦК КПУ було призначено О. Кириченка – першого українця на цій посаді (1953 – 1957). Відтоді першими секретарями КПУ

призначалися тільки українці: М. Підгорний (1957 – 1963), П. Шелест (1963 – 1972), В. Щербіцький (1972 – 1989); розширилися функції і підвищилася відповідальність КПУ; активізувалася діяльність України на міжнародній арені. Якщо в 1953 р. республіка була членом 16 міжнародних організацій, то в 1955 р. – 29; унаслідок реформи управління економікою в 1957 р. під контроль України перейшло 97 % заводів республіки проти 34 % в 1953 р. Питома вага республіканської промисловості зросла з 36 % у 1953 р. до 76 % у 1956 р.

Однак усі ці заходи здійснювалися під суворим контролем центру, до якого згодом знову повернулися його командні функції.

Зрушення у духовному житті після смерті Й. Сталіна. Хрущовська „відлига” сприяла національно-духовному пробудженню і культурному розвитку України. Стало можливим відкрити обговорення проблем збереження української мови, розширювалися сфери її вживання. Розпочалося видання багатомовного словника української мови, збільшилося видання україномовних книжок. Проте, з іншого боку, здійснювалися заходи, які ослаблювали позиції української мови. У 1958 р. був прийнятий закон про зв'язок школи з життям, за яким, зокрема, батьки не мали права відмовитися від вивчення їхніми дітьми російської, англійської чи німецької мов, однак могли відмовитися від української. Непослідовність „українізації” особливо виразно спостерігалась на результатах книговидавничої справи. У 1959 р. книжки українською мовою становили 53 % усіх книг, опублікованих в Україні, у 1958 р. – 60 %, у 1960 р. – 49 %. Та вже в 1965 р. цей показник знизився до 41 % і далі неухильно зменшувався. Вживалися заходи щодо підвищення престижу української науки. Виходять друком фундаментальні наукові праці: „Українська Радянська Енциклопедія”, „Історія української літератури”. Видаються фахові журнали українською мовою. Відтворюється історія українського народу: з 1957 р. почав видаватися „Український історичний журнал”, почалася підготовка багатомовної „Історії міст і сіл України”.

Реабілітовано багатьох діячів української культури. Серед них – О. Олесь, М. Вороний, Г. Косинка, М. Ірчан, О. Досвітній, О. Ковінька, В. Мисик та багато інших. У газетах і журналах друкувалася велика кількість статей про повернуті українській культурі імена. Видавалися кращі твори реабілітованих письменників, з'явилися літературознавчі праці про них.

Шістдесятники. Зародження дисидентського руху. Видатним явищем духовного життя стала поява нового покоління інтелігенції – шістдесятників (цей термін вживався вже на початку 60-х рр.). Провідними

постатями серед них були письменники і поети – І. Драч, Л. Костенко, М. Вінграновський, В. Симоненко, В. Стус, С. Гуцало, І. Калинець, художники – А. Горська, П. Заливаха, В. Кушнір, літературні критики – І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, діячі кінематографу – С. Параджанов, Л. Осика, Ю. Іллєнко та багато інших. Виховане в умовах ідеологічної лібералізації, нове покоління інтелігенції викривало перекося і лицемірство офіційної культури, сповідувало свободу самовираження, прагнуло до пошуку нових форм і стилів художньо-естетичного пізнання світу. Воно вимагало гарантій вільного розвитку українського народу, його культури і мови. Усе це не могло не викликати незадоволення з боку влади. Шістдесятників почали звинувачувати у відході від „марксистсько-ленінізму”, „формалізмі”, „космополітизмі”, обмежувати їх творчу діяльність, а згодом перейшли до репресій проти них. Однак частина нового покоління не зреклася своїх поглядів і пішла на конфронтацію з владою. Саме шістдесятники склали ядро дисидентського руху, учасники якого вимагали радикальних змін, і стали провідниками національного відродження. Національно-культурні процеси переходили встановлені партією рамки лібералізації й на початку 60-х рр. почали переслідуватися. У 1962 – 1963 рр. „відлига” в національно-культурній сфері припинилася. Прикметним є той факт, що в 1959 р. конгрес США прийняв закон про „Тихдень поневолених націй”, до числа яких потрапила й Україна.

Експерименти в економіці. Поставивши завдання „наздогнати і перегнати Америку” і пообіцявши за 20 років побудувати в СРСР комунізм, М. Хрущов розгорнув широку програму реформування економіки. Економічні реформи, проведені в 50-ті рр., радикально змінили умови розвитку промисловості і сільського господарства. Позитивні наслідки мали, зокрема: децентралізація керівництва економікою, запроваджена у 1957 р. Керівництво промисловістю було передано раднаргоспам економічних районів, які управляли промисловістю на своїй території незалежно від профілю. В Україні було створено 11 економічних районів; збільшення асигнувань на забезпечення науково-технічного прогресу; підвищення самостійності колгоспів і радгоспів; ліквідація машинно-тракторних станцій і передача їх майна колгоспам і радгоспам; збільшення закупівельних цін на зерно (у 7 разів), картоплю (у 8 разів), продукцію тваринництва (у 5,5 разів).

Друга половина 50-х рр. стала періодом помітного економічного зростання, сільське господарство вперше стало рентабельним. Економічне піднесення другої половини 50-х рр. виявилось нестабільним, оскільки реформи були половинчастими (не торкнулися основ

адміністративно-командної економіки), належним чином не обфрунтованими. Сільське ж господарство стало справжнім полігоном для різного роду непродуманих реорганізацій і нововведень, нереальних понад-програм (цілинна епопея, небачене розповсюдження кукурудзи і т. п.), що негативно позначилося на виробництві сільськогосподарської продукції.

У кінці 50-х – на початку 60-х рр. почалося падіння темпів економічного росту. Якщо за 1951 – 1958 рр. промислова продукція щорічно зростала на 12,3 %, то за 1959 – 1965 рр. – на 8,8 %. З 1950 по 1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства республіки зріс на 6,5 %, в 1958 – 1964 рр. – на 3 %.

Соціальні програми М. Хрущова. Пенсійна реформа 1956 р. підвищила середній розмір пенсій за віком більше ніж у 2 рази, за інвалідністю – у 1,5 рази. Пенсії почали виплачуватися і колгоспникам. Зросло асигнування на охорону здоров'я, освіту, скасовувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл, у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах. Збільшився обсяг капіталовкладень у житлове будівництво, яке зводилося небаченими до того темпами. За 1950 – 1960 рр. кількість збудованих квартир у містах збільшилася в 17 разів, а в сільській місцевості – у 14 разів. Тривалість робочого дня скоротилася до 7 годин, а для працюючих у вугільній і гірничорудній промисловості – до 6 годин.

У результаті цих та інших соціальних програм підвищився добробут населення, прибутки працюючих збільшилися за 1951 – 1958 рр. на 230 %. У цілому ж рівень життя в Україні зростав повільно. Виробництво споживчих товарів, сфера послуг, громадське харчування відставали від потреб населення.

Поразка хрущовських реформ. На поч. 60-х рр. ситуація в СРСР різко погіршилася. Проведена в 1961 р. грошова реформа негативно позначилася на життєвому рівні населення, призвела до росту цін. По країні прокотилася хвиля протестів, а в 1962 р. у Новочеркаську відбулися страйки робітників, розстріляні військами. Після посухи 1963 р. виникла продовольча криза, населення було на межі голоду. З цього часу Радянський Союз почав закуповувати зерно за кордоном, були введені картки на хліб. Невдоволення народу зростало. У цих умовах з ініціативи найближчого оточення М. Хрущова, М. Підгорного і П. Шелеста, пленум ЦК КПРС (жовтень 1964) звільнив М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів СРСР. Першим секретарем ЦК КПРС був обраний Л. Брежнєв.

Реформи М. Хрущова мали багато позитивних моментів, але внаслідок своєї половинчатості і непослідовності кардинальних змін в економіці та інших сферах суспільного життя не відбулося. Серія соціально-економічних програм була науково необфрунтованою і нерідко межувала з авантюризмом. Більшість істориків дотримується думки, що перетворення хрущовського періоду не торкнулися основ існуючої при Й. Сталіні системи. Усунення М. Хрущова фактично означало відмову від реформ і реорганізації. В Україні, як і в Радянському Союзі в цілому, настало десятиріччя панування консервативних сил.

Таким чином, доба М. Хрущова в СРСР (1953 – 1964) ввійшла в історію радянської влади як чергова і невдала спроба повернутися до цивілізованих політичних і економічних методів державного керівництва.

На початок 50-х рр. радянська система зайшла в черговий тупик, тому без певної демократизації, десталінізації політичного і економічного життя рух уперед був неможливий. Цей процес був надто суперечливим і неоднозначним. У чому це проявилось, зокрема, в Україні? До позитивних політичних, ідеологічних факторів можна віднести: припинення кампанії „Боротьби проти націоналізму”, часткове сповільнення процесу русифікації, зростання ролі українського фактора у різних сферах суспільного життя; на словах засуджено тоталітарну державну систему, названо деякі злочини 30 – 40-х рр., частково реабілітовано жертв сталінських репресій (у 1956 – 1959 рр. реабілітовано 205 тис. чоловік, звільнено з таборів 66 тис. в'язнів, у т. ч. 6 тис. членів ОУН).

З іншого боку, процеси десталінізації, демократизації в цій сфері залишилися незавершеними, половинчатими: основним винуватцем названо Й. Сталіна, а не тоталітарну державну систему; всі звинувачення приписувались культурі особи; перелік і засудження злочинів були далеко не повними, та й сам М. Хрущов був прямо причетний до злочинів системи; гостра критика, яку містили партійні документи (постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956), не зачепила суті командно-адміністративної системи, не відкрила її соціальної природи.

Такими ж суперечливими і неоднозначними були рішення і дії в сфері соціально-економічної політики. З одного боку: розширилися права УРСР – із союзного у республіканське підпорядкування перейшли десятки тисяч підприємств, організацій, більше як у два рази зріс бюджет республіки, розширено юридичну компетенцію, склад і права місцевих органів влади; історичне значення мав Указ Президії Верховної Ради СРСР „Про передачу Кримської області із складу РРФСР до УРСР” (19 лютого 1954), враховуючи спільність економіки, територіальну

близькість та тісні господарські й культурні зв'язки між Кримом і Україною. 26 квітня 1954 р. прийнято Закон з цього питання.

У середині 50-х рр. УРСР відіграла одну з головних ролей в єдиному господарському механізмі СРСР. За кількістю виробленого чавуну на душу населення Україна випереджала всі держави світу, а за видобутком вугілля вийшла на друге місце в світі. Сільськогосподарське виробництво вперше за довгі роки стало рентабельним. Виробництво валової продукції сільського господарства за 1954 – 1959 рр. порівняно з попередньою п'ятирічкою зросло на 35 %. 3 лютого 1957 р. була упроваджена нова система управління господарством, її суть – територіальний принцип управління через ради народного господарства (раднаргоспи). Це сприяло поліпшенню розподілу праці, її кооперації в межах економічного регіону, кращому використанню місцевих ресурсів, зменшенню диктату центру. З іншого боку, ці успіхи не були закріплені, вони були недовготривалими; офіційна політика залишалася непослідовною суперечливою, волюнтаристською, елементи ринкової, цивілізованої економіки вступали в протиріччя з плановою соціалістичною економікою. Зокрема, це проявилось в зменшенні і обмеженні розмірів присадибних господарств, встановленні грошових податків з громадян, які тримали худобу, розробці і прийнятті волюнтаристських програм у господарстві.

Україна стала експериментальним майдаником надпрограму у галузі аграрної політики: 1. Освоєння цілинних земель у Казахстані та інших регіонах СРСР, куди з України виїхало до 100 тис. осіб і відправлено 90 тис. тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, вичерпувало людські і матеріальні ресурси, суттєво послабило сільське господарство республіки.

2. Постійне і невиправдане розширення площ посівів кукурудзи та інших культур. Посіви кукурудзи в УРСР збільшились з двох до п'яти млн. га, але результат був абсолютно непропорційний затracченим зусиллям і ресурсам.

3. Грандіозним хрущовським проектом стала надпрограма у тваринництві, її суть полягала у тому, щоб у найближчі роки наздогнати і перегнати США у виробництві м'яса, масла і молока на душу населення. Ця гонка виснажувала сили, енергію, ресурси і закінчилася тим, що виробництво продукції тваринництва на початку 60-х рр. не збільшилось, а зменшилось, Чергова спроба змін у радянській системі в другій половині 50-х рр. зазнала невдач. Основна причина їх полягала в тому, що навіть незначні зміни, які впроваджувались у політичній і економічній сфері, вступали в протиріччя із програмними цілями радянської системи.

Суперечливий характер особливо чітко простежується у сфері культури, науки, літератури. Проголошений М. Хрущовим курс на перебудову народної освіти (1958) мав поєднати загальноосвітнє і політехнічне навчання. Проте матеріально-технічна база шкіл, педагогічні кадри були неспроможні повною мірою реалізувати ці завдання. Якість підготовки спеціалістів у вузах і технікумах відставала від кількісного їх зростання. Шкільний закон, прийнятий Верховною Радою УРСР (квітень 1959), став інструментом русифікації української школи (в 60-х рр. у Києві і в обласних містах українські школи становили 28 %, російські – 72 %).

У період „відлиги” активувалась робота творчої інтелігенції, науковців. Цікаві дослідження здійснювали історики, етнографи, археологи, літературознавці, мистецтвознавці. Засвітився талант поетів і прозаїків Д. Павличка, Р. Лубківського, І. Драча, Ю. Мушкетика, Д. Іваничука, композиторів А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, П. Майбороди та ін.

Таким чином, у середині 50-х – на початку 60-х рр. була спроба очистити радянське суспільство від жорстокого сталінського режиму. Припинилися масові арешти, менше стало переслідувань „вільнодумства”. Творча інтелігенція, діячі культури, науки дістали більше свободи для самовираження. Проте все ще зберігалось багато рис тоталітарної системи, інтереси України і її народу цілком підпорядковувались інтересам Союзу РСР. Активні виступи шістдесятників, дисидентів, прогресивної громадськості водночас підготували глибокі демократичні зміни для наступного періоду історичного розвитку України.

XVII ЛЕКЦІЯ

Соціально-економічне і політичне становище України в 1965 – 1990 рр.

План:

1. Наростання кризових явищ у розвитку економіки.
2. Об'єктивна необхідність змін в усіх сферах духовного життя.
3. Особливості процесу перебудови в Україні.

Джерела і література:

- Декларація про державний суверенітет України. – К., 1991. Історія України в особах XIX – XX століття. – К., 1995. – С. 249 – 261, 449 – 477. Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В. Ю. Короля). – К., 2001. – С. 400 – 402, 407 – 411, 414 – 419. Бойко О. Д. Історія України. – К., 1999. – С. 456 – 487. Історія України. (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998. – С. 352 – 430.
- Історія України: нове бачення. Т. 2. – К., 1996. – С. 378 – 425. Історія України. (За ред. Б. Д. Лановика). – К., 1999. – С. 447 – 464. Кісь Я. І., Педич В. П., Шокалюк О. І. Історія України: Курс лекцій. (За ред. О. І. Шокалюка). – Івано-Франківськ, 2002. – С. 251 – 272. Коваль М. та ін. Історія України. – К., 1992. – Розділи 11 – 12. Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слісаренко А. Г. Історія України. – К., 2002. – С. 573 – 605. Литвин В. Політична арена України. – К., 1994. Політична історія України (За ред. В. І. Танцюри). – К., 2001. – С. 388 – 425.

1. Наростання кризових явищ у розвитку економіки

Аналізуючи соціально-економічне і політичне становище в Україні в 1965 – 1985 рр., можна виділити такі основні тенденції в розвитку радянської системи:

1. Це був час ще однієї спроби реформувати тоталітарну систему, не чіпаючи її основ. У вересні 1965 р. на партійному пленумі було проголошено економічну реформу; її суть полягала: в розширенні самостійності підприємств; розгортанні прямих зв'язків між ними; встановленні економічно обґрунтованих цін; матеріальному стимулюванню трудових колективів, залежно від результатів їх праці; оцінці діяльності підприємств за такими „капіталістичними” показниками, як рентабельність

і прибуток. Період реформування (1966 – 1970) виявився одним з найрезультативніших. Виробництво промислової продукції зросло в Україні на 50 %, продуктивність праці у цій галузі – на 28 %, національний доход – на 38 %; але після цього темпи економічного зростання почали уповільнюватись, досягнувши у 80-х рр. від'ємних значень. Як і попередні спроби, реформування закінчилось невдачею, бо було лише тактичним кроком брежнєвського керівництва.

2. Відбулося поступове повернення до неосталінських методів керівництва, зростання диктату центру, партії, ідеології, збільшення бюрократичного апарату, згортання гласності, свободи слова, підміна держави та її органів комуністичною партією, яка оголосила себе у Конституції 1977 р. „ядром політичної системи суспільства”.

3. Продовжився дисидентський рух, мирна боротьба проти тоталітарної імперії, носієм якої найперше була інтелігенція. Дисидентство породжувало ідеї альтернативного, нетоталітарного суспільства, воно охопило усі сфери суспільного і духовного життя: правову, економічну, релігійну, культурну, національну. Отже, в 70-х рр. відбулася реанімація тоталітарної, командно-адміністративної системи.

Які конкретні напрямки і факти її прояву в соціально-економічній сфері? По-перше, економіка розвивалась на екстенсивній, затратній основі, зростання обсягів досягалось за рахунок залучення додаткової робочої сили, будівництва нових підприємств на старій технічній основі, нарощування капіталовкладень, розширення посівних площ, тобто за рахунок великих додаткових трудових і матеріальних коштів. Так, у 1966 – 1985 рр. основні виробничі фонди України зросли у чотири рази, кількість робітників і службовців – в 1,5 раза, капіталовкладення – у 2,5 раза, але ріст обсягу промислової продукції знизився з 50 % у 1970 р. до 19 % у 1980 р., середньорічний приріст продукції сільського господарства знизився з 3,2 % до 0,5 %, продуктивність праці зменшилась у 2,2 раза, національний доход – у 2,5 раза, реальні доходи населення – у 2,6 раза.

По-друге, переважали не якісні, а кількісні показники, домінувала планова соціалістична система, волюнтаристські встановлені показники, поширилася практика коригування планів у бік зниження. Все це перетворило країну у суспільство тотального дефіциту. Не вистачало якісного металу, будівельних матеріалів, обладнання, палива, паперу, кормів, транспортних засобів тощо. Водночас вироблялося чимало нікому не потрібних речей лише тому, що вони були включені в план. Наслідком такої політики стало значне відставання від досягнень світового НТП. Середній вік устаткування на виробництві становив 28 років, тільки 15 %

радянської техніки було на рівні світової, затрати на науку були в чотири рази менші, ніж у США.

По-третє, погіршувалося становище на селі. Закупівля продовольства за кордоном стала нормою; з 1980 р. сільське господарство стало збитковим, у той час як виробництво зерна в країнах Заходу з 1950 по 1985 рр. зросло втричі. Систематично підвищувались ціни на сільгосптехніку, транспорт, міндобрива, хоча залишались незмінними ціни на сільськогосподарську продукцію. Відбувалось гальмування розвитку особистих підсобних господарств. Ручною працею у рослинництві було зайнято 71 % колгоспників. Такий перелік можна продовжити. 70-ті рр. – першу половину 80-х рр. дещо оптимістично називали періодом застою. Насправді ж це був час неухильного сповзання країни і всіх республік у тяжку економічну кризу. Про що свідчать наступні показники.

Деякі факти і цифри про Україну (УРСР) в 70 – 80-х рр.
Територія УРСР становила 2,7 % території СРСР; населення – 18 % населення СРСР; Україна виробляла в потенціалі СРСР:

- 25 % – картоплі; 41 % – кольорових телевізорів;
- 20 % – пшениці; 45 % – чавуну;
- 33 % – овочів; 50 % – залізної руди;
- 50 % – соняшнику; 25 % – вугілля;
- 60 % – цукрових буряків; 96 % – тепловозів.

На Україну припадало менше як 0,5 % території і 1,4 % населення земної кулі, але вона давала 8 – 10 % світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, видобутку вугілля, природного газу. Україна експортувала продукцію у 120 країн світу. Із 64 видів експортної продукції СРСР Україна експортувала 46 на 30 млрд. доларів на рік, хоча в свій бюджет не одержувала майже нічого. Щороку Україна виробляла на душу населення (в 1988): пшениці – 1 000 кг (споживала 140 кг); м'яса – 155 кг (споживала 68 кг); цукру – 118 кг (споживала 49 кг). За рівнем середньої зарплати працюючих серед 15 республік України посідала 11 місце. Природний приріст населення республіки впав з 13,6 особи на тисячу жителів у 1960 р. до 1,7 – в 1989 р. Частка галузей, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, у розвинутих країнах цей показник становив 50 – 60 %. Капіталовкладення із розрахунку на одного жителя становили: в УРСР – 569 крб., у РРФСР – 938 крб., в СРСР – 761 крб.

Реальні темпи зростання доходів населення сповільнювались: 1975 р. – 20 %, 1980 р. – 17 %, 1985 р. – 14 %. Національний доход

відповідно: 28 %, 21 %, 16 %. Виробництво сільгосппродукції: 13 %, 9 %, 6 %. Якщо у місті диплом вищої школи мав кожен дев'ятий житель, то на селі – 36-й. 3 карти України зникли сотні оголошених „неперспективними” сіл, зокрема в 1972 – 1986 рр. – 1 502. У 1961 – 1981 рр. міське населення зросло на 64 %, а сільське зменшилось на 23 %.

В Україні було розташовано понад 1 000 шкідливих хімічних заводів, 93 % продукції яких ішло на експорт. У 98 містах України вміст шкідливих речовин в атмосфері перевищував норму в 60 і більше разів. На території України було 13 атомних енергоблоків (40 % союзних), понад 90 % електроенергії атомних станцій України йшло на експорт. Половина промислового будівництва в республіці – економічно шкідливі об'єкти. Такі сумні факти можна продовжувати. На жаль, у значній мірі корені тих бід і негараздів залишилися нам донині.

Слід підкреслити: якщо в соціально-економічній сфері радянської системи в 70-х рр. були певні спроби її реформування, то в політиці та ідеології відбувався процес консерватизму, догматизму, повернення до неосталінізму. По-перше, проходили партійні з'їзди, чимало пленумів ЦК з питань промисловості, сільського господарства, науково-технічного прогресу, приймалися численні соціальні програми розвитку житла, охорони здоров'я, продовольча та ін., а в реальному житті зміни були мізерними, поступу вперед, по суті, не було. В ці роки з'являються „нові” теорії творчого розвитку марксизму-ленінізму: „розвинутий соціалізм”, „радянський соціалістичний спосіб життя”, „радянський народ – нова історична спільність”, тощо.

По-друге, відбулась підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у Радах. З одного боку, зростала кількість народних обранців у владних структурах (у 1958 р. до Верховної Ради УРСР обрано 457 депутатів, а в 1985 – 650; до місцевих рад відповідно – 381 тис. в 1959 і 524 тис. – в 1980), а з іншого, вибори проходили безальтернативно, на основі завчасно підготовлених списків. Більшість депутатів виконували декоративну роль і серйозної реальної влади не мали. Роль місцевих рад була мінімальною, вони відали підприємствами, які давали 3 – 4 % продукції промислового виробництва.

У той же час щорічно апарат управління країни збільшувався на сотні тисячі осіб, досягнувши у 80-х рр. 18 млн. Лише за 1975 – 1985 рр. кількість союзно-республіканських і союзних міністерств і відомств зросла на 20 %. Реальне відчуження між державним апаратом і народом зросло.

По-третє, відбулось фактичне перетворення КПРС на ядро державної структури, зосередження в її руках усієї повноти влади,

зведення нанівещь самостійності громадських організацій, їх практичне одержавлення. Оголосивши себе у Конституції 1977 р. „ядром політичної системи суспільства”, КПРС домінувала у кожній ланці суспільного життя, в тому числі і за рахунок кількісного зростання партійних лав (від 1964 до 1985 КПУ виросла майже вдвічі, кожен дванадцятий громадянин віком 18 років і старше перебував у компартії).

Отже, політичне життя в країні дедалі більше набувало антидемократичного, тоталітарного характеру, наростало відчуження партійної верхівки від основної маси комуністів і партії від народу, посилювався ідеологічний диктат. Така політика не вирішувала назрілих проблем, а навпаки, продовжувала і стимулювала поглиблення кризових явищ.

2. Об'єктивна необхідність змін в усіх сферах духовного життя

Рівень життя народу. Протягом 60 – 80-х рр. спостерігалось певне зростання добробуту народу, підвищення заробітної плати. Проте цей добробут був відносним: за рівнем життя Україна на початку 80-х рр. знаходилася серед країн, які займали 50 – 60-ті місця в світі. Існував гострий дефіцит промислових і продовольчих товарів черги стали прикметою життя народу. До того ж відносний добробут народу в 60 – 70-х рр. забезпечувався за рахунок розпродажу національних природних багатств – нафти, газу, вугілля та лісу. Десятки мільярдів карбованців не використовувалися для модернізації народного господарства в цілому, для істотного покращення соціально-культурної сфери, а просто „проїдалися”. Населення не знало справжньої ціни свого „достатку”, тому що він мав тимчасовий характер (нафтовий „бум” 70-х рр. минув, і в бюджеті СРСР почали з'являтися багатомільярдні дефіцити).

Згорання демократії. Поворот до неосталінізму. Сподівання прогресивної громадськості на продовження процесу десталінізації не виправдалися. В епоху Л. Брежнєва відбулася часткова реанімація елементів сталінізму:

- відновлено „престиж” Й. Сталіна;
- порушувалися громадянські права і свободи;
- демократична активність людей визнавалася за інакомислення;
- здійснювалися незаконні репресії при збереженні в суспільстві атмосфери „помірного” страху.

У 1967 р. у структурі КДБ було створено спеціальне „п'яте управління” по боротьбі з „ідеологічними диверсіями”, а в дійсності – з інакомисленням. Знижувалася соціальна активність населення, зростала

соціальна апатія. Адміністративно-командна система робила все, щоб виключити з суспільних відносин національний чинник. Цьому підпорядковувалися гасла про зближення і злиття націй, про утворення нової історичної спільності – радянського народу. На практиці це означало зросійщення України. Українська культура й українська мова опинилися в критичному стані. Будь-яка спроба українського керівництва діяти без вказівки із Москви розцінювалася як націоналізм. Перший секретар ЦК КПУ П. Шелест (1963 – 1972), який проявляв наполегливість у захисті інтересів республіки у певних сферах, зокрема у визначенні інвестицій в її економіку, у мовній і культурній політиці, був усунутий з посади за звинуваченням у „м'якості” до українського націоналізму та потуранні економічному „місництву”.

Наступником П. Шелеста став В. Щербицький (1972 – 1989), який змушений був вірою і правдою служити Москві. З 1970 р. КДБ республіки очолив В. Федорчук, ініціатор особливо жорстких політичних репресій. Новим секретарем ЦК КПУ з питань ідеології став В. Маланчук, під кураторством якого в Україні було встановлено тотальний ідеологічний контроль, розгорнулася боротьба з „українським буржуазним націоналізмом”. Партійно-державне керівництво України взяло курс на зміцнення тоталітарної системи. Конституція СРСР 1977 р. і Конституція УРСР 1978 р., у яких говорилося про демократизацію політичної системи, розширення прав і свобод радянських громадян, рівність націй, розходилися з реальним життям. Конституція формально узаконила необмежену владу комуністичної партії, оголосивши її „ядром політичної системи суспільства”. Політичне життя в СРСР у цілому і в республіці зокрема дедалі більше набувало закритого характеру, наростав диктат влади. У середині партії зросла недовіра між основною масою комуністів і партійною верхівкою. У цих умовах як протест проти дій партійно-державного апарату, проти обмеження національного життя в Україні набирав силу дисидентський рух.

Дисидентський рух в Україні. Дисидентський рух виник в Україні в середині 60-х рр. і був загально-українським явищем: охоплював різні соціальні прошарки населення всіх регіонів республіки. Дисидентський рух ставив за мету вільний розвиток української культури і мови, забезпечення громадянських прав і був проявом національно-визвольного руху. Слід підкреслити, що більшість дисидентів, на відміну від шістдесятників, виступала проти радянської влади. Ядро українського дисидентства склали вже відомі „шістдесятники” – поети Л. Костенко, В. Симоненко, М. Вінграновський, критики І. Дзюба, І. Світличний,

Є. Сверстюк, художниця А. Горська, перекладач М. Лукаш. Згодом до них приєдналися В. Стус, В. Голобородько, Ігор та Ірина Калинці, брати Горині, генерал П. Григоренко та інші.

Етапи дисидентського руху:

– Середина 60-х – 70-х рр. – зародження дисидентства, його ідеологічне та організаційне оформлення. На цьому етапі основним проявом дисидентства стали протести, звернення на адресу керівників країни, які стосувалися національної проблеми, репресій проти інкодуумців, проблем демократизації. Поширилася безцензурна література – «самвидав» і «тамвидав». У «самвидаві» циркулювали такі визначні твори, як «Інтернаціоналізм чи русифікація» І. Дзюби, «Приєднання чи возз'єднання» М. Брайчевського, «Собор у риштуванні» Є. Сверстюка, «Репортаж із заповідника ім. Бері» В. Мороза. Самвидавча література була головним джерелом інформації дисидентського руху, пробуджувала патріотичні почуття, національну самосвідомість. З метою переходу до організованих форм боротьби утворюються нагальні групи дисидентів.

На Львівщині виникла Українська робітничо-селянська спілка на чолі з Л. Лук'яненком, яка вимагала виходу України зі складу СРСР згідно з Конституцією. Україна мала «стати абсолютно ні від кого незалежною самостійною державою з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм». За доносом групи заарештували, Л. Лук'яненка засудили до страти, а через 73 доби вирок замінили 15-річним ув'язненням. У 1967 р. органами КДБ була викрита підпільна організація «Український національний фронт», що діяла на західноукраїнських землях. Учасники УНФ ставили за мету утвердження самостійної Української держави, розробили програму перебудови суспільства на демократичних засадах.

У 70-х – 80-х рр. – відбулося піднесення дисидентського руху і тимчасовий вихід його з підпілля. Активізації діяльності дисидентів сприяли інтервенція радянських військ у Чехословаччину в 1968 р., що викликала хвилю обурень і протестів; видання протягом 1970 – 1974 рр. у Львові самвидавчого журналу «Український вісник», головним редактором якого був В. Чорновіл. Журнал сприяв організації і консолідації дисидентського руху. Серед дисидентів виділялися: національно-культурницька течія, яка рішуче виступала за розвиток української мови, культури, засуджувала шовінізм, русифікацію, виступала на захист прав і свобод усіх народів, їх національних інтересів.

Найбільше цю течію репрезентували – письменники, діячі культури Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, І. Дзюба,

І. Світличний, Є. Сверстюк, П. Заливаха, А. Горська та ін. Згодом на зміну цій генерації прийшли Ігор та Ірина Калинці, В. Стус та ін. Так, 1 вересня 1965 р. у київському кінотеатрі «Україна» під час презентації кінокартини С. Параджанова «Тіні забутих предків» було влаштовано маніфестацію проти репресій української інтелігенції. У цій акції брали участь І. Дзюба В. Стус, В. Чорновіл та ін.

І. Дзюба надіслав листа ЦК КПУ з протестом проти арештів, до якого додав написану у вересні-грудні і поширену у самвидаві роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Компартиїні ідеологи розгорнули кампанію проти лідера українських письменників О. Гончара за його роман «Собор». У Дніпропетровську поети І. Сокульський та М. Кульчицький, асистент металургійного інституту В. Савченко підготували на ім'я ЦК КПУ «Листа творчої молоді Дніпропетровська» на захист роману та його автора. Лист підписали 300 осіб. Цього було достатньо, щоб ініціатори отримали по кілька років таборів суворого режиму. Таких ідеологічних переслідувань в УРСР інкодуумців було чимало.

Правозахисна, або демократична течія, була представлена в республіці Українською гельсінською групою (УГГ), тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод щодо прав людини, які були підписані СРСР у 1975 р. УГГ була утворена в листопаді 1976 р. у м. Києві. Її очолив письменник-фронтвик М. Руденко. До складу входили О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба та ін. У меморандумі УГГ наголошувалося, що після Гельсінської наради становище з правами людини в Україні не поліпшилося. Західній громадськості були передані списки політ'язнів та концтаборів, де утримувалися українці. На початку 1977 р. проти УГГ розпочалися репресії. Із 41 учасника групи протягом 1977 – 1985 рр. 27 були засуджені, шість позбавлені радянського громадянства, троє – В. Стус, О. Тихий, Ю. Литвин – загинули в таборах.

Релігійне дисидентство мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті, за відродження національної релігії. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських Греко-католицької та Автокефальної Православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля та ін.

Соціально-економічне дисидентство являло собою рух за покращення соціальних та економічних умов праці. Проявами цієї течії дисидентства були робітничі заворушення, страйки. Один з найбільших виступів стався в Новочеркаську в червні 1962 р., коли робітники, обурені

черговим підвищенням цін за одночасного зниження оплати праці, вийшли на вулиці міста. Заворушення меншого масштабу відбувалися в 1963 р. у Кривому Розі, портових робітників у Дніпропетровську і Дніпродзержинську (травень – червень 1972), робітників машинобудівного заводу в Києві (1973). Загалом у списку дисидентів 60 – 70-х рр. можна назвати майже тисячу осіб, які представляли усі регіони України. На початку 80-х рр., за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів в СРСР становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українці становили від 25 до 75 %.

Отже, протягом 60-х – першої половини 80-х рр. в Україні значною мірою активізується опозиційний рух. Він став помітним фактором суспільно-політичного життя, його лідери чіткіше формують основну мету та орієнтири, завдяки самвидаву в маси проникають опозиційні погляди та ідеї. У суспільстві, на той час дисидентський рух став реальною моральною та ідеологічною загрозою системі, оскільки зберігав і формував гуманістичні, демократичні, національні та суспільні ідеали, наближав час утвердження незалежної демократичної держави.

3. Особливості процесу перебудови в Україні

Після смерті Л. Брежнєва у 1982 р. нове керівництво партії – Ю. Андропов (1982 – 1984) та К. Черненко (1984 – 1985) – виявилось неспроможним належно відреагувати на вимоги часу. Загальна криза суспільства загострювалася. Питання змін перетворилося на питання подальшого існування радянської системи. У березні 1985 р. новим генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано М. Горбачова, з ініціативи якого в СРСР почалася перебудова суспільства.

Періодизація перебудови.

– 1985 – 1988 рр. – період розроблення концепції перебудови і здійснення перших економічних реформ. Визрівання політичного курсу перебудови.

– 1988 – 1991 рр. – період активних політичних перетворень під лозунгом побудови демократичного, гуманного соціалізму. Визначимо далі зміст перетворень, що відбувалися на кожному з етапів перебудови.

Проведення економічних реформ

Етапи:

Квітень 1985 р. – програма прискорення соціально-економічного розвитку країни, яка передбачала:

– до 2000 р. створити виробничий потенціал, що дорівнював уже створеному за 70 років радянської влади;

– вирішити традиційні соціальні проблеми – продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного вжитку.

У результаті програма виявилася утопічною і свідчила про нерозуміння керівництвом глибини соціально-економічної кризи. Перш ніж проводити прискорення, необхідно було здійснити докорінну перебудову всього господарського механізму. Замість очікуваного прискорення темпів економічного розвитку продовжувалося їхнє падіння, загострювалися соціальні проблеми.

Червень 1987 р. – реформа М. Рижкова-Л. Абалкіна.

Сутність реформи виражена в трьох „С” – самостійність, самокупність, самофінансування. Було прийнято „Закон про державне підприємство (об'єднання)”, „Закон про кооперацію” тощо, які передбачали:

- переведення підприємств на госпрозрахунок;
- утворення кооперативного сектора;
- прямий зв'язок заробітної плати з результатами господарської діяльності;
- сприяння запровадженню досягнень науково-технічного прогресу та ін.

У результаті реформа виявилася непослідовною, половинчатою, проводилася невпевнено і зазнала провалу. У 1990 р. уперше за багато років спостерігалось скорочення обсягів суспільного виробництва. Національний дохід України скоротився на 1,5 %. Непродумана фінансова політика призвела до вибуху інфляції у країні. Стало зрозуміло, що тільки перехід до ринкової економіки зможе вивести країну з глибокої економічної кризи.

Червень 1990 р. – Верховна Рада СРСР прийняла програму переходу до регульованої ринкової економіки, яка від початку виявилася нежиттєздатною. Інфляція, розбалансованість економіки, дефіцит бюджету зростали. Безсистемна перебудова вела до розвалу народного господарства.

Реформа політичної системи. XIX партійна конференція (червень 1988) прийняла рішення про кардинальне реформування політичної системи, закріпила курс на гласність. Проведення реформи політичної системи сприяло демократизації суспільства, політика гласності прискорила процеси десталінізації, реабілітацію жертв репресій. Ліквідація ст. 6 Конституції свідчила про відмову від керівної ролі КПРС. Підірвалися основи тоталітарного режиму. Перебудовчі процеси сприяли зростанню політичної активності відродженню національної свідомості українського народу.

Аварія на Чорнобильській АЕС. Величезний вплив на події в Україні мала аварія на Чорнобильській АЕС у ніч з 25 на 26 квітня 1986 р., яка призвела до небаченого забруднення біосфери, радіоактивного опромінювання тисяч людей, появи на території України 30-кілометрової зони. Аварія на ЧАЕС була справжнім потрясінням для республіки, вона обумовила активізацію суспільства проти існуючого режиму, проти Компартії України, яка замовчувала страшні масштаби і наслідки катастрофи. Аварія на ЧАЕС набула глобального характеру. Час, що минув з тих пір – період складний і суперечливий. З одного боку, чимало зроблено для ліквідації наслідків найбільшої і найстрашнішої з техногенних катастроф. Основний тягар цієї роботи взяла на себе і несе Україна, витрачаючи колосальні кошти та ресурси. Етапним кроком у виконанні нашої державою своїх міжнародних зобов'язань стало виведення станції з експлуатації у грудні 2000 р. З іншого боку, проблеми, пов'язані з Чорнобильською АЕС, набувають нової якості у найширшому спектрі: і, перш за все, у сфері охорони здоров'я людей, їх соціальному захисті, екології, створенні компенсуючих енергогенеруючих потужностей, в Україні прийнято програму соціального захисту працівників ЧАЕС та жителів Славутича, вживаються заходи для практичної її реалізації, але власних можливостей для цього недостатньо. У зверненні Президента України з нагоди 15-ї річниці аварії на Чорнобильській АЕС наголошується на необхідності концентрації спільних дій та ресурсів України і світового співтовариства, розгорнені роботи Міжнародного фонду соціального захисту працівників станції, у рамках якого акумулювати фінансові, технічні, інтелектуальні ресурси і забезпечити ефективне їх використання.

Відродження національно-визвольних процесів. Бурхливі зміни в суспільстві сприяли відродженню національно-визвольних процесів. Суспільно-політичний рух, що відбувався в Україні в період перебудови, мав одночасно демократичний і національно-визвольний характер.

Розглянемо, як же розгорталася боротьба національно-демократичних сил, логічним результатом якої стало проголошення державної незалежності України. З 1985 по 1988 рр. суспільно-політичний рух проявлявся в основному в критичі існуючого ладу, у відродженні української історії та культури. Із забуття почали повертатися твори М. Грушевського, М. Костомарова, В. Винниченка та інших, робилися спроби заповнити «білі плями історії» (голодомор 1933 р., сталінські репресії, ОУН-УПА, Центральна Рада). Відбувалася

реабілітація жертв сталінських репресій. Неформальні організації, що почали виникати в Україні (Товариство Лева, Український культурологічний клуб та інші), вимагали оновлення соціалізму, гарантування прав людини, суверенітету України на основі нового союзного договору. У 1988 р. населення України переходить від критики до активних політичних дій, радикалізується суспільно-політичний рух.

Упродовж 1988 – 1989 рр. масово виникають неформальні організації, які очолюють демократичний, національно-визвольний рух: Українська Гельсінська Спілка (сформувалася на базі відомої Української Гельсінської Групи), Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка, екологічна організація «Зелений світ», товариство «Меморіал», студентське об'єднання «Громада» та інші.

У вересні 1989 р. з ініціативи Спілки письменників України та інституту літератури АН УРСР була створена масова суспільно-політична організація «Народний рух України за перебудову» (Рух) на чолі з І. Драчем. Рух швидко еволюціонував від поміркованої організації, яка прагнула співпрацювати з владою для встановлення справжньої демократії, в антикомуністичну організацію. Із назви Руху було вилучено слова «за перебудову», а головною метою оголошено вихід України з СРСР, відновлення української державності, усунення комуністичної партії від влади. Рух відіграв велику роль у процесах перебудови в Україні: сприяв активізації національно-визвольного руху, визначенню його цілей, консолідації демократичних, національно-свідомих сил. Важливими чинниками суспільно-політичного життя стали страйки, демонстрації, мітинги, збори, політичні дискусії.

Розгортався національний церковний рух за відродження Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) та легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ). Значними завоюваннями національно-демократичних сил стало прийняття у жовтні 1989 р. Закону «Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) Української СРСР» (йшлося, зокрема, про демократизацію виборчої системи, про зміни щодо розподілу повноважень між представницькими, виконавчими та судовими органами, про зміни у статусі Верховної Ради), а також Закону «Про мови в УРСР», який надав українській мові статус державної.

Комуністична партія виявилася неспроможною ефективно діяти в нових умовах і швидко втрачала контроль над процесами перебудови. Партійне керівництво ігнорувало вимоги опозиційних сил, процеси демократизації. Усе це призвело до послаблення позицій КПРС (КПУ) у суспільстві, викликало глибоку кризу партії. Почався масовий вихід

комуністів з її рядів. Критично мислячі комуністи у березні 1990 р. з метою демократизації партії утворили Демократичну платформу в КПУ, їхньою вимогою був вихід КПУ зі складу КПРС, проведення політики в інтересах українського народу. Однак керівництво КПУ не пішло шляхом демократизації і продовжувало орієнтуватися на Москву.

У 1990 р. після ліквідації ст. 6 Конституції СРСР та прийняття Верховною Радою України Постанови «Про порядок реєстрації громадських об'єднань» починається формування багатопартійної системи. Першою була створена Українська республіканська партія – УРП (на базі Української Гельсинської Спілки). Усього ж у 1990 – 1991 рр. виникло майже 20 опозиційних партій. Серед них – Демократична партія України, Партія Зелених України, Партія Демократичного Відродження України (виникла на базі Демократичної платформи КПУ), Ліберально-демократична партія та інші. Переважна більшість новостворених партій виступала за суверенітет і незалежність України.

Зрозуміло, що нові партії були слабкі організаційно і матеріально, не мали чітко визначеної ідеології та соціальної бази. Та все ж їхня поява і діяльність, безумовно, прискорювали політизацію соціальної свідомості, створювали передумови для здобуття суверенітету і незалежності України. Значний вплив на досягнення Україною суверенітету справили і події у країнах Східної Європи, падіння в них тоталітарних режимів, розпуск Організації Варшавського договору, послаблення міжнародного впливу СРСР. Важливою віхою на шляху до нової державності стали вибори у березні 1990 р. до Верховної Ради України та місцевих рад.

Демократичний блок, очолюваний Рухом, (до блоку увійшли 43 громадські організації та групи) домігся значних успіхів. Він здобув і мандатів в українському парламенті, переміг на виборах до місцевих рад у західних областях України. Монополія КПУ на владу похитнулася. Демократичні сили у Верховній Раді створили парламентську опозицію – Народну Раду (125 осіб) на чолі з І. Юхновським. Народній Раді протистояла прокомуністична більшість (300 депутатів), яку очолював О. Мороз.

Та саме при такій розстановці політичних сил 16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Декларація проголосила невід'ємне право українського народу на самовизначення, верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади республіки в межах її території. Історичне значення Декларації

полягало в тому, що вона поклала початок мирному процесу відродження незалежності України.

Таким чином, перебудова (як і „хрущовська відлига”, косигінські реформи 60-х рр.) була приречена на поразку. Перебудова намагалась поєднати непоміжне: ринок з централізованим плануванням; політичний плюралізм з керівною роллю КПРС; суверенітет республік із збереженням єдиної союзної держави.

Як „революція згори”, перебудова не досягла поставлених цілей, а навпаки, стимулювала революційний процес „знизу”: народ пробудився, гласність і демократизація вийшли за рамки дозволеного, появилась легальна опозиція системі. Перебудова в Україні мала свої особливості:

1. Сильна протидія консервативних сил перебудові. В їх руках залишалася вся влада в Києві і на місцях.
2. Компартія України постійно відставала від ходу перебудови. Нова політика вимагала нових людей.
3. Радянська Україна залишалася „заповідником застою” без елементарного суверенітету і незалежності від центру.

Однак час перебудови не можна недооцінювати, вона відкрила останній рубіж боротьби на шляху до державності, полегшила, скоротила, прискорила цей шлях. Чи була б незалежність України без перебудови 1985 – 1991 рр.? Відповідь неоднозначна – так, але шлях до неї був би довшим, важчим і ще більш жертвним.

XIV Україна – незалежна, ЛЕКЦІЯ суверенна держава

Державницькі, демократичні сили України з самого початку виступали проти укладання союзного договору, за незалежну українську державу, що в певній мірі було відображено в „Декларації про державний суверенітет України”. В січні 1991 р. демократичні сили (партії і рухи) 13 республік СРСР у Харкові провели установчу конференцію міжреспубліканського політичного блоку „Демократичний конгрес” (ДК). У спільній декларації учасники ДК запропонували відкинути нав’язуваний центром проект союзного договору і приступити до підготовки самими республіками договору про співдружність незалежних держав.

У цій ситуації М. Горбачов вирішив заручитись „голосом народу”, дипломатично „сформулювавши” питання на референдумі. 17 березня 1991 р. у союзному бюлетені референдуму було поставлено запитання: „Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?”.

Український парламент вирішив занести до бюлетенів додаткове республіканське питання: „Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?”.

На перше питання „так” відповіли 70,2 %, на друге – 80,2 % громадян, що взяли участь у референдумі.

Чому 70 % українського населення в березні 1991 р. підтримували горбачовську ідею про „оновлений Союз”?

По-перше, референдум проводився під контролем домінуючої в суспільстві КПРС і КПУ.

По-друге, у кризовій політичній і економічній ситуації народ відчував страх за розвал СРСР, який володів величезним репресивним апаратом, що неодноразово використовувався проти власного народу.

По-третє, на результаті референдуму вплинули роз’єднаність, розпорошеність, амбіційність політичних сил у республіці.

По-четверте, певну частину населення заманили вдало сформульований термін „оновлений Союз суверенних республік” і демократичні гасла.

По-п’яте, можливо (головне), в цілому український народ (на той час) ще не дозрів до ідеї самостійної, соборної, незалежної України.

Неважаючи на те, що в Ново-Огарьово в основному було узгоджено текст союзного договору і його підписання передбачалося попередньо на 20 серпня 1991 р., український парламент вирішив відкласти розгляд проекту на осінь. Остання спроба врятувати унітарну

План:

1. Розпад радянської держави. Проголошення незалежності України.
2. Ознаки творення української державності. Прийняття нової Конституції України.
3. Особливості внутрішньої і зовнішньої політики України в роки незалежності, перспективи її розвитку.

Джерела та література:

Історія України: Документи. Матеріали. (Уклад., комент. В. Ю. Короля). – К., 2001. – С. 423 – 426, 431 – 433, 446.

Конституція України. – К., 1996.

Бойко О. Д. Історія України. – К., 2005. – С. 487 – 545.

Історія України (Кер. авт. кол. Ю. Зайцев). – Львів, 1998. – С. 430 – 471.

Історія України: нове бачення. Т.2. – К., 1996. – С. 429 – 467.

Історія України. (За ред. Б. Д. Лановика) – К., 1999. – С. 464 – 515.

Король В. Ю. Історія України. – К., 1999. – С. 340 – 355.

Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слісаренко А. Г. Історія України. – К., 2002. – С. 605 – 635.

Панасюк А., Рожик М., Історія становлення української державності. – Львів, 1995. – С. 114 – 161.

Політична історія України (За ред. В. І. Танцюри). – К., 2001. – С. 425 – 448.

Послання Президента України до Верховної Ради України: „Європейський вибір” (концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002 – 2011 рр.) // Урядовий кур’єр, 2002, 4 червня.

1. Розпад радянської держави. Проголошення незалежності України

Влітку 1990 р. новообрані парламенти союзних республік один за одним проголошували декларації про державний суверенітет. У цій ситуації Президент СРСР М. Горбачов запропонував укласти новий союзний договір, який зберігав би унітарну, союзну державу.

державу відбулася 19 – 21 серпня 1991 р. Це була „спроба приречених”, які хотіли утримати розвал Союзу РСР, але шлях путчистам перекрили демократичні сили, в т. ч. нове керівництво Росії на чолі з Б. Єльциним. Після провалу путчу в Москві уже 21 – 22 серпня, відбувся саморозпуск КПРС.

24 серпня 1991 р. ситуація різко змінилася і в Україні. 24 серпня 1991 р. відкрилася позачергова сесія Верховної Ради України, на якій було розглянуто питання про політичну ситуацію в республіці і Акт проголошення незалежності України, затверджений конституційною більшістю депутатів – 346. Це було торжество історичної справедливості, наслідок тисячолітньої боротьби за українську державність.

Тепер Україна ставала незалежною, демократичною державою. Її територія оголошувалась неподільною і недоторканою, в Україні є чинним лише власні Конституція, закони та постанови уряду. На геополітичній карті світу постала нова самостійна держава – Україна. З метою всенародного підтвердження Акта про незалежність України сесія вирішила провести 1 грудня 1991 р. Всеукраїнський референдум. 30 серпня 1991 р. Л. Кравчук (голова Верховної Ради України) підписав Указ Президії Верховної Ради „Про заборону діяльності Компартії України”.

1 грудня 1991 р. на виборчі дільниці прийшло близько 32 млн. громадян (84,2 % із тих, хто мав право голосу). Підтвердили Акт проголошення незалежності України 29 млн. (90,35 %) громадян. Проти було тільки 2,4 млн. (7,6 %). Немає жодної області, де б більшість виборців проголосувала проти незалежності. Отже, це була реалізація мрій, сподівань, боротьби минулих і нинішніх поколінь українських патріотів. Абсолютна більшість громадян України сподівалась на краще життя в своїй державі.

На урочистому засіданні 5 грудня 1991 р. Верховна Рада України прийняла звернення „До парламентаріїв і народів світу”, в якому наголошувала, що договір 1922 р. про утворення СРСР Україна вважає стосовно себе недійсним і недіючим. Слід підкреслити, що незалежність України була визнана всіма колишніми радянськими республіками, світовим співтовариством. Вона є закономірним наслідком багатоголового прагнення народу. Свою незалежність Україна здобула за винятково сприятливого збігу внутрішніх та зовнішніх обставин. Україна стала суверенною державою без кровопролиття, мирним шляхом.

Причини розпаду СРСР

Унітарний характер СРСР (формально Радянський Союз був федерацією, але фактично – унітарною державою). Монополія на владу

належала центру, що обмежувало права республік. Недоліки і помилки в національній політиці керівництва СРСР: курс на формування нової спільності – радянського народу що на практиці виявлялося в тотальному зросійщенні, в обмеженні розвитку національних культур; невірні рішення багатьох національних проблем (проблема кордонів, депортованих народів та ін.).

Суперечливі непослідовні економічні реформи спричинили розбалансованість народного господарства, поглиблення економічної кризи. Процеси демократизації і гласності сприяли зростанню національної свідомості й активізації національно-визвольних рухів, ослабленню в процесі перебудови центральної влади, КПРС, яка забезпечувала єдність СРСР. Остаточо центральною влада втратила авторитет після заколоту 19 – 21 серпня. Провал перевороту сприяв проголошенню республікою своєї незалежності.

Співдружність незалежних держав. 8 грудня 1991 р. у Мінську президент України Л. Кравчук, президент Росії Б. Єльцин, голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич констатували, що вихід республік зі складу СРСР і утворення незалежних держав стало реальним фактом і що СРСР як суб'єкт міжнародного права припиняє своє існування. Вони підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), до якої можуть приєднатися республіки колишнього СРСР та інші країни. До складу СНД увійшло 11 республік, причому Україна – на правах асоційованого члена (вона не визнала усіх пунктів угоди).

За час існування СНД значних економічних і політичних результатів у його діяльності не досягнуто. За деякими прогнозами, СНД розвиватиметься не шляхом глобальних інтеграційних процесів, а шляхом співробітництва на двосторонній основі у певних сферах.

2. Ознаки творення української державності. Прийняття нової Конституції України

Після проголошення незалежності одним із найперших державотворчих кроків стало запровадження атрибутів державності. 4 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон „Про державний кордон України”, який проголошував недоторканність кордонів, визначав порядок їхньої охорони та правила переходу. 12 листопада 1991 р. Президент України підписав Указ „Про утворення державного митного комітету України”, хоча за спеціальною домовленістю кордони між державами СНД визнавались „прозорими” – без митного контролю.

24 серпня 1991 р. позачергова сесія парламенту прийняла постанову „Про військові формування на Україні”, було створено Міністерство оборони України на чолі з генералом К. Морозовим.

6 грудня 1991 р. прийнято Закон „Про збройні сили України”.
4 листопада 1991 р. прийнято Закон „Про національну гвардію України”.

20 вересня 1991 р. постановою Верховної Ради була утворена Служба національної безпеки України (з березня 1992 р. СБУ).

5 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон „Про прокуратуру”.

8 жовтня 1991 р. Верховна Рада прийняла Закон „Про громадянство України”.

Особливе місце у державній атрибутиці посідають гімн, герб та прапор.

15 січня 1992 р. Президія Верховної Ради затвердила музичну редакцію Державного гімну „Ще не вмерла Україна”.

4 вересня 1991 р. після триразового голосування депутатів Верховної Ради синьо-жовтий національний прапор урочисто піднято над будинком парламенту.

28 січня 1992 р. постановою Верховної Ради синьо-жовтий прапор був затверджений Державним.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада затвердила тризуб як малий герб України.

Запровадження власної грошової одиниці

У листопаді 1990 р. – запроваджено картки споживача, товари продавалися за умови одночасної оплати їх не лише рублями, а й одноразовими купонами (незахищеність купонів бажаного результату не дала).

3 10 січня 1992 р. роль валюти в умовах інфляції виконували нові купони багаторазового використання з певним захистом (виготовлені у Франції). 2 вересня 1996 р. відповідно до Указу Президента на зміну купону прийшла справжня національна валюта – гривня.

Реорганізація органів влади:

25 лютого 1992 р. підписано Указ Президента „Про зміни в системі центральних органів державної виконавчої влади в Україні”. 28 лютого 1992 р. Указом Президента „Про Державну Думу України” було утворено постійно діючий орган, який очолив Президент. Держдума проіснувала до кінця року і не стала ефективним органом управління. 5 березня 1992 р. утворено інститут представників Президента як найвищих посадових осіб виконавчої влади на місцях. Проте 1994 р. Верховна Рада ліквідувала цей інститут влади. Оцінюючи реорганізацію органів влади, слід зазначити, що до сьогодні вона не є достатньо ефективною, її

реформування та реорганізація не завершені, що зумовлює чимало внутрішніх протиріч і навіть протистоянь різних гілок влади.

Конституційний процес. „Декларація про державний суверенітет України”, прийнята 16 липня 1990 р., стала правовою основою концепції нової Конституції України, але події 24 серпня 1991 р. внесли серйозні корективи у розвиток конституційного процесу. Проте винесення на всенародне обговорення у 1992 – 1993 рр. двох варіантів проекту Конституції України закінчилось невдачею. Верховна Рада не затвердила жоден з них, чинною залишилася Конституція УРСР 1978 р., до якої внесено понад 200 поправок. Після того, як Президентом України став Л. Кучма, було створено нову Конституційну комісію, але через протистояння гілок влади і боротьбу політичних сил вона теж не була результативною. Певним компромісом став Конституційний договір, схвалений Верховною Радою 8 червня 1995 р., який створив умови для активізації конституційного процесу.

У червні 1996 р. Верховна Рада розглянула проект Конституції в другому читанні. Найбільш спірними питаннями були: статус республіки Крим; державна мова; державна символіка; приватна власність; розподіл владних повноважень. Президент Л. Кучма уже готував Указ про проведення референдуму з питання затвердження Конституції. Нарешті, робота п'яти узгоджувальних комісій дала свої наслідки – в ніч з 27 на 28 червня 1996 р. основні положення були погоджені і затверджені, а вранці 28 червня 1996 р. Конституція України була прийнята на V сесії Верховної Ради України. Конституція України складається з преамбули, XV розділів, у яких:

– визначені права, свободи та обов'язки людини і громадянина;

– описано процедуру виборів, референдуму;

– окреслено повноваження Верховної Ради, Президента, Кабінету Міністрів, інших органів виконавчої влади, прокуратури, правосуддя, Конституційного Суду України, органів місцевого самоврядування;

– визначено територіальний устрій України, зокрема Автономної Республіки Крим;

– вказано, за яких обставин і хто має право вносити зміни до Конституції України;

– визначено перехідні положення, які регулюють строки та порядок переходу від діючої системи державних органів до тієї системи, що передбачена даною Конституцією.

Затвердження Основного Закону держави створило юридичне підґрунтя для подальшого розвитку конституційного процесу і

утвердження правової, демократичної суверенної України. З прийняттям Конституції завершилося остаточне формування законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні. Главою держави є Президент, який виступає гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав та свобод людини і громадянина. Президент обирається громадянами держави строком на 5 років. Єдиним органом законодавчої влади є парламент – Верховна Рада, яка обирається громадянами держави один раз на 4 роки у кількості 450 депутатів. Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет міністрів, відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Органами державної влади на місцях є обласні, районні, а також містах Києві та Севастополі відповідні державні адміністрації. Їх голови призначаються Президентом України, оперативне керівництво місцевими державними адміністраціями здійснює Кабінет міністрів.

Конституція визнає і гарантує місцеве самоврядування, яке здійснюється як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські, районні та обласні ради.

У липні 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла пакет законів щодо запровадження посади Президента в республіці. У процесі висування кандидатур визначений законом рубіжу 100 тис. підписів змогли подолати лише вісім (із 45 претендентів, які одержали підписні листи): В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лук'яненко, О. Мороз, Л. Табурянський, О. Ткаченко, В. Чорновіл, І. Юхновський. (У ході передвиборної кампанії О. Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь Л. Кравчука).

1 грудня 1991 р. 32 млн. громадян (84 % внесених у списки виборців) взяли участь у голосуванні. Л. Кравчук отримав 20 млн. голосів (62 %) і став першим всенародно обраним Президентом України. В основі програми Л. Кравчука було п'ять „Д” – Державність, Демократія, Достаток, Духовність, Довіра, але реалізувати вдалось частково лише одне – Державність. Ряд економічних, політичних, духовних проблем не тільки не було вирішено – вони ще більше загострили кризове становище в країні.

Уряд першого прем'єр-міністра незалежної України В. Фокіна (листопад 1990 – жовтень 1992) припустився низки серйозних промахів:

– погодився з навіязаною російською стороною оцінкою частини влади України в економіку СРСР – 16,37 %, тоді як більшість економістів оцінюють її у 21 – 23 %, хоча і погодженої частини Україна не отримала;

– перехід Росії на світові ціни за енергоносії призвів до великого державного боргу, залежності України від поставок пального з Росії; відхід від ринкових реформ привів до спаду виробництва зниження рівня життя, некерованості економіки. Уряд Л. Кучми (листопад 1992 – жовтень 1993) мав надзвичайні повноваження, але економіка України продовжувала розвалюватися. За дев'ять місяців 1993 р. виробництво промислової продукції знизилось на 21 %. У жовтні 1993 р. Президент України сам очолив Кабінет Міністрів (виконувачем обов'язків прем'єр-міністра був Ю. Звягельський), але стабілізувати економіку не вдалося.

До парламентських і президентських виборів 1994 р. Україна підійшла у стані глибокої кризи. Зміни політичної влади в Україні завершили другі (довгострокові) президентські вибори (червень – липень 1994). На посаду президента було зареєстровано сім кандидатів: В. Бабич, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Лановий, О. Мороз, І. Плющ, П. Таланчук. 27 червня у першому турі виборів найбільше голосів набрали Л. Кравчук (37,68 %) і Л. Кучма (31,25 %), які вийшли в другий тур. У другому турі 10 липня 1994 р. Л. Кучма набрав 52,14 % голосів, Л. Кравчук – 45,06 %. Президентом України став Л. Кучма.

Після виборів була зроблена спроба перейти до реалізації соціально-економічних реформ. Президент зайняв центристську позицію для згуртування всіх сил суспільства, переніс центр ваги з питань ідеологічних на економічні. Проте і на цьому етапі розбудови Української держави досягти вагомих успіхів не вдалось, відчувались серйозні протиріччя між гілками влади, економічна і політична криза поглибилась. Кабінет Міністрів залишався найнестабільнішим – пішли у відставку уряди:

В. Масола – червень 1994 р. – березень 1995 р.;

Є. Марчука – березень 1995 р. – травень 1996 р.;

П. Лазаренка – травень 1996 р. – липень 1997 р.;

В. Пустовойтенка – липень 1997 р. – грудень 1999 р.;

В. Ющенко – грудень 1999 р. – травень 2001 р.;

А. Кінаха – травень 2001 р. – листопад 2002 р.

З листопада 2002 р. Кабінет Міністрів України очолював В. Янукович (потім Ю. Тимошенко, Ю. Єхануров і знову В. Янукович і Ю. Тимошенко).

31 жовтня 1999 р. відбулись треті вибори Президента незалежної України. Кандидатами в Президенти України було зареєстровано 15 осіб: О. Базиліук, Н. Вітренко, М. Габар, В. Кононов, Ю. Костенко, Ю. Кармазін, Л. Кучма, Є. Марчук, О. Мороз, В. Онопенко, П. Олійник, О. Ржавський, Г. Удовенко, П. Симоненко, О. Ткаченко. В першому турі виборів більшість

голосів набрали Л. Кучма – 36,38 % і П. Симоненко – 22,38 %. 14 листопада 1999 р. відбувся другий тур виборів. Президентом України на наступні п'ять років обрано (56 % голосів виборців) Л. Кучму.

Наступні президентські виборчі перегони фактично почалися ще взимку 2004 р., у квітні-травні вони вже чітко сформувалися, а з липня практично вийшли майже на фінішну пряму (було сформовано основні пріоритети серед кандидатів, основні табори і підтримку). Особливістю українського менталітету та президентських виборів 2004 р. було те, що спочатку претензії на президентське крісло заявили більше 50 політиків, потім їх число впало спочатку до 30, а потім „стабілізувалось” на цифрі 24. У першому турі виборів випередив усіх Віктор Ющенко, слідом за ним ішли „владний кандидат” В. Янукович і лідер соціалістів О. Мороз. Другий тур виграв В. Янукович (але Верховний Суд не визнав цю перемогу). У третьому турі (завдяки підтримці О. Мороза, Ю. Тимошенко, А. Кінаха, О. Омельченка, інших відомих політиків, але найбільше – „помаранчевій революції” і всього українського народу) виграв В. Ющенко, який набрав 53 % голосів.

Класифікація партій в Україні. Україна, відійшовши від тоталітарної однопартійності, впала в іншу крайність – у гіпертрофовану багатопартійність, що призвело до створення мультипартійної політичної системи. Нині в Україні існує понад 100 політичних партій. За характером політичної орієнтації їх традиційно поділяють на праві ліві і центристські.

– До правих відносять націонал-радикальні партії: націоналістів, Консервативну Республіканську партію, Українську Національну Асамблею – Українську Народну Самооборону та інші.

– Ліві – це партії соціалістичного і комуністичного спрямування: Селянська партія України, Соціалістична партія України, Прогресивна соціалістична партія, Комуністична партія та інші.

– Центристські партії являють собою широкий політичний спектр. Це партії націонал-демократичного, націонал-державницького, ліберально-демократичного, соціал-демократичного спрямування. Політологи розрізняють серед них правий центр, центр і лівий центр. До центристських партій належать Народний Рух України, Демократична партія України, „Партія Зелених” України, Ліберальна партія України, Соціал-демократична партія України (об'єднана), Трудовий конгрес України та інші.

Не дивлячись на велику кількість утворених партій, для більшості з них характерні малочисельність, відсутність чітких позитивних програм, чітко сформульованих ідеологічних концепцій, слабкість організаційних

структур. Існуюча багатопартійна система має конфліктний характер, підігріваючи напруженість у суспільстві. В інтересах суспільства – формування декількох масових і впливових політичних об'єднань дасть можливість позбавитися суспільних потрясінь, забезпечить мирний перерозподіл влади між різними суспільними силами.

28 квітня 2001 р. вступив у силу Закон „Про політичні партії в Україні”. Закон ще не повністю відповідає потребам політичного структування суспільства, стимулювання процесів зміцнення політичних партій та їх консолідації. Та все ж таки, він сприятиме зміцненню демократичних засад розвитку політичної системи України, становленню в нашій державі громадянського суспільства, громадських організацій та об'єднань.

Становлення багатопартійності активизувало діяльність існуючих і вплинуло на формування нових громадських організацій і об'єднань. Нині їх існує більше 500, у тому числі професійні спілки, Український союз промисловців і підприємців, Союз офіцерів України, Союз солдатських матерів, Червоний Хрест та інші. Активізувався молодіжний рух, важливе місце в якому посідають Спілка українських студентів, молодіжне об'єднання „Січ”, організація скаутського типу „Пласт” та інші. Диференціація інтересів населення є нормальним явищем і свідчить про духовне розкріпачення і демократизацію суспільного життя.

Отже, творення української державності і прийняття нової Конституції України сприяли становленню незалежної Української держави і перспективі її розвитку.

3. Особливості внутрішньої і зовнішньої політики України в роки незалежності, перспективи її розвитку

Політична незалежність України не стала передумовою здобуття республікою економічного суверенітету. Україна самостійно не обрала своєї моделі переходу до ринку, а була втягнута в ринкові перетворення за російським взірцем, які також себе не виправдали. Уже навесні 1992 р. Україна знаходилась у кризовій ситуації. Так, національний дохід у 1991 р. знизився на 10 %, а наступного року – на 14 %. Валова продукція промисловості за 1991 – 1992 рр. скоротилася на 13,4 %, сільського господарства – на 18 %. У 1993 р., незважаючи на надзвичайні повноваження уряду Л. Кучми, економіка продовжувала розвалюватися. Випуск товарів народного споживання за 1993 р. скоротився на 21,3 %. Виробництво промислової продукції знизилось на 21 %.

Падіння виробництва в Україні у 1991 – 1993 рр. у першу чергу зумовлювалося скороченням зв'язків з колишніми союзними

республіками. Після їх входження у світове господарство стала неминучою ліквідація цінових диспропорцій. Найбільший розрив зі світовими цінами відбувся у паливному комплексі. Україні довелося платити Росії і Туркменістану реальну ціну за нафту і газ: ціни на газ у республіці в 1992 р. зросли в 100, а на нафту – в 300 разів. Зростання цін на енергоносії привело до розкручування інфляції, яка надалі переросла в гіперінфляцію (за 1992 р. гроші знецінилися у 21 раз, а за 1993 р. – у 103 рази). Отже, нестача енергоносіїв великою мірою поглибила спад виробництва в Україні.

Зниження інфляції в середині 1994 р. було досягнуто, головним чином, за рахунок відстрочення бюджетних виплат і величезного зростання заборгованості. Так, виконання бюджетного фінансування на освіту становило 64 %, медицину – 69 %, культуру – 30 %. Тіньовий сектор економіки сягнув у кінці 1994 р. 60 %, грошова маса, що перебувала поза банківським обігом, становила 40 %.

Основна маса населення (близько 70 %) опинилася за межею бідності, купівельна спроможність знизилась у п'ять разів. Експерти Міжнародного валютного фонду стверджували, що економічна ситуація в Україні у 1994 р. стала найгіршою в світі, за винятком воюючих країн. За грудень 1991 – квітень 1994 рр. Верховна Рада України прийняла кількасот законів, але за відсутності концепції переходу від тоталітарного до демократичного суспільства багато з них виявилися нежиттєздатними і не забезпеченими відповідними механізмами впровадження.

У жовтні 1994 р. було проголошено курс на прискорення реформування як єдиний вихід із кризи і досягнення економічної стабілізації. Основними напрямками реформування стали:

- фінансова стабілізація, послаблення податкового пресу, подолання платіжної кризи;
- регульована та контрольована державою лібералізація цін;
- структурна перебудова виробництва на основі ринкової економіки;
- лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків;
- соціальний захист населення, підтримка власного виробника, вирішення соціальних, духовних проблем.

Ліберально-монетаристська модель реформування не змогла подолати кризові явища і вирішити соціальні проблеми. У 1995 р. була визнана необхідність кореляції реформ, пошуку власної моделі ринкового трансформування економіки. У 1997 р. була оприлюднена нова ідея, яка лягла в основу програми антикризових дій.

В економічній сфері 1998 р. відбулися певні зрушення і появилися паростки позитивних тенденцій: часткова, але періодична фінансова і цінова стабілізація, зниження інфляції; певні структурні зрушення у недержавному секторі виробництва; започаткувався процес повернення капіталу в Україну; інтенсифікувався процес приватизації; розпочалося масове роздержавлення землі і майна сільськогосподарських підприємств.

Проте ці тенденції не набули сталого характеру. У 1998 р.: збитково працювали 51 % підприємств; зросла заборгованість по зарплаті; аграрний сектор опинився в катастрофічному стані.

Його відкинуто на кілька десятиліть назад. Валова продукція сільського господарства 1996 – 1998 рр. за обсягом дорівнювала середньорічній продукції 1958 – 1961 рр. Скоротилося виробництво зерна на 58 %, молока – на 76 %, цукру – на 60 % у порівнянні з 1990 р. Причини: помилки, прорахунки, негативні явища, допущені в процесі розбудови незалежної держави; недосвідченість, незнання ринкової економіки; недієвість прийнятих законів і повільне реформування правової бази; протистояння між гілками влади і недієвість урядів; зовнішньоекономічні прорахунки, за безцінь вивезені за межі України величезні багатства.

Разом з тим у країні сформовано базові засади багатукладної економіки. Відбувся перелом у реформуванні відносин власності, утвердженні механізмів приватної власності, розширенні корпоративного та приватного секторів економіки. 1 січня 2000 р. форму приватної власності становили 66,7 тис. об'єктів, зокрема з 1994 по 1999 рр. – 63,1 тис., понад 70 % загального обсягу промислової продукції вироблялося на недержавних підприємствах.

В економіці утвердилися основи ринкової інфраструктури. На кінець 1999 р. в Україні було зареєстровано 203 комерційні банки, 1 330 інвестиційних компаній та фондів, 2 250 аудиторських фірм, 262 страхових компаній, 340 бірж, 390 кредитних спілок. Відбулося становлення фондового, товарного, грошового та валютного ринків. Однією з найбільш прогресивних в українській економіці виявилася сфера зовнішньоекономічної діяльності: з 1993 по 1999 рр. частка експорту товарів та послуг у структурі ВВП зросла з 26 % до 53 %. Експорт зростає значною мірою за рахунок вивезення товарів та послуг у країни далекого зарубіжжя. Їхня частка у 1999 р. склала 14 %. З 1996 р. Україна забезпечила в зовнішньоторговельному обороті позитивне сальдо. Із 484 млн. дол. у 1994 р. до 3 248 млн. дол. у 1999 р. зросли прямі іноземні інвестиції.

Стратегія перетворень в Україні на наступні п'ять років знайшла своє відображення у Посланні Президента України до Верховної Ради у лютому 2000 р. – „Україна: поступ у XXI століття. Стратегія політичного та соціального розвитку на 2000 – 2004 роки”.

На відміну від положень Послання Президента України „Шляхи радикальних економічних реформ” (1994), які визначали загальну логіку вирішення завдань стартового етапу економічних реформ а також механізми подолання глибокої кризи української економіки, запропонована стратегія соціального та економічного розвитку на 2000 – 2004 рр. обґрунтувала складніші та відповідальніші завдання. Її стрижнева позиція – визначення шляхів виведення української економіки на траєкторію сталого розвитку, тісного поєднання політики структурних змін та економічного зростання з активною і сильною соціальною політикою держави.

Запорукою сталого економічного розвитку мають бути зростання інтелектуального потенціалу нації та науково-технологічні інновації, застосування яких суттєво змінює обсяги та якість виробництва і споживання. Україна може претендувати на належне місце в Європі та світі лише опанувавши найбільш складний – інноваційний шлях розвитку, підвалини якого мають бути закладені вже на стадії політики економічного зростання.

Основою нового стратегічного курсу, його визначальним пріоритетом мають стати опрацювання та реалізація державної політики, спрямованої на структурну перебудову промисловості та розвиток інноваційної моделі економічного зростання, утвердження України як високотехнологічної держави. Йдеться про реалізацію стратегічної мети – входження України (вже до кінця першого десятиріччя XXI ст.) до провідних технологічно розвинених країн світу. Це може стати не лише визначальною метою економічної стратегії, а й пріоритетним постулатом національної ідеї, базовою основою політичної консолідації суспільства.

Загальна характеристика соціальних зрушень в українському суспільстві. Перехід до ринкової економічної системи, докорінна зміна принципів соціальної політики багаторазово загострюють проблеми стратифікації суспільства. Протягом перехідного періоду українське суспільство зазнало істотних змін. Сформувалося помітне майнове розшарування, яке сьогодні приблизно відповідає рівню країн Центральної та Східної Європи (Чехії, Болгарії, Македонії, Словенії). Якщо у 1990 р. середній доход 10 % найзаможніших громадян України в 4 рази перевищував відповідний показник 10 % найбідніших, то в

1999 р. – у 12 разів. В умовах України, суспільство якої (за невеликими винятками) не припускає самої наявності у своєму складі багатих людей і в цілому має низький рівень добробуту, не вірить у можливість некримінального походження „багатства”, з одного боку, і водночас спостерігає абсолютно беззастережну похвальбу багатством з іншого, пріоритетне значення має рівень майнового розшарування, який вочевидь загрожує серйозними соціальними проблемами. Мабуть, не випадково майже третина дорослого населення країни вважає реальною перспективу виникнення конфліктів між багатими та бідними. Слід зазначити, що уявлення широкого загалу про природу майнового розшарування багато в чому збігаються з оцінками експертів, які вважають, що 10 % населення України концентрують 40 % доходів, причому три чверті цих доходів мають кримінальне походження.

„Розмивання” середнього класу. Істотних змін зазнав середній клас, значна частина якого перебуває у постійній небезпеці зниження свого соціально-економічного статусу. Аналізуючи зміни у складі середнього класу протягом перехідного процесу, слід підкреслити, що „Доперебудований” клас складався переважно з науково-технічних працівників та службовців. Статус його представників визначався, переважно рівнем освіти та способом життя, а не привілейованим економічним становищем. Під час формування нової системи тільки частина цих фахівців зуміла зберегти посади, переважна ж більшість зіткнулася з різким зниженням свого благополуччя (дуже часто навіть маргіналізацією) і соціального статусу. Таким чином, значна частина представників сучасного середнього класу влилася до нього вже під час перехідного процесу.

Зростання бідності. Поширилися масштаби бідності, яка охопила практично всі верстви населення, незалежно від професійних, освітніх та демографічних ознак. Якщо раніше бідними були переважно люди з низьким рівнем освіти, поганим здоров'ям або такі, що з різних причин не працювали, багатодітні сім'ї тощо, то протягом останніх років не тільки погіршилось становище тих людей, які й раніше фактично жили в бідності, але збідніли ті прошарки населення, які за своїм соціально-демографічними ознаками начебто були найбільше захищені від такого ризику: молодь з високим рівнем професійно-освітньої підготовки; люди 30 – 50 років, що мають не тільки високу професійно-освітню підготовку, а навіть і роботу; пенсіонери за віком які раніше отримували максимальну пенсію; діти.

Незареєстрована зайнятість. Значних масштабів набула незареєстрована зайнятість (що часто межує з кримінальною) як основна

стратегія виживання багатьох людей. Аналіз даних про розшарування населення за рівнем доходів, витрат та реального споживання свідчить про те, що переважна частина населення України споживає набагато більше, ніж дозволяють доходи. Пояснюється це, головним чином, поширенням незареєстрованої зайнятості практично серед усіх верств населення. Різниця полягає тільки в тому, що одні групи вдаються до такої діяльності тому, що це – єдина можливість хоч якось прожити (і це, як правило, діяльність, котра не дає значних доходів, але не має відверто кримінального характеру), а інші (що стосується найбільш заможних) саме за рахунок порушення законодавства отримують високі та надвисокі доходи.

Поява маргінального прошарку. Сформувався помітний прошарок з людей різного освітньо-професійного рівня, яких за ознаками добробуту, соціальних установ та суспільної поведінки, наявних перспектив можна кваліфікувати як маргіналів. До цієї групи належать люди, які через певні обставини опинилися на узбіччі суспільства, втратили або втрачають зв'язок з його основними інституціями, відчувають глибокі негативні зміни свого соціального та психологічного стану. Водночас маргінальність виявляється в тому, що, знаходячись на межі різних соціальних груп, вони мають окремі характеристики неоднорідних, часто конфліктних сукупностей.

Відбувається і процес маргіналізації суспільства, який проявляється у збільшенні чисельності маргіналів та посиленні їх впливу на суспільну свідомість і загальну соціальну ситуацію в країні. Вони неминуче починають створювати нову, соціально відокремлену систему цінностей, якій притаманні глибока ворожнеча до сучасних суспільних інституцій, антагоністичні форми соціальної нетерпимості, схильність до спрощених і здебільшого радикальних рішень, крайній індивідуалізм або відчуття групової „стадності” тощо. Посилення маргіналізації призводить до того, що властива цим верствам система цінностей перестав бути виключно локальною, груповою і починає поширюватись на широкі суспільні верстви. Відповідно постають істотні зрушення у соціально-політичній структурі суспільства.

Духовне життя суспільства. Недоліків у сфері культури у Радянському Союзі на момент його розпаду накопичилося багато, особливо в освіті, науці, літературно-художній творчості. Так, за даними ЮНЕСКО, у кінці 80-х рр. СРСР за інтелектуально-моральним рівнем посідав – 57 місце. На стані культури негативно позначилися залишковий принцип її фінансування, відсутність демократії, заідеологізованість,

партійно-верховний диктат. У глухому куті перебувала національна культура.

Відродження мови. З проголошенням незалежності України відродження національної культури стало державною справою. Для українців чи не вперше видалася перспектива вільного розвитку і набуття престижності для мови і культури. У жовтні 1989 р. було прийнято „Закон про мови в Українській РСР”, спрямований на захист національної мови, забезпечення її подальшого розвитку і функціонування в усіх сферах життя суспільства. Українську мову в республіці проголошено державною. Конституція України затверджує за українською мовою статус державної мови, а також гарантує вільний розвиток, використання також російської, інших мов національних меншин України.

Стан освіти. Для забезпечення духовного і соціально-економічного розвитку держави реформується система освіти. Освітня система стає більш демократичною, гнучкою та різноманітною. З'явилася велика кількість ліцеїв, гімназій, коледжів, профільних академій, університетських комплексів тощо. Реорганізується вся структура вищої і середньої спеціальної освіти. Здійснюється перехід на чотириступеневу освіту: молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд з державними створюються навчальні заклади інших форм власності, за рахунок чого зростає їхня кількість та якість освітніх послуг. Нова модель освіти передбачає диференціацію, гуманізацію, індивідуалізацію навчально-виховного процесу, переорієнтацію всієї сфери освіти на пріоритетний розвиток особистості. Проте загальний стан економіки обмежує фінансування освіти що є серйозним гальмом у її розвитку. Відомо, що в Україні видатки на підготовку одного спеціаліста у вузах у 5 – 6 разів менші, ніж в розвинених країнах.

Наука. Недостатнє фінансування обумовило кризові явища в науці відтік кваліфікованих учених із наукової сфери в інші структури і за кордон, втрата провідних позицій з ряду фундаментальних досліджень, відставання від Заходу за рівнем наукових розробок. При цьому понад 90 % нових технологічних розробок не запроваджуються у виробництво. Відродженню української науки покликані сприяти Українська наукова асоціація, Національна академія наук, яка залишається провідним науковим центром країни.

Художня культура. Позитивні і негативні риси переплелися у сфері художньої культури. Утвердження демократії сприяє оновленню літератури і мистецтва гарантує плюралізм, свободу творчості, вільний розвиток усіх художніх стилів і жанрів. Поступово створюються умови,

які заохочують громадян України до української мови і української культури: урізноманітнюються радіо- і телепрограми, проводяться фестивалі і конкурси естради української музики і пісні, діють виставки нових напрямів сучасного українського мистецтва, з'являються нові фільми українських митців. Створено ряд державних програм: „Модернізація культурно-дозвільної мережі”, „Комплексна програма естетичного виховання населення України”, „Концептуальні основи розвитку української культури” та інші. Однак збереження залишкового принципу фінансування вкрай негативно позначається на культурних процесах, обумовлює руйнівні наслідки у сфері духовності. Художня культура опинилася в жорстоких лещатах фінансової залежності. Її комерціалізація призвела до того, що на нас ринув каламутний потік низькопробної масової культури. Тільки здійснення широкої програми заходів, спрямованих на розвиток відповідної матеріальної бази, посилення уваги всього суспільства зможуть забезпечити збереження і подальший розвиток національної культури.

Відродження релігії і церкви. Будівництво незалежної Української держави, стрімкі зміни в суспільстві сприяли активізації релігійного життя. У кінці 80-х рр. було легалізовано заборонену в 1946 р. Українську греко-католицьку церкву (УГКЦ), визнаним лідером якої став кардинал Любачівський. Українська православна церква у процесі своєї перебудови виявилася розколотою на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ); Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ-КП) та Українську православну церкву Московського патріархату (УПЦ-МП). Між цими церквами, особливо між УАПЦ і УПЦ-КП, з одного боку, та УПЦ-МП, з іншого боку, склалися напружені стосунки. Яскравим проявом цієї напруженості стали сутички під час поховання у червні 1995 р. патріарха УПЦ-КП Володимира (Романюка).

Разом з тим, серед віруючих і частини духовенства посилюється рішення до створення єдиної православної церкви в Україні. Серед населення України поширюється також вплив протестантизму та ісламу. Усього ж в Україні діє 105 релігійних об'єднань, спілкування між якими здійснюється в рамках Всеукраїнської ради церкви і релігійних організацій. Держава спрямовує свої зусилля на те, щоб представники усіх конфесій були повноправними учасниками громадського життя.

Зовнішня політика України. Міжнародне визнання незалежності України. Після проголошення Акта про державну незалежність Україна вперше стала рівноправним суб'єктом у міжнародних відносинах. 5 грудня 1991 р. після Всеукраїнського референдуму Верховна Рада

289
звернулася з Заявою до парламентів і народів світу, у якій наголосувалося, що Україна у повній відповідності з цілями і принципами ООН спрямовуватиме свою зовнішню політику на зміцнення миру і безпеки у світі, дотримуючись принципів міжнародного права. Надзвичайно важливим було визнання України державами світового співтовариства. Першими, 2 грудня 1991 р. незалежність України визнали Польща і Канада, 3 грудня – Угорщина, 4 грудня – Латвія і Литва, 5 грудня до них приєдналися Аргентина, Болгарія, Болівія, Росія й Хорватія; упродовж місяця Україну визнали 57 країн, а до кінця року – 132 країни. У сучасних умовах незалежність України визнали практично усі країни світу.

Правові засади зовнішньої політики держави. Основні підвалини зовнішньополітичного курсу, як демократичного і миролюбного, були закладені Декларацією про державний суверенітет України. У липні 1993 р. Верховна Рада схвалила „Основні напрямки зовнішньої політики України”. Документ визначив базові національні інтереси країни, обґрунтував засади та пріоритети її зовнішньої політики, серед яких – розширення участі в європейському регіональному співробітництві та в межах СНД, активна участь у діяльності ООН, співпраця з державами Європейської співдружності. Відповідно до Ст. 18 Конституції України зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права. Розглянемо основні пріоритетні напрямки зовнішньої політики України.

Західний напрямок. Розвиток всебічних відносин з європейськими країнами. У 1992 р. президент України підписав Заключний Акт наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), що сприяло інтеграції України у Європейські структури. На саміті НБСЄ у листопаді 1999 р. Л. Кучма підписав Хартію Європейської безпеки на XXI ст. 9 листопада 1995 р. Україна стала 37 членом Ради Європи. У 1996 р. Україна приєдналася до об'єднання держав Центр Європейських ініціатив (ЦЄІ), мета якого – служити зміцненню стабільності і безпеки у цьому регіоні. Підписано угоди, в яких закріплено відсутність будь-яких територіальних претензій з усіма європейськими країнами України. Тим самим навколо України створено пояс безпеки і стабільності. У перспективі Україна прагне до рівноправного співробітництва в Європейському Союзі. Прийнято стратегію інтеграції України у Євросоюз, набрала чинності і почала втілюватися в життя Угода про партнерство і співробітництво.

Проблема набуття Україною членства в Євросоюзі розглядається у такій послідовності:

- узгодження з європейською стороною конкретного плану дії щодо отримання Україною статусу асоційованого члена ЄС;
- підписання угоди про асоційоване членство;
- забезпечення ефективного втілення всіх положень зазначеної угоди;
- безпосередній вступ до ЄС (після 2010 р.).

Нині співпраця з Європейським Союзом набула системного динамічного характеру. Про розширення інтеграційних процесів ЄС свідчить і запровадження інституту уповноваженого України з питань європейської інтеграції, покладання на Міністерство економіки додаткових функцій, що стосуються питань європейської інтеграції, створення в Міністерстві закордонних справ посади державного секретаря з питань європейської інтеграції, визначення окремих структурних підрозділів у центральних органах виконавчої влади, які відповідають за співпрацю з ЄС.

Стрижнем стратегії економічного та соціального розвитку найближчі десять років має стати створення реальних передумов вступу України до Європейського союзу. Ми вже пройшли певну частину цього шляху. У 1998 р. набрала чинності Угода про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським союзом. У 2000 р. Указами Президента України затверджено Стратегічну програму інтеграції України в ЄС. Важливе значення для стану відносин між нашою державою та Євросоюзом мало схвалення Європейською Радою у грудні 1999 р. Спільної стратегії ЄС та України. Принциповим кроком у зміцненні та розвитку стратегічного партнерства стали п'ятий самміт Україна – ЄС (Ялта, вересень 2000), а також прийняття „Плану дій ЄС у галузі юстиції та внутрішніх справ в Україні” (12 грудня 2001). Така послідовна робота вводить весь комплекс відносин Україна – ЄС у площину практичної реалізації завдань, пов'язаних зі вступом нашої країни до Євросоюзу. На це мають бути спрямовані всі інституційні перетворення, політика економічних, соціальних та гуманітарних реформ.

Україна і СНД. Уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності незалежних держав. Статус СНД не конкретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну або навіть федеративну державу. Москва почала будувати таку державу окремими блоками. В угоді про сили

спільного призначення на перехідний період (лютий 1992), договорі про спільну безпеку (травень 1992), договорі про економічний союз (вересень 1993), передбачалось утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами країн – членів СНД.

Про ставлення України до СНД вже йшлося в попередній лекції. Україна виступає проти перетворення СНД на наддержавну структуру, на суб'єкта міжнародного права. У 1994 р. Україна приєдналася на правах асоційованого члена до економічного союзу в рамках СНД. У той же час вона не підписала Статут СНД, угоди про створення об'єднаних збройних сил, про сили спільного призначення та інші документи, які передбачали надання інститутам СНД державних функцій. Керівництво України робить наголос на економічній складовій у діяльності СНД, прагне до розширення співробітництва між країнами СНД на двосторонній основі.

Україно-російські стосунки. Особливе значення для України має розвиток відносин з Росією, які тривалий час залишалися складними і суперечливими. Взаємовідносини ускладнювалися такими питаннями, як розподіл іноземних боргів, закордонного майна та активів СРСР, розподіл Чорноморського флоту, статус м. Севастополя, різні позиції щодо НАТО.

31 травня 1997 р. президенти України і Росії Л. Кучма і Б. Єльцин підписали Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською федерацією. Кінцева редакція ст. 2 Договору про дружбу, співробітництво і партнерство мала такий вигляд: „Високі Договірні сторони відповідно до положень Статуту ООН і зобов'язань по Заключному акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі вважають територіальну цілісність одна одної і підтверджують існуючі між ними кордони”. Це означало, що завершився процес розмежування України і Росії, розпочатий поїздкою делегації Центральної Ради на чолі з В. Винниченком у революційний Петроград навесні 1917 р.

Відносини з провідною країною світу США. До першочергових пріоритетів зовнішньої політики належить співробітництво з США, яке поступово еволюціонує у напрямку виходу на рівень партнерських відносин. Поліпшенню американсько-українських відносин значною мірою сприяла реалізація Україною свого без'ядерного статусу. У січні 1994 р. у Москві було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язувалася протягом семи років вивезти до Росії для розкомплектування усі ядерні боезаряди. Наприкінці цього ж року в Будапешті під час роботи НБСЄ лідери України, Росії, США й Великобританії підписали Меморандум про гарантії безпеки України.

У березні 1994 р. відбувся офіційний візит Президента України до США, під час якого було підписано низку важливих економічних угод. У травні 1995 р. відбувся візит в Україну президента США Б. Клінтона. У зв'язку зі змінами у формуванні системи колективної безпеки в Європі подальше дотримання Україною позаблокової політики стало безперспективним. Виходячи з міркувань національної і європейської безпеки, Україна поглиблює співробітництво з НАТО. У 1997 р. було підписано Хартію про особливе партнерство України і НАТО.

Обидві сторони брали на себе зобов'язання розширювати співробітництво, розвивати особливе партнерство, яке сприятиме забезпеченню більшої стабільності, спільних демократичних цінностей у Центрально-Східній Європі. Зокрема, прийнятий документ передбачав запровадження механізму консультацій з політичних питань і питань, що стосувалися безпеки, включаючи безпеку України, підтримання миру, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій. Консультації стосувалися також політичних і оборонних аспектів нерозповсюдження ядерної зброї, контролю над озброєнням та роззброєнням, боротьби з контрабандою наркотиків та тероризмом. Українська сторона зобов'язувалася забезпечити повну підтримку діяльності Центру інформації та документації, заснованому НАТО у Києві. Україна заснувала військову місію зв'язку як частину своєї місії при НАТО в Брюсселі. Хартія про партнерство була визнанням з боку НАТО стратегічної ролі України у побудові нової схеми Європейської безпеки. Самій Україні треба було прийняттям Хартії виключити виникнення недовіри з боку сусідів – Польщі, Угорщини й Чехії. Існував ще й російський аспект. Росія формалізувала свої відносини з НАТО шляхом договірною оформлення взаємних зобов'язань. Відсутність подібної формалізації ставила б Україну в неприйнятне становище буферної зони.

П'ятирічний термін співпраці України з НАТО на основі Хартії про особливе партнерство засвідчив необхідність переходу на нові, більш глибокі форми співробітництва. Саме тому у травні 2002 р. на засіданні Ради національної безпеки й оборони України було ухвалено проект Стратегії відносин з НАТО, кінцевою метою якої у майбутньому має стати приєднання держави до системи колективної безпеки в Європі, яка нині базується на НАТО.

Важливим пріоритетом у зовнішній політиці є економічний аспект. Україна інтегрується в міжнародні економічні та фінансові структури. У 1992 р. вона стала рівноправним членом Міжнародного світового фонду та Європейського банку реконструкції і розвитку. Україна налагоджує

торговельні зв'язки з країнами світу, досягнуто значних успіхів в експорті продукції авіаційної, суднобудівної, ракетної та космічної галузей. Значна увага приділяється залученню в економіку іноземних інвестицій.

Україна вступила до Світової організації торгівлі, що дозволяє лібералізувати режим торгівлі між Україною та Європейським Союзом, гарантувати нашу країну від витіснення української продукції з ринку ЄС аналогічною продукцією країн Центральної та Східної Європи.

Україна й українська діаспора. Проголошення незалежності започаткувало новий етап у стосунках України зі світовою українською діаспорою. За межами своєї етнічної Батьківщини проживає нині від 10 до 13 млн. українців. Це – результат еміграції, спричиненої становищем українців спочатку в Австрійській (Австро-Угорській) та Російській імперіях, потім у Радянському Союзі. Особливістю сучасної української еміграції є те, що вона відбувається в умовах розбудови незалежності України. Сучасні українські емігранти, здебільшого фахівці різних галузей господарства, вчені керуються, перш за все, соціально-економічними мотивами. Понад 7,5 млн. осіб від загальної кількості українців, які перебувають за межами України, мешкають в республіках колишнього СРСР. Українська держава прагне до консолідації українців, які проживають на різних континентах, до всебічної підтримки і забезпечення прав українців в інших країнах світу. У 1993 р. створено Міністерство України у справах національностей та міграції, сформована правова база, яка регулює стосунки держави і діаспори. У 1996 р. Кабінет Міністрів України затвердив державну програму „Українська діаспора на період до 2000 року”. Утвердженню національного солідаризму сприятиме розроблена у 2001 р. Національна програма „Закордонне українство на період до 2005 року”, а також III (серпень 2001), IV (серпень 2006) і наступні Всесвітні форуми українців у Києві.

Таким чином, сутність концептуальних засад стратегії економічного та соціального розвитку України полягає у визначенні чітко окреслених завдань прискореного виведення економіки на траєкторію сталого зростання через посилення дієздатності держави та дальше поглиблення ринкових реформ, утвердження соціально-орієнтованої, структурно-інноваційної моделі розвитку. Реалізація цих завдань має створити передумови набуття Україною спочатку асоційованого, а потім повного членства в Європейському союзі. Україні належить докласти зусиль для вирішення таких першочергових завдань:

– адаптація національного законодавства до норм і стандартів Європейського Союзу;

- дальше відкриття ринків і зняття штучних обмежень щодо продукції українських товаровиробників в ЄС, Росії та США;
- забезпечення умов для залучення іноземних інвестицій;
- врахування інтересів України при визначенні нових маршрутів транспортування енергоресурсів з Росії та Каспійського регіону;
- створення максимально сприятливих умов для діяльності українських товаровиробників на ринках Азії, Африки та Латинської Америки;
- підвищення ролі України як регіонального лідера європейської безпеки та однієї з активних світових миротворчих сил;
- забезпечення розвитку якісно нових відносин України з Південноатлантичним Альянсом;
- активна участь держави у формуванні та реалізації спільної зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу.

Тільки за таких умов можна вести мову про Україну як незалежну, суверенну, демократичну, правову і соціальну державу.

ББК 63.3 (4 Укр) Я 73
П 52

Навчальне видання
Половець Володимир Михайлович
Історія України.
Курс лекцій

Редактор: Михайлюк В. П.
Технічний редактор: Мисюра О. О.
Коректор: Супрун Т. В.

ISBN

Підписано до друку 20.09.2008 р. Формат 84*108 1/16. Друк
офсетний. Ум. друк. арк. 18.0.
Зам № 245.

ПП «Освітньо-професійно-орієнтаційний центр»
14000, м. Чернігів, вул. Соснова, буд. 23-А.